

1700-tallet er modernitetens århundrede, hvor
bruddet med den feudale tid for alvor fandt sted.

Særligt i den sidste del af århundredet
– den periode som af samme grund kaldes
oplysningstiden – tog udviklingen fart. Århundreders
gamle sociale institutioner som købmændenes
og håndværkernes laugsvæsen, den frivillige
fattigforsorg og adels- og rangvæsenet kom under
heftig beskyldning fra en hær af borgerlige patrioter.
De så det som deres fremmeste formål at reformere
og rationalisere den i deres øjne stivnede enevælde.

Enhver forandringsproces har som bekendt sine
tabere og sine tragedier. Det var især samfundets
socialt dårligst stillede, der kom til at betale prisen for
økonomiens modernisering og for den hårdnakkede
kamp mellem traditionalister og sociale reformatorer,
der var en del af denne proces.

I temadelen til årets udgave af København.
Kultur og Historie ser vi nærmere på, hvorledes
københavnerne oplevede denne økonomiske
forandringstid. Andre emner handler om
postspionage i det tidlige 1700-tal, en drengs
opvækst i Det kgl. Opfostringshus sidst i
1800-tallet og historien om et hus i et af
Københavns brokvarterer.

Køb

4840356197

101 KØBENHAVNS BIBLIOTEKER

bibliotek.kk.dk

Store forventninger

Moral og økonomi i 1700-tallets København

HB
VO

København. Kultur og Historie 2010

Store forventninger

- moral og økonomi i 1700-tallets København

Redigeret af

Peter Henningsen og Nete Balslev Wingender

København. Kultur og Historie 2010
udg. af Københavns Stadsarkiv

København. Kultur og Historie 2010

Red.: Peter Henningsen og Nete Balslev Wingender

Ansv.: Kristian Bak, stadsarkivar

Tryk: Øko-Tryk

Opsætning & omslag: Hanne Moltke Reitzel

Copyright: Københavns Stadsarkiv og forfatterne

Printed in Denmark

ISBN 978-87-89457-28-4

København. Kultur og Historie udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen er (under titlen Historiske Meddelelser om København) udkommet siden 1907 og bringer artikler om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen eller køb af enkeltteksemplarer kan ske ved henvendelse på Stadsarkiv@kff.kk.dk eller til Ilce Petreski på tlf. 3366 2376. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

København. Kultur og Historie henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Forsidebillede: Gammel kone varmer sine hænder over et glødefad. Radering af Michael Fosie Jacobsen (1724-94) u.å. Statens Museum for Kunst & SMK Foto.

Indhold

Store forventninger

- moral og økonomi i 1700-tallets København

v/ Peter Henningsen

Vinterens hårde hjerte	5
En velindrettet tiggerstat.....	41
Egennytten og det fælles bedste	79
Et Problema Politicum.....	107

Udenfor tema

Spionage og korrupsion i Frederik 4.s København	141
<i>Sune Christian Pedersen</i>	
Snart med klap, men mest med stok	169
<i>Peter Henningsen</i>	
Kulturnatten 2009: Der var engang et hus.....	219
<i>Nete Balslev Wingender</i>	
Bidragydere	147

Vinterens hårde hjerte

Suk og hylen i 1700-tallets København

Peter Henningsen

En kold tid

1700-tallets København var en fattig by. Hovedparten af byens befolkning levede på fattigdomsgrænsen eller under. Kun de færreste kunne trygt se fremtiden i møde. Forarmelsen og elendigheden var selvfølgelig allerværst om vinteren, især når den var hård. I de hårde vintre pakkede isen sig i havnen og gjorde det umuligt at anløbe København fra søsiden. Det gik ud over forsyningerne af livsnødvendige varer. Særlig følelig var manglen på brændsel – brænde, tørv og stenkul – og selvfølgelig på fødevarer, især korn, der fragtedes til den kongelige residensstad fra kongerigets søvendte købstæder.¹

Det blev hurtigt strenge tider, når kornet udeblev. Først skete der det, at det korn som allerede var i byen og lå trygt og godt i de rige købmænds pakhuse, steg i pris og gjorde det dyrere for byens bagere at købe det og dyrere for forbrugerne at købe brød hos bagerne. De mest udspekulerede købmænd holdt desuden igen, for jo længere tid, der var mangel, jo større ville konkurrencen om kornet blive (og jo højere ville også prisen blive). Købmændene tænkte først og fremmest på sig selv og lod hånt om de fattige, der vred sig i skarnet af sult og kulde. »Den rige købmand af det gemene slags« hed det i et indlæg i *Nyeste skilderie af Kjøbenhavn*, »er et utåleligt væsen. Hans hovmod kender ingen grænser; han har ikke følelse for andet end penge«²

Det kunne betale sig at spekulere i nød og mangel. Hvis ikke vinteren inden da havde sluppet sit tag i byen, ville det, der startede med dyrtid, ende i hunger og menneskelig elendighed. For byens fattigvæsen var stigende kornpriser en økonomisk katastrofe. Når brødet steg med en skilling pundet, steg Fattigvæsenets udgifter med 30.000 rigsdaler årligt – alene for brødet. For de fattige familier var det lige så slemt: Når prisen på korn steg med en enkelt skilling pundet og når en familie med fire børn skulle have

et pund brød hver dagligt, så steg husholdningens samlede udgift til brød med 14 rigsdaler og 46 skilling om året. Det var ingen ringe sum for en fattig familie, hvor forsørgeren højst tjente 25-30 skilling om dagen.³

Ja, de hvervede soldater fik endda kun 4 skilling dagligt og med det skulle de underholde både kone og børn. Det var ikke underligt, at de fleste soldaterfamilier supplerede den usle løn med forefaldende arbejde eller betleri på gaderne. Nogen dans på roser var livet bestemt ikke for det hårdtarbejdende, men ludfattige, ufaglærte og militære proletariat. En tiggerdreng kunne ved sin betlen endda tjene mere end en menig soldat: Da drengen Hans Peter Hansen i august 1798 blev opbragt af politiet fortalte han således, at han og en kammerat de seneste måneder havde levet af tiggeri, og han skønnede, at det havde indbragt ham 6-8 skilling dagligt.⁴

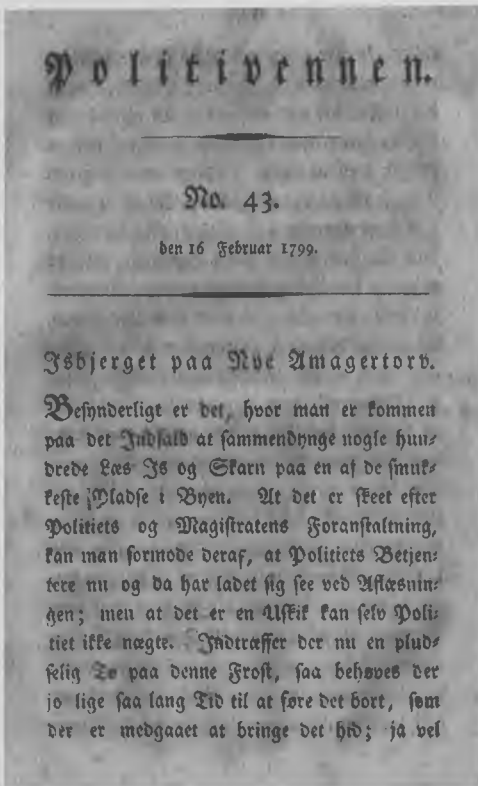
Selvom tiggeri var forbudt, vrimlede det med tiggere i 1700-tallets København. Mange af dem var gamle og invalide som ham, der ses på udsnippet af Rach og Eegbergs maleri af Størestræde o. 1749. Størestræde lå dér, hvor Holmens Kanal ligger i dag. (Nationalmuseet).

Heldigvis varer den danske vinter ikke så længe. Heller ikke i 1700-tallet. Men i vinterhalvåret 1798-99 gjorde den. I dette det 18. århundredes allersidste år ville den ikke slippe sit tag. Fra nytår til langt hen på foråret lagde den sin isnende kolde hånd over land og by, og især holdt den København i et frysende jerngreb. Frosten bed i næsen så dyr og mennesker led i den bidende kulde. Søer og kanaler lå spejlblanke hen som udstrakte tæpper af is. Overalt var der ufremkommeligt. Byen var bogstaveligt talt pakket ind i is. Kongens Nytorv var kun farbar via en smal gangsti mellem snemasserne, den nyanlagte Højbro Plads eller Ny Amagertorv, som man kaldte den, brugtes til snelosseplads, men byens renovationsvæsen, der stod for snerydningen, kunne ikke følge med, ligegyldigt hvor meget de end anstrengte sig.

Københavnerne led i kulden. Mest led selvfølgelig de fattige og de hjemløse. I februar faldt temperaturen til 17-18 minusgrader og det var så koldt, at alt frøs til is.⁵ Springvand og pumper isede til og tjenestekarlene måtte medbringe økser til at borthugge den, når der skulle hentes vand. Rundt om vandposterne dannede det spildte vand små isbjerge. Særligt ved pumperne i Bredgade og ved pumpen for enden af Store Strandstræde ved Garnisonskirken stod det slemst til. Her kunne uopmærksomme forbipasserende hurtigt komme galt af sted og ende på halen eller glide ind i de to drabelige stenpiller, der forhindrede vogne og kareter i at køre ind i vandposten.⁶

Byens rendestene var forvandlede til aflange skøjtebaner til glæde for gadedrengene, men til gene for pæne folk, for de var ikke længere i stand til at optage det skidne vand. Blandet med fejeskarn og komøg lagde spildevandet fra husenes afløb sig tungt til rette som en klæbrig, stinkende substans på fortovene. Kort efter var det frosset til is. I Løvstræde havde en husejer grebet til det efterhånden almindelige kneb, at lægge dampende varm komøg i den afløbsrende, der ledte spildevandet fra hans ejendom over fortovet ud på gaden for at hindre vandet i at fryse. Til gengæld løb det skidne vand, nu blandet med møg, ud på gaden, hvor det alligevel frøs til is.⁷

Det faldt også i med sne. Masser af sne. Sneen føg gennem byen, hvislede rundt om gadehjørnerne og indhyllede alt i et tykt tæppe af hvidt. Fodgængere måtte opgive at komme frem, og arbejdsvognene kunne kun med besvær forcere de smalle gader. Der var ufremkommeligt overalt. Holmens Bro og Knippelsbro vandede sig under isens tyngde og det var forbundet med livsfare at bevæge sig over dem, for rækværker og belægning var så usselst vedligeholdte, at en glidetur hurtigt kunne ende med et fald i kanalen.

Politivennen var et lille ugeblad for folk fra det bedre borgerskab, der ønskede at beklage sig over det offentlige slendrian og beslutninger i sager vedrørende byrummet. Som her, hvor en borger under den strenge vinter i 1799 må have luft for sin irritation over de store dynger af is og skarn, der var blevet læsset af på Amagertorv. Bladet blev startet af bogtrykker Klaus Henrik Seidelin i 1798.

Brændet stod i høj pris og kun de rigeste havde råd til at fyre tilstrækkeligt. Alle andre måtte fryse. Selv den ellers så ihærdige forfatter, der i det seneste halve års tid havde diverteret det dannede publikum med dybsindige ræsonnementer over stort og småt i det intellektuelle tidsskrift *Iris* og *Hebe*, måtte pakke sammen: »Det er så koldt i denne tid, at hverken tanker eller blækket vil flyde« undskyldte han sig med, da han genoptog arbejdet og forklarede, hvorfor publikken så længe havde måttet vente på hans åndrigheder.⁸

Vinteren 1798-99 var den strengeste i mands minde. Måske den strengeste i hele århundredet.

Sult og hunger gjorde folk apatiske og lammede deres handlekraft. Mange måtte holde sengen den slagne dag blot for at få varmen. Overalt på byens utætte lofter slæbte usle skæbner sig gennem vinteren på elendige sengelejer, hvor de om morgenen måtte ryste sneen af dynen, og hvor deres hår og skæg ikke sjældent var dækket af rimfrost.⁹ Det var ikke befordrende for nogens sundhed eller livsenergi at bo på denne måde. Tværtimod. De fattiges territorium var, som embedsmanden Carl Pontoppidan fra Fattigvæsenet

fortalte, »indskrænket til et lidet kælder- eller loftrum, hvor sund luft og livets sande vederkvægelse til vækst og styrke, ofte vanskelig kan have«. ¹⁰

I et nummer af den populære københavnske avis *Adresseavisen* fra 1799 hører vi om »en fattig gammel mand med kone og 3 børn som ligger under taget og haver intet af leve af og intet til at varme dem ved«. ¹¹ I et andet nummer læser vi om to »ældgamle 80 års svage mennesker, der lider den største nød« i et portkammer, hvor de »ligger på et enkelt leje«. ¹² I det hele taget lå de fattige meget. Kraftsløse og energiforladte kunne de ikke andet.

Hos Haagen Holst, der, sammen med sin familie, logerede i en af de hastigt opførte hytter, der efter byens brand i 1795 var blevet etableret i Filosofgangen ved Vestervold (opført af boligspekulanter, der profiterede på bolignoden), stod det også slemt til. Holst havde tidligere siddet tre måneder i tugthuset, og kunne derfor ikke få arbejde. Ingen ville ansætte en tidligere straffet, der i fængslet havde plejet omgang med byens æreløse forbryderbærme. Han og familie led nu de værste kvaler i den hårde kulde. I marts 1799 satte han sig og skrev til byens magistrat:

»Af mangel på nødvendig underholdning for mig, 3de børn og en hel syg og sengeliggende kone«, indledte han med rystende hånd, »gerådede jeg i et uheld, som bragte mig i 3 måneders fangenskab. Hvad min kone og små børn, just under vinterens hårde hjerte udstod, da vores tilstand var så trykkende, kan bedre tænkes end beskrives«. Selvom Holst var sluppet ud af fængslet havde det ikke hjulpet stort for, som han skrev, »min nød og min kummer blev meget større, thi uden det at vor fattigdom var ubeskrivelig, kom jeg, som skrædder, rent ud af min næringsvej, at jeg siden den tid ej [det] mindste kunne fortjene, og daglig hører [jeg] suk og hylen af mine små børn og min sengeliggende kone, fra hvem jeg sjælden kan vige«. Kunne byens myndigheder – den høje og velvise magistrat – ikke i det mindste hjælpe ham med tilskud til huslejen, for »uden hus og skjul er nøden dobbelt tung (...) Hør i nåde mine bønner! Red mig og mine ulykkelige« sluttede han, og anmodede om at blive ansat som bud ved Fattigvæsenet. ¹³

Holst var ikke den eneste ulykkelige københavner, der var blevet arbejdsløs i den kolde vinter. Som en fattig arbejdsmand oplyste til byens fattigvæsen i februar 1799, så betød kulden, at man ikke kunne få arbejde, og som eneforsørger af kone og »4re små umyndige børn« var det højest forstemmende, især »da jeg endnu i denne vinter [kun] har haft lidet til livets ophold, men slet intet til varmen i kakkellovnen for mig, kone og børn, så blodet af den strenge kulde springer ud af fingrene, såvel af de gamle som unge og hvor man søger er ikke noget at få«. ¹⁴

Kludetorvet ved Gammel Strand, tegnet af B. Olsen.

En kold vinterdag, hvor der er rift om gammelt brugt tøj fra kludetorvet ved Gammelstrand. Tegning af Bernhard Olsen. (Illustreret Tidende, 1867, s. 382).

Når en forsørger af den ene eller den anden grund kom i fængsel, ligesom tilfældet var det for Haagen Holst, så det sort ud for den resterende del af familien. Hvem skulle forsørge familien og hvem skulle tage sig af børnene eller de gamle? Da arbejdsmand Jørgen Hansens kone tilbage i 1788 var blevet sat i tugthuset for tiggeri på gaden, sad han f.eks. alene tilbage med ansvaret for deres spæde barn, som han ikke kunne forlade. At gå på arbejde var ikke længere muligt.¹⁵ Når det var manden, forsørgeren, der blev indsat, og konen måtte blive hjemme og passe børnene, var resultatet stort set det samme: Brændevinsbrænder Weitz var i 1788 blevet indsat i Stadens Arresthus, og for at betale den bøde, han var blevet idømt, måtte han sælge alle sine ejendele, hvorfor familien stod uden tag over hovedet. Med tungt hjerte anmodede Weitz Magistraten om, at nogle af hans fire børn måtte anbringes på byens børnehjem, det såkaldte vaisenhus på Nytorv: »De pligter som natur og faderkærlighed pålægger mig, og som ved mine børns kummerlige forfatning fordobles« tvang ham til at tage dette fortvivlede skridt.¹⁶

I de tilfælde, hvor enlige mødre blev indsat i tugthuset, sædvanligvis for tiggeri, som var strafbart, måtte de nødtvungent bringe børnene med

sig i fængslet, og det var ikke få børn fra den københavnske almue, der trådte deres barnesko i tugthuset på Christianshavn. Den tidligere omtalte Pontoppidan anslog i en indberetning fra 1791, at hen ved 100 københavnske børn i alderen fra et halvt til 12 år årligt blev indsat i tugthuset sammen med deres mødre. Disse børn – »skaberens gaver« – straffedes »i svøbet«, fortalte Pontoppidan, for i den almindelige folkelige opfattelse blev børnene 'uærlige', dvs. æreløse, af at have været i tugthuset, hvor de plejede omgang med farlige mordere og forbrydere. Når de med tiden slap ud, ville ingen ansætte dem, og de blev tvunget til at ernære sig ved 'gadeskrål' – som omløbende gadehandlere, der faldbød alt fra almanakker og skillingsviser til sild, citroner, æbler og pommerantzter, »hvorunder skørlevneds mange uterligheds grene vel indtræffe ikke sjældent til byrde for det offentlige«.

Børnene var stigmatiseret fra starten, og deres chancer i livet stærkt begrænsede. Det var »tiggerbørn fra Tugthuset«, som det hed.¹⁷

Hunger

De hjemløse, der holdt til under broerne eller ved kirkerne havde det naturligvis værst. For uden husly og værn mod kulden var de prisgivet det nordiske klimas uberegnelighed. Og i 1700-tallets Danmark, og Europa med for den sags skyld, var vejret komplet uberegneligt: Frem til begyndelsen af 1800-tallet var det europæiske klima præget af så store klimatiske svingninger fra ekstrem varme til ekstrem kulde, fra ekstrem tørke til ekstrem fugtighed, at jordens frugtbarhed og dermed også menneskene led under det. Man vidste aldrig, hvornår høsten slog fejl og hungersnøden satte ind. Misvækst var da også et tilbagevendende fænomen i Danmark og det øvrige Europa i 1700-tallet. Det havde naturligvis store og ødelæggende konsekvenser for befolkningen, såvel i by som på land. Misvækst medførte forhøjet efterspørgsel på korn, og forhøjet efterspørgsel medførte højere priser. Højere priser medførte sult og hungersnød blandt de fattige, og det førte til tider til sociale optøjer og politisk uro. Armodens spøgelse og den frygtede tiggerstav var en reel trussel for hovedparten af den tids europæere.¹⁸

Overalt i Europa hærgede hungerkriserne og sygdomsepidemierne med så jævne mellemrum, at de fleste betragtede dem som et menneskeligt grundvilkår. Guds straf over de syndige mennesker. Selv i det 18. århundrede, hvor det ellers var indlysende (i hvert fald for folk med et vist uddannelsesniveau og med læsekundskaber) at mennesket i stigende grad nærmede sig en situation, hvor muligheden for at beherske naturen

lå inden for det realistiskes rammer, forholdt det sig for flertallet af europæerne anderledes. Kun de færreste havde en viden om, at naturen kunne tøyles og dirigeres til menneskets bedste.¹⁹ For menigmand var det stadig Gud og hans bestemmelse med verden, der var styrende og det højeste væsens uransagelige veje var, ja netop, uransagelige.²⁰

Under så barske forhold som vinteren 1799 medførte, hvor udendørs arbejde var umuligt at udføre og hvor kulden medførte høj arbejdsløshed for håndværkere og arbejdsmænd, gadesælgersker og sjovere, bankede håbløsheden og nøden snart på de flestes døre. For kulden var en af de fattiges mægtigste fjender. »I de store stæder i Norden, i London, Berlin, Petersborg, Hamborg, København, Stockholm o. a.« hævdedes det således i *Politivennen* i marts 1799, »borttager kulde, sult og nøgenhed hver vinter nogle ulykkelige ofre, mens hundreder og tusinder slipper med at pines, svækkes og forknyttes for deres øvrige levetid.«²¹

I et forsøg på at lindre de værste lidelser lod kronprins Frederik, der var kendt for sit gode hjerte mod Københavns fattige, uddele gratis brænde fra de kongelige magasiner og pålagde ellers Københavns Fattigvæsen at gøre en ekstra indsats.²²

Brænde var en nødvendig, men ofte fuldstændig uoverkommelig udgift for den fattige familie. Under en hård og langvarig vinter som den i 1799 blev der derfor uddelt gratis brænde til de fattige. Her er en sådan situation skildret af C. W. Eckersberg o. 1807. (Statens Museum for Kunst & SMK Foto).

Til den nyindrettede fattigdirektion, der skulle gøre op med ældretiders slendrian og skabe et højeffektivt socialvæsen, der fangede de sociale tilfælde i opløbet så de ikke havnede som subsistensløse parasitter på samfundslegemet, befalede han i februar 1799, at direktionen »for de fattige i denne hårde tid drager nogen besynderlig omhu efter en fast og ordnet plan«. Kronprinsen lovede at skyde de fornødne midler ind. Direktionen tog omgående fat på arbejdet, men først måtte der udarbejdes en »fast og ordnet plan«— den slags nødvendig bureaukrati tager tid – og i mellemtiden frøs og sultede de fattige.

Man enedes dog om hurtigst muligt at sammensætte en proklamation om at alle, der led nød, skulle henvende sig til Fattigvæsenet, som ville gøre sit yderste for at skaffe dem husly og føde, varme tæpper o. lign. Især de mange »arbejdsføre fattige, som har haft håndlangerarbejde, fortjeneste ved at gå med kurve for at sælge fisk og deslige, samt de, der har ernæret sig ved at feje gader og deslige, kunne i varme værelser gives nyttigt og ernærende arbejde«. Der var ingen grund til at de skulle gå ledige hen, når det offentlige kunne sætte dem i sving.

En proklamation blev sammenflettet i al hast og straks bragt til *Adresseavisens* kontor for at blive indrykket i avisen:²³

»Da den hårde vinter må trykke den fattige, så bekendtgør stadens pleje-kommissioner herved, at de fattige uden hensyn til om de nyde almisse eller ikke, kunne få arbejde i sognenes forskellige arbejdshuse, hvor de kunne sidde i varme stuer. De melde sig hos vedkommende arbejdshusenes inspektører«²⁴

Kronprinsen sørgede også egenhændigt for, at alle soldater og matroser på vagt fik en pot god varm øl og en ekstra ration tvebakker, ligesom han forlangte at få tilsendt en liste over de fattige soldaters børn, der af mangel på klæder døjede med kulden. Han beordrede forstanderne for fattigvæsenet til at uddele tæpper til staklerne på de kolde og utætte lofter.²⁵ De arme (og ulønnede) embedsmænd fra Fattigvæsenet kom sandelig på overarbejde. De måtte nemlig selv ud for at opspore de mange forarmede for overhovedet at opdage dem, og det var mere end man med rimelighed kunne forlange. Selv med den bedste vilje var forstanderne magtesløse.

»Jeg erindrer mig endnu«, fortæller fattigforstander Friborg om den hårde vinter 1799 i sine memoirer, »at den overordentlig strenge kulde, som endnu i påskedagene regerede, gjorde, at jeg, i stedet for at gå i kirken, måtte løbe om til de fattige og se, hvorledes de havde det; hvo der

ingen sengeklæder havde, måtte jeg skaffe dem for direktionens regning, ligeledes mad etc. Denne vinter var den strengeste jeg har kendt. Sneen lå endnu det år til pinsedag såvel i Nyboder som på Kongens Nytorv, hvor den var oplagt i to høje bjerge med en gang i midten. Det var intet godt tegn for den nye fattigdirektion.«²⁶

De mange tusinder, der til daglig balancerede faretruende på grænsen mellem sult og overlevelse, men som ikke ellers regnedes som en del af byens fattige, måtte også give op i kulden og de var tvunget til at ty til det offentliges bistand eller til private godgørere, hvis de ikke ville bukke under. Og da netop denne vinter skulle vise sig at blive langvarig, havde København sjældent kendt til større nød og kummer end i dette det 18. århundredes sidste år.²⁷

Den lidende menneskeheds stemme

I byens vel nok mest læste avis, *Adresseavisen*, var det i de første måneder af 1799 ikke usædvanligt at finde indlæg fra fattige, der anråbte læserne om

Den gamle kone i det pjaltede tøj, der varmer sine hænder over et glødefad, kan symbolisere den strenge vinter i 1799, der førte sult og nød med sig for fattige, gamle og arbejdsløse. Radering af Michael Fosie Jacobsen (1724-94) u.å. (Statens Museum for Kunst & SMK Foto).

lån eller almisse. Man kan sågar finde indlæg fra udlejere, som har en fattig stakkel boende, der ikke kan betale sin husleje. Udlejere gør offentligheden opmærksom på, at der hos dem bor en virkelig værdigt trængende, som »goddædige« folk med penge på lommen bør komme til undsætning. Blandt indsenderne af bøn-skrifter finder vi i det hele taget et broget galleri af fattige. Her er indtrængende bønner fra ellers honnorte folk, det er gået tilbage for og som gerne vil låne penge; her er bønner fra arbejdsløse, fra gamle, der ikke kan forsørge sig selv og – som sagt – bønner fra udlejere på deres lejeres vegne.

»En fattig kone der ligger i Garderstalden no. 5, og er

syg og svag og ej mere kan fortjene sit brød, beder det ærede publikum at række hende hånden«, hedder det f.eks. et sted.²⁸ Et andet sted beder en syg og forladt kvinde om hjælp til sig og sine børn: »Gode ædle medmennesker, ræk mig ulykkelige hånden. Min mand er i Holsten. Jeg ligger syg på Frederiks Hospital Lt. R. R. og mine 5 umyndige børn i Store Kongensgade 219 3die bagsal er færdige at fryse og sulte ihjel; Gud vil bønhøre Dem«. ²⁹

Der er borgere, som tidligere havde klaret sig godt, men som det nu er gået skævt for: »En 77 års gammel og svag mand, der i sin tid har været en gavnlig og virksom borger, men nu formedelst alderdom og sygdom lider stor nød beder om en liden understøttelse i denne hans nød. Husværten i Springgaden no. 21 giver anvisning«. ³⁰

Der er også arbejdsdygtige, men arbejdsløse, familieforsørgere, som tyer til denne fortvivlede udvej på deres problemer: »Jeg fattige mand Hans Rasmussen med kone og 4 børn, der i denne hårde vinter lider meget og har intet at leve af anmoder det goddædige publikum, at de vil række mig nogen hjælp i denne min nød. Er at finde i Landemærket 104, anden sak«. ³¹ Der er ældre, som ingen vil ansætte på grund af deres alder: »Da jeg formedelst alder og svaghed ikke i denne hårde vinter kan fortjene det fornødne til livets ophold for mig og familie, så anmodes det medlidende publikum om en liden hjælp. Jeg bor i Knabrostræde no. 73 første sal. J. Morthorst. Ovenstående rigtighed attesteres. Jacob Schwartz«. ³²

Spalte om spalte med avertissementer for hårvand og franskundervisning, dukker disse kortfattede vidnesbyrd om et liv i armod – en »lidende menneskeheds stemme« – op, og fortæller os en anden historie om livet på bunden af det florissante København. ³³

I al deres enkelthed og håbløshed fortæller indlæggene om lidet misundelsesværdige tilværelser på livets skyggeside, der kun sjældent kommer til udtryk i historiebøgerne. Der er langt fra adelens prægtige palæer i Amalienborgkvarteret og storkøbmændenes prangende domiciler, soireer og litterære saloner til de to fattige enker, som, overladt til deres egen skæbne, i *Adresseavisen* desperat anråber offentligheden om medlidenhed: »To enker er i største elendighed i denne hårde vinter. Om nogen ville forbarme sig over dem, er [de] at finde på Skolemesterlængden [Klerkegade] 389 i Bagstuen«. ³⁴

Værre endnu står det dog til i nabohuset, hvor en enke med seks børn, holder til: »En fattig enke med 6 børn, hvis mand døde for 11 uger (siden) og det ene barn på 7 år døde i kopper for kort tid siden. De øvrige 5 børn, hvoraf det største er døv, har alle lagt syg i kopper. Ville nogen

medlidende og menneskekærlig medborger vise barmhjertighed imod hende, da hun er i megen fattige og ynkværdige omstændigheder og ved ingen redning [med] hendes 5 børn i denne hårde vinter, da er hun boende i Skolemesterlængden 390«. ³⁵

I Skolemesterlængden nr. 400 sidder også et ældre ægtepar, som i avisen beder alle »ædeltænkende om en liden hjælp«. ³⁶ En forladt og ulykkelig kone, der tillige er blevet syg, og sidder i ussel nød med fire små børn, ved ikke hvad hun skal gribe til. Det ene barn er »apopleksislagen«, manden er forlængst forsvundet og kvinden, ja hun »bønfalder publikum om en hjælp i Lille Grønnegade ved Prammandens Gang 211 i stuen på venstre hånd«. ³⁷ Den sidste fortvivlede udvej kan være, som den fraskilte Kirstine Nielsdatter gjorde det i 1793, at anmode myndighederne om at få placeret børnene på Vajsenhuset på Nytorv. De var hende alle »lige kære«, men alligevel måtte Kirstine gribe til denne fortvivlede udvej af frygt for det, der var værre. ³⁸

Hvad en manglende forsørger betød, fik man at mærke i de familier, hvor manden havde lagt sig til sengs med svær sygdom: »En fattig kone som er kommen i barselseng og har foruden 3 små børn, hvis mand forhen haver lagt længe syg, anråber det ædle publikum om en liden hjælp i hendes store fattigdom. Hun bor ved Nørrevold straks ved Larslejrstræde 236 lit. b på første bagsal. At ovenanførte er sandhed bevidnes af jordemoder K. S.«. ³⁹

En lignende fortvivlende situation er Ingeborg Rammel i Farvergade endt i: »En fattig kone som har en sygelig mand med 2 uopdragne børn og ligger på et koldt kammer, beder om et lån af 4 rigsdaler til afbetaling 2 mark ugentlig«, skriver hun i avisen. Interesserede kan henvende sig i Farvergaden nr. 29 i stuen. ⁴⁰ For maler Gerhard i Prinsensgade står det heller ikke godt til: »Ombedes det højædle publikum fra mig maler Gerhard«, skriver han i sin annonce, »med kone og 4 umyndige børn, om en liden hjælp, da jeg har lagt syg af gigt og er i yderste elendighed«. ⁴¹

En ægtemands eller en hustrus død – især hvis den kom pludselig – var i mange tilfælde ensbetydende med en omgående social deroute for de overlevende: I Kokkegaden sad f.eks. en ung kone som enke med tre småbørn, hvor hun var »færdig at omkomme med samme«, ⁴² og i Adelgade anråbte en kone på grund af mandens pludselige død om hjælp og bønghørelse hos byens »ædelmodige og følsomme hjerter«. Hun havde intet andet at leve af end at vaske for folk. ⁴³ I et andet nummer af avisen læser vi følgende hjerteskrærende bøn: »Ædeltænkende velgørere, ræk hånden til en lidende anstændig enke med 5 faderløse børn, som i en

del år har udstået mange ufortjente lidelser og nu den hårdeste, sin mands pludselige død. Kontoret giver anvisning«.44 I Peder Hvidtfeldtsstræde møder vi »en fattig enke som af alderdom og svaghed ikke duer til noget arbejde og er færdig at sætte livet til af frost og hunger, dersom ikke ædelmodige mennesker hjælper hende«.45

Gamle ægtepar, hvis børn enten er døde eller flyttet fra byen eller som måske ikke tager sig af de gamle, er altid ilde stedt: »Tvende gamle folk, som formedelst svaghed og vinterens hårde kulde ikke kan fortjene noget, anmoder en menneskeven om et lån af 2 Rigsdaler at kunne afbetale samme ugentlig, når Gud lindrer den hårde vinter; er at finde i Magistratens huse 106 ved Østerport«.46 I Larslejstræde bor en ældgammel, tidligere parykmagermester ved navn Christian Rothenberg. I avisen klager han bittert: »På grund af min 96 års alder kan jeg ikke fortjene føden til mig, mindre til min blinde kone 79 år, som har holdt sengen i 6 år, beder derfor ydmygt enhver medlidende som har evne til at kan række os hånden i denne tid«.47

Tre generationer fattige i en af Vognumagerekvarterets usle fattigboliger. Tegning af Peter Hansen. (Gengivet efter Politihistorisk Selskabs årsskrift 1982).

Korte fyndige beskeder er det alle. Triste nødskrig fra slummens og fattigdommens dyb. Fortidige vidnesbyrd om det nådesløse liv i folke-dybet. Alle fortæller de en kortfattet historie om nød og elendighed i en by uden socialt sikkerhedsnet. Mennesker, som af den ene eller den anden grund ikke er blevet fundet værdige til Fattigvæsenets understøttelse eller som måske ikke selv har søgt den af frygt for at tabe ansigt og miste social anseelse i det pæne selskab. »Fattigfine« mennesker med andre ord. Kendere af Ludvig Holbergs komedie »Don Ranudo« vil vide hvilken slags mennesker, der er tale om. For også fra dette befolkningsslag, der i 1700-tallet gik under betegnelserne »husarme«, »fattige af skikkelig stand« eller ligefrem »honnette fattige«, finder vi bønsskrivelser i *Adresseavisen*.

At det drejer sig om folk, der er bedre vant, ses tydeligt af deres langt bedre formulerede og vidtløftige bønsskrivelser: »Aldrig før bad jeg nogen om noget uden vederlag« klager således en fattig mand, der er for agtværdig til at søge det offentlige om hjælp,

»men, at bønfalde en hel nations ædle mennesker; når min nød er mig virkelig og utilregnelig, tror jeg, under alle betragtninger, må blive pligt, især når den i højeste grad angår flere end mig selv. – Jeg beder altså en eller anden moralsk sindet, af det danske folk eller her værende fremmede, efter sin evne at assistere mig som en af middelstanden, med noget, enten som lån eller gave, og desangående at aflægge en billet på kontoret med udskrift til F.L.D. For min og families udkomme for en kort tid, er min ånd færdig at blive ganske uvirksom af bekymringer. Dette er nu mit sidste middel. Fra det øjeblik jeg nyder nogen hjælp, vil livet, næsten udslukt, igen begynde, da jeg herved igen om lidet over et halvt år vil komme i stand til at betale den eller det ypperlige menneske, som ved et lidet lån ville for tiden konservere en mand, der har vist sig hidtil utrættet af modgang. – De omstændigheder, hvor udi al godheds årsag satte mig, forbyder mig at tilkendegive mit navn for andre end den som måtte vise sig som min velgører. Skulle den gode, af moralske årsager, ikke ville være sit navn bekendt, vil jeg, når jeg igen kan betale, i avisen anmode den eller de, som måtte have vist prøver på deres menneskekærlighed imod mig, enten selv eller ved deres fuldmægtig at angive deres billets indhold, så vel som navn hvad navn eller mærke der måtte findes under samme, og da betale med tak over alle udtryk. Gid mine omstændigheder og udsigt ikke forbød mig at stå med nedbøjet

hoved personlig for den velsindede. Dog usynlig gør jeg det. Jeg beder for mig og familie; jeg lover her offentlig, for en almægtig, alvidende og retfærdig Gud betaling igen, og mit første og sidste ønske skal blive held og velsignelse for hver, som bidrog til skranken for jammer«.48

De fattige af skikkelig stand hørte til de ulykkeligste af alle fattige. Af frygt for at miste ære og anseelse veg de tilbage fra Fattigvæsenets hjælp. Tanken om at blive indskrevet på Fattigvæsenets lister over trængende, var nok til at få enhver skikkelig fattig til at ryste og bæve. Derfor nægtede Fattigvæsenets folk i 1778, til trods for en udtrykkelig kongelig anmodning derom, at udarbejde en sådan liste, for, som de skrev, »den særskilte liste som forlanges over sådanne folk, som måtte være af skikkelig stand, og findes i yderste forlegenhed, tror vi, at der hverken kan eller bør forfattes af nogen plejekommission, førend sådanne undselige fattige er rent ude af den forhåbning at redde deres borgerære og borgerlige udkomme og derfor har anmeldt sig ved Plejekommissionen«.49

Fattigvæsenet var en institution, der var skabt til at tage sig af menneskene på samfundets bund, og disse skikkelige fattige hørte i egen selvforståelse netop ikke til på samfundets bund. Det gjaldt f.eks. for den person, der i februar indrykkede en annonce i *Adresseavisen*:

»Stor er den fattiges, fornemmelig den husarmes, nød i denne tid, velsignet være velgørerne der tænker på dem; men en mand, hvis forfatning ikke tillader ham at søge offentlig almisse, er i yderste forlegenhed når hans omstændigheder udfordrer hastig hjælp. Skulle der da ikke findes en menneskeven, som kunne føle glæde ved at redde en fortjent mand med familie fra en total ruin med et lån af 50 til 60 rigsdaler som han med taknemmelighed igen vil betale til næste 11. december da han ellers må standse et værk der kan ernære ham med familie, og nu af mangel på forskud allerede må føle savnet af det allernødvendigste til livets ophold, der i denne hårde vinter er destomere utålelig. Den eller de menneskevenner eller velgørende selskaber som kan røres over deres medmenneskers hårde skæbne ved samlet tilskud at hjælpe ham, vil ved mundtlig samtale blive tydelig overbevist om, at han er understøttelse værdig og da finde glæde ved denne bevisthed, at de haver udøvet en ædel handling; kontoret anviser«.50

Disse mennesker opfattede sig selv som pæne mennesker – honnette, skikkelige eller hvad de nu foretrak at kalde sig – der blot midlertidigt var kommet i økonomisk uføre, måske på grund af en hårdhjertet kreditor, som det f.eks. skete for en af de familier, der 'annoncerede' i *Adresseavisen*: »En borger med familie som er udsat for en hård kreditor, skrider til det sidste middel at anråbe det ædelmodige publikum om et lån af 50 rigsdaler imod redelig betaling og sikkerhed. I mangel af hjælp bliver jeg om 2 dage sat ud af min næringsvej og med kone og børn i den jammerligste forfatning«. ⁵¹

De fattige af skikkelig stand opfattede ikke sig selv som mennesker, der overhovedet kunne komme i betragtning til offentlig fattighjælp.

Fattigvæsenet og de honnette fattige

Fattigvæsenet fungerede ved hjælp af frivillige pengebidrag og de bøder, som dømte i byens kriminalretter skulle betale, og som kanaliseredes videre til de fattige. Væsenet var blevet skabt for at forsørge de mennesker, der ellers havde klaret dagen og vejen ved hjælp af tiggeri på gaden eller ved folks døre. Men tiggeriet blev forbudt i 1698, og forbuddet gentaget og indskærpet i 1708, fordi byens fattigkommission ønskede at kanalisere folks almisser over til de virkeligt værdigt trængende, og ikke bare til dovne slapsvanse, der ikke gad at arbejde. ⁵² Og de virkeligt værdigt trængende, dem skulle Fattigvæsenet nok afgøre, hvem var. Det skete ved et grundigt forhør, der frem til 1769 afholdtes i Fattigvæsenets hovedkvarter i Silkegade. Derefter på det nyopførte Almindelig Hospital i Amaliegade.

I bund og grund repræsenterede Fattigvæsenet dermed de velhavendes frivillige donationer til samfundets dårligst stillede i overensstemmelse med standssamfundets traditionelle forestilling om 'værnet'. De, som havde råd, havde ganske enkelt en religiøs og moralsk pligt til at give til dem, der intet havde, men vel at mærke kun til de mennesker, der virkelig havde hjælp behov. Og hjælp behov, det havde kun de folk, der tilhørte det noget flydende begreb 'almuen'. Og almue var de honnette, men 'midlertidigt' fattige bestemt ikke. Dette befolkningslag var derfor kulturelt afskåret fra at søge social hjælp hos det offentlige. Hos det offentlige kunne deres anonymitet heller ikke opretholdes. Det kunne den derimod ved notitser i *Adresseavisen*, indrykket under billetmærke.

En karakteristisk ting ved disse honnette fattiges anmodninger er, at de altid beder om lån, aldrig om almisse. Evt. anmoder de, som den fallerede købmand Petersen fra Islandsk Kompagni gør det i 1799, om

en stilling ved Fattigvæsenet for dog at give det skin af, at de ikke tigger om almisse, men er respektable mennesker. Petersen ønsker f.eks. at blive ansat som bogholder.⁵³

Lån, ansættelse eller almisse? Der er vigtige symbolske forskelle. Lån og almisse er to meget forskellige ting, og ved at bede om lån signalerer den klagende, at han forventer at komme ud af sin øjeblikkelige misère og med tiden betale lånet tilbage. Almisse ligger under hans værdighed og sociale selvforståelse. Almisse er for fattigfolk. Lån er for ligemænd.

I nogle tilfælde ser vi dog, at de honnerte fattige blot beder om hjælp og lader det være op til de potentielle ædle giveres egen afgørelse, om de vil yde lån eller almisse. Det er f.eks. tilfældet med den »familie af stand«, hvis »recourser« er udeblevet.⁵⁴ I andre tilfælde søges der, som sagt, om en stilling af en slags, for at man dog kan yde noget til gengæld – betale den evt. tjeneste tilbage: »En honnet borger, der sidder med kone og 7 små børn og fortjenesten slår fejl, ønsker at blive antaget som bud ved et selskab eller ved en ligkasse, og kan stille sikkerhed for hvad ham bliver betroet. Anvisning giver kontoret«. I samme nummer af avisen finder vi »et honnet fruentimmer [der] ønsker at sidde og sy i ugevis hos honnerte folk; de melder sig i Magstræde 36, 3die sal«.⁵⁵

De honnerte fattiges særlige problemer kommer tydeligt til udtryk i en bønsskrivelse fra februar 1799, som her skal anføres i sin blomstrende helhed:

»Ingen, ja! Indtil den usleste betler, er så ulyksalig som den mand, hvis familieomstændigheder, opdragelse, stand og håb i fremtiden sætter unedbrydelige skranker for hans og hans huslige families levevej, når han mangler end og det allernødvendigste til sig og disses livs ophold. Når man ikke haver penge, intet at spise, intet at drikke og intet at varme sig ved, som dog er de første og uundværligste livets nødvendigheder for ethvert menneske, men at man i dets sted haver små børn, en frugtsommelig kone som hvert øjeblik ventes i barselseng og man end og til dette tilfælde savner de umisteligste nødvendigheder; hvad middel skal man da gribe til, for at redde sin og disses ære og vel, ja! Måske også sin kones og hendes nyfødte barns liv, da der desværre kun findes få sande menneskevenner og hvor er de så at træffe, som virkelige fortjene dette over alle navne og rang så ærefulde navn?

Tusinder have evne nok men måske iblandt disse tusinder der næppe var tre, der havde det ædle og hjælpevillige hjerte og hvordan udleder man nu en af disse tre iblandt de tusinder? Måske ikke førend man forgæves havde udstået lutter krænkelser og hån hos de 997 og derved offentlig var bleven beskæmmet, ja! Måske af mange bleven anset og begejnet både som spidsbub, skurk og gal mand. Skulle der da ikke på denne eneste og nødtvungne tilflugtsmåde, som jeg kender, findes en eller flere godgørende menneskevenner, der efter evner og hjertelag kunne og ville redde en sådan families ære og vel, enten ved et lån af 60 rigsdaler imod sikker afbetaling med 20 rigsdaler kvartalité, eller på hvad måde og i hvad grad godgørelse selv vil bidrage?

Min og min families erkendtlighed skal være evige velsignelser over den eller de velgørere, hvis ubeskrivelige store velgerning haver reddet vores ære og timelige vel. Hvo, hvis hjerte er ædelt til at vil hjælpe, den hjælpe mig jo før jo bedre. Adressen er til A.Ø. i en forseglede billet på adressekontoret.⁵⁶

Og sådan fortsætter det spalte op og spalte ned i *Adresseavisen*, i nummer efter nummer, uge efter uge. Rækker af nødlidende københavnere – honnette som mindre honnette – der i deres kummer anråber deres bedre stillede bysbørn og byens myndigheder om hjælp.

Vi kan måske undres over den naive håbefuldhed, som disse bønsskrivelser rummer, og vi kan spørge os selv, om det overhovedet nytter at appellere til det læsende publikums ædelmodighed på denne ofte noget kortfattede og håbløst tryglende måde. Men af og til virker det rent faktisk, og det er vel også derfor, at de fattige griber til denne udvej. Erfaringen må tale for, at det er en almindelig accepteret og måske endda succesfuld måde at søge om hjælp på. Hvorfor skulle man ellers gøre det? Annoncerne må i nogle tilfælde have kostet folk deres sidste sparepenge.

Hjælp fra læserne

Der er i *Adresseavisen* en række eksempler på, at bønnen har båret frugt. Dels ser vi, at nogle bønsskrivere indrykker taksigelser til de anonyme københavnere, som har besvaret bønnen og dels ser vi, at byens fattigvæsen modtager adskillige pengegaver til uddeling blandt de fattige. F.eks. takker Christen Jensen – »en meget syg og fattig mand med kone og 2 små syge børn« i februar 1799 »for de gaver han har bekommet« og han lægger ikke skjul på, at han gerne modtager mere, for hvorfor skulle han ellers slutte

taksigelsen med nøje at anføre sin adresse og beklage sine fortsat fattige omstændigheder: »Hans tilstand er meget kummerlig, boende i Nyboders Østergade nr. 44«⁵⁷

I Lille Amagergade aflægger to gamle mennesker i avisen »deres taksigelse til de ædle og gode mennesker, som i denne tid haver hjulpet dem med deres gave. Herren velsigne og belønne dem«.⁵⁸ En betænksom ven har indrykket en 'annonce' for den fattige malermester Tofte, som siden modtager hjælp og derfor takker sine velgørere: »Da Gud har opvakt en ven til at bønfalde publikum om hjælp på mine vegne, og jeg af denne ædles forbøn har høstet den ønskeligste frugt, såvel af bekendte som ubekendte, hvoriblandt sidste onsdags venneforsamling på Skydebanen som ved godgørenhed have lindret min nærværende kummer; så aflægger jeg herved til alle og enhver af disse ædelmodige min inderligste og pligt-skyldigste taksigelse«.⁵⁹ Metoden er med andre ord ikke virkningsløs.

Fattigvæsenet har pålagt en af væsenets embedsmænd nøje at gennemgå *Adresseavisen* og notere de nødlidende og deres adresser ned for at man kan komme dem til hjælp. Disse lister bliver videresendt til fattigvæsenets ledelse, der i margenen anfører, om den pågældende er at regne for en værdig nødlidende. Det er langt fra alle, der finder nåde for væsenets blik. F.eks. har »en familie af stand« søgt om hjælp, og dem ser Fattigvæsenet ingen grund til at understøtte i tider, hvor der er så mange, der er langt værre stillede.⁶⁰ De må i stedet, mener man, søge hjælp hos deres sociale netværk, selvom det netop er den udvej, de for alt i verden vil undgå. Andre og mere værdige bliver i stedet bønhørt. F.eks. oplyser Fattigvæsenet i *Adresseavisen* nr. 43, at man på baggrund af listerne er skredet ind og har hjulpet de fem umyndige børn i Store Kongensgade 219, hvis mor ligger syg på Frederiks Hospital og hvis far opholder sig i Holsten: »De skulle og herfra fremdeles, så længe de ellers er forladte, blive tilsendte og med det fornødne forsørgede«, forsikrer man avisens læsere.⁶¹

Også de almindelige københavnere reagerer på de mange bønsskrivelser: I en udgave af avisen har en privatperson f.eks. indrykket en annonce, der bekendtgør, at »en fattig enke som af alderdom og svaghed ikke duer til noget arbejde og er færdig at sætte livet til af frost og hunger, der som ikke ædelmodige mennesker hjælper hende« kan få hjælp hos ham ved at henvende sig i bagstuen i Peder Hvidtfeldts Stræde nr. 141.⁶² En anden ædel giver ønsker som modydelse for sin donation, at de fattige, der modtager den, skal bede for hans fremtidige held og lykke: »Velædle Hr. inspektør Madsen [inspektøren for Almindelig Hospital] ville behage at lade 12 af de mest trængende nyde et lidet middagsmåltid for denne

No. 1799.

1799. Margaske

No. 43

København's Kongelig
 Adresse-Contours Efterretninger.
 Udgives ugentlig 4 gange

Onsdagen den 20 Febr. aarl.

Da Dispacben over det Kongelig Octroierede-Danske Asiaticke Compagnies Skib Prindsesse Charlotte Amalia paa Udreisen til China i Decembar 1795 medte Haverie nu er opgjort, saa ville de Herrer Interfentore, som have Allureret paa bemeldte Skib og dess Ladning, behageligt aflyste hos Dispacbeuren Hr. Mægler Buntzen Extract af Dispacbes Forretningen til fornøden Afbetieng og Godegjælfte Bihjælpe hos velkommende Allurandører. Dispacben over bemeldte Skibs Haverie paa Hiemreisen er under Arbeide, om hvis Udfald de Herrer Interfentore i sin Tid skal blive underrettede. Christianhavn udi Compagniets Contoir, den 29 Febr. aarl. 1799.

Efter Directionens Ordre.

O. Hielle.

Saa Fredag forrige Uges Godegjælfte i Trinitatis Kirkehus No. 12 af over den Hære om Christ. til Optagelse for hvem som vil høre herpaa.

Eng af Staden's Hielp-Magazin kan indtil videre erholdes fra 3 til 5 Tønder for 25 Mk. pr. Tønde, naar vedkommende derom melder sig paa Postgården i de Magistraten overladte Værelser hver Mandag, Onsdag og Fredag Formiddag fra Kl. 10 til 12 Let.

Til Præsident i de Kongelige Landhuusholdninges Selskab er Hr. Generalmajor og Kammerherre Walckerhoff nyetigen bleven valgt.

Skuespil.

Frehdagen den 22 Februarii, bliver paa det Kongelige Theater ved Hans Majestæts hære Ankomst opført: Nonnernes, et Synspil i 2 Acter sat i Musik af Desvignes; og Walkæren Amors so de Hoven, comp. af Hr. Walkærmester Galeotti. Billetterne faaes paa Forestillingsdagen i Stuepilsbuses Forfal fra Kl. 10 til 12, nemlig til Pladsloget, Parket, Vattervej og Gallerie, samt fremdeles om Aftenen Kl. 5 (isald nogen bliver tilløvs); Hinge gives addeles ikke tilløvs. Indgangen adbaes Kl. 5. Stykket til Kæds hos Mad. Mortenhof i Høvelgæststræde No. 105 for 1 Mk. 68.

Nb. 3 Aften (Torsdag den 21) gives en Evener af Hr. Dournonville, Hr. Dohlen, Mad. Wiern og Jomfr. Drouste, comp. af Hr. Dournonville.

Dødsfald.

Min og Families iudertige Sorg over Tabet af min elskafte gode Mand Stadscapitain og Administator ved den danske Manufakturhandel Christian Wiigens, som i Dag ved Døden er afgaaet, bekienliggøres forsigstis for Elskog og

Vennet, fræbedende Vedbudelsen herom, hvisten vilke foresøge Solgen. Kjøbenhavn den 20 Febr.

Anne Isf. Wiigens, fød Peterfen.

Da det har behaget Forsynet at berisafte min tierte Brand Oberstleutenant Christian Friis i sin Alters 50 Aar, saa de fiendtligheds dets Dødsfald forsværende Elskog og Venner: Daphne Dordtches Woulsten Isf. Friisens.

Kontore.

Torsdagen den 12 Febr. blev i East-Porterens 698 Trækning i Wandbøse følgende Numre udkomne

50. 76. 3. 25. 75.

Fattigeløst angaaende.

Til Directionens er i Dag den 20 Febr. indsendt: et Underretning for Besiddende i denne Tid, ved en Mand som i den Tid som sig, allerede, fra dæm den var indtø 50 No., ved en lige ligeledes 4 No., i et Bredt som i den Tid 5 No. — Directionen skal i næste Dags give Rede for det De omfængte af det som den til sielv for Gæblibende har foransialtet og foresæger; imidlertid ublander den ikke at melde, at ligesom ingen af dem som have anmeldt sig i disse serne gaac dens Omraaffomhed focti, saa har den og fra 14 Februarii antaget sig de 5 umyndige børn i store Kongensgade No. 219, om hvist en meldt i sidste Nois No. 42, at deres Moder ligger paa Frederiks Hospital, og at de vedes fæder er i Høstreen; de skulle og herfra fremdeles, saa længe de ellers ere forladte, blive tilløvs og med det fornødne forsværede. Ogsaa er den Enke i Wangsten i Peterbvidfeldsstræde 121, som har anmeldt sig i sidste No. 40, allerede sidste Sverdag af Directionens Medlemmer tilløvs og gives sielv samt Anvøisning til videre Understøtning.

Gaver.

Til Selskabsens Lemmer i Frue Arbeidsbhus har en skufft Melgierer Kienket 3 Tønder St, ligeledes er af en anden Melgierer Kienket 50 St til andre Fattige. Frue Sogne Væie-Commission den 19 Febr. 1799.

Wast. Friberg. Lyngbye. Hammerich.

Jessen. Falken. Clausen.

Denne Selskabet har i denne saa haarde og de Fattige syrlende Vinter særdeles udmærket sig ved at uddele til 40 Huusarme til hver en gaet Favn Brænde. Og da denne Gave et især kommen Nicolai Sogns Fattige siglobe, saa troe vi at det er vor Nlig, et at lade denne Melgiering blive udmærket, men paa disse Huusarmes Vegne aflægges vor Takke gelse til dette veddøige Selskab.

Abildgaard. Hoffgaard. Wegner. Sartorff.

Nørup. Schist.

Forside af Adresseavisen den 20. februar 1799, hvor der i rubrikken »Fattigvæsenet angaaende« oplyses, at der er blevet taget hånd om de fem umyndige børn og den gamle enke, som avisens læsere havde skrevet om i de foregående numre. Det oplyses desuden, at der var kommet to anonyme bidrag ind til byens nødlidende.

medfølgende 1 rigsdaler, nemlig 6 mænd og 6 fruentimmer, af de med mig vil takke Gud for en nådig bønshøring, og bede for mig fremdeles, da jeg ikke skal glemme min fattige næste. R. R.⁶³

Det er i det hele taget ganske almindeligt at donere penge til de fattige, når man af en eller anden grund ønsker at blive bønhrøt af Gud, f.eks. i

forbindelse med et spekulativt forretningsforetagende, som tak for nådig bønrehørelse eller hvis man står uden arbejde og ingen udvej kan finde. I 1794 donerer en anonym giver f.eks. en rigsdaler til de sindssyge på St. Hans Hospital i håb om »at komme i vej igen med 5 børn«, mens en sømand »efter løfte« forærer hospitalet 20 rigsdaler. Han er velsagtens sluppet helskindet fra forlis eller havsnød.⁶⁴

I *Adresseavisen* oplyser Fattigvæsenet eller bladets redaktion jævnligt om, at man har modtaget penge til uddeling blandt de fattige, ligesom fattigvæsensdirektionen forsikrer avisens læsere om, at »ingen af dem som have anmeldt sig i aviserne gå dens opmærksomhed forbi«. ⁶⁵ Sammesteds kundgør man, at der til direktionen anonymt er blevet indsendt 50 rigsdaler »til understøtning for nødlidende i denne tid«, og at en pige en dag har henvendt sig til redaktionen og uopfordret afleveret fire rigsdaler. Man har desuden modtaget »i et brev uden navn 5 rigsdaler«. ⁶⁶

Også de enkelte københavnske sognes plejekommissioner offentliggør deres taksigelser, når ædle givere har skænket beløb til bestemte sognes fattige: Fra Frue sogns plejekommission lyder f.eks. en dybfølt tak, da »en skjult velgører« har skænket tre tønder øl til sognets fattiggård (Frue Arbejdshus), mens en anden har skænket 50 brød til sognets øvrige fattige. Til Nicolai sogns fattige har et særligt goddædig selskab ved navn *Venneselskabet* »i denne så hårde og de fattige trykkende vinter« skænket brændsel til 20 husarme – dvs. de førnævnte skikkelige fattige – hvorfor sognets plejekommission på »disse husarmes vegne aflægger vor taksigelse til dette veldædige selskab«. ⁶⁷

I det københavnske fattigvæsens arkiver finder vi også lange rækker af bønsskrivelser om økonomisk hjælp og støtte. Skrivelserne er mere udførlige end de korte avertissementer i *Adresseavisen*, men er alligevel skåret over samme læst. Det er vidtløftighederne og de florumvundne fraser til de højædle herrer i byens magistrat og fattigvæsen, der præger disse breve. De fleste kommer fra fattige enker, fra arbejdsløse forsørgere med små børn og i tilgift sædvanligvis en frugtsommelig kone, der ofte er syg og sengeliggende. Selvom nøden er virkelig nok, smøres der nok lidt ekstra på for at trænge igennem til de høje herrer.

Vi støder også på breve fra folk, der har taget omstrefjende hjem- og forældreløse børn til sig. Fattigdom, hjemløshed og forældreløshed er et helt almindeligt forekommende fænomen i 1700-tallets kongelige residensstad – og da især i en vinter, som den, der rammer byen i disse første isnende kolde måneder af 1799.

Revideret af en Memorial.
 Høje
 N. S. Samtlige Høje og Naadige
 Herrer over Nøden og Fattigdom
 i København

Cilla at jeg taber Mand, der er saa
 Fragelig af mig, og jeg Læge Christianus
 Magni, og i sine gode Børn og
 selv tilbage, og at jeg er kommet i
 gæld, og tillige, og jeg har saa min
 gamle Løn i Nød, som jeg ikke
 kan betale, og min Nød og Fattigdom
 mester Christian Hansen som jeg
 er i Nød og ligger paa
 Nøden N. S. 24 i stor Nød og Fattigdom
 og Bønskrivning for at søge om
 at Høje og Naadige Herrer over, og
 jeg i min Nød liden Fattigdom af
 mig Nøden og Fattigdom.
 København d. 24 Maj 1799

Under Højre Hånd
 Hans Røsting
 mester

at over skandede forholder
 sig ligelig bønner om
 Christian Hansen
 Høje og Naadige Herrer

En af de mange bønneskrivelser, som det københavnske fattigvæsen modtog i 1799, var fra skreddermester Hans Røsting. Han bønsfalder »samtlige Høje og Naadige Herrer over Fattig Væsenet« om hjælp, da han er fattig, svagelig og ikke længere kan arbejde. Den hårde vinter har gjort, at han er kommet i gæld og samtidig skylder han busleje til sin busvært, på hvis loft han ligger »i stor Nød og Fattigdom.« (FV 127a, KSA).

Frændeløs

De mange hjemløse, de virkelig fattige, havde hverken penge eller overskud til at indrykke annoncer i *Adresseavisen*, endsige formående venner eller bekendte, der kunne gøre det på deres vegne. Ikke engang personlige henvendelser til Fattigvæsenet magtede de. Det krævede trods alt, at man kunne skrive eller kendte nogen, der kunne – og papir og blæk var desuden en udgift, de ikke havde råd til. Men hvorfor mødte de ikke personligt op? Det var der flere grunde til. Mange anede ikke, hvor de skulle henvende sig og andre var for energiløse og deprimerede til at tænke på at bevæge sig ud i kulden.⁶⁸ Flere havde ingen vinterklæder og foretrak at blive apatisk liggende på deres skidner lejer af strå under tagenes issprængte teglsten. I *Politivennen* oplyste en mand f.eks., at der i det hus, hvor han boede, på hjørnet af Hummergaden og Skvaldergaarden nr. 369, boede en nødlidende gammel kone, som ikke ville søge hjælp hos Fattigvæsenet og i stedet henlå »næsten nøgen« på loftet »under de af frost tændrende tagsten«. Schiøtt, som manden hed, spurgte, om ikke nogen af bladets ærede læsere kunne hjælpe den gamle.⁶⁹

For nogle af disse forhulede sjæle var nøden så trykkende, at de ikke så anden udvej end at henvende sig i rådhusarresten på Gammeltorv for at blive sat i fængsel som løsgængere. Så fik de i det mindste føden og et tag over hovedet. Det var ikke luksus, der ventede dem i arresten, men det var bedre end ingenting. Og ingenting var, hvad de ellers ville få. Andre faldt om hvor de gik og stod, og blev de opdagede af vægterne, blev også de bragt med til arresten til nærmere forhør – og et stærkt attrået natlogi. Senere ekspederede politiet disse uønskede logerende videre til Fattigvæsenet, hvor de enten hospitaliseredes eller blev smidt tilbage på gaden. I løbet af 1799 transportererede politiet således 30 forhulede eksistenser videre fra arrest til fattigvæsen på denne måde. Året efter drejede det sig om 53.⁷⁰

Ved syvtiden om aftenen den 8. januar 1799 opdagede vægteren Hans Bodorph ved sin post på Amagertorv, en gammel »beskænket arbejdskarl«, der var dejset omkuld i den bidende kulde. Bodorph tog den gamle med til rådhusarresten, hvor manden oplyste, at han hed Peder Jensen og var arbejdsmand, »dog uden at have noget fast arbejde eller kunne opgive, hvor han logerer«. Det var ikke første gang, at Peder Jensen blev samlet op på denne måde. Tværtimod. Han havde tidligere været straffet for sin »hengivenhed til drik og uordentlige levnet«, og siddet på vand og brød i byens forbedringshus på Christianshavn.

Peder Jensen var heller ingen årsunge. Af en arbejdsmand at være må han faktisk siges at have været temmelig bedaget. 88 gammel opgav han at være og barnefødt i Jylland. Som yngre havde han tjent sit brød som vognmandskarl hos Søren Josephsen og Jens Kragh, men det var nu 10 år siden, han sidst havde haft fast tjeneste. Forrige vinter var han ved at omkomme af sult og forkommenhed og det endte med, at han henvendte sig i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn for at blive indsat. I

Rådhusarresten lå i Rådhusets kælderetage. Et frivilligt fængselsophold her var for nogle af byens nødlidende fattige en udvej for dog at få tag over hovedet og en smule varme i den kolde vinter. De fattige tiggere hørte med til datidens byliv og er derfor ofte at finde på illustrationer af København i 1700-tallet, som her foran rådhuset på Gammel Torv. (Pontoppidan: Den danske Atlas, bd. 2, 1764).

Forbedringshuset fik han husly og blev sat i arbejde indtil St. Hans 1798, hvor han igen blev sat på porten.

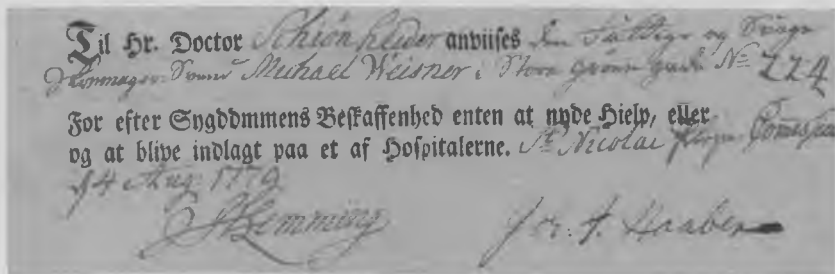
Peder Jensen anmodede nu om at blive indlagt på et hospital, for han var gammel og svag. Den tilkaldte læge bevidnede med det samme, at Peder Jensen var »et gammelt og svageligt subject«, der tillige var »beladt med gift i benene«. Han kunne derfor nok trænge til noget omsorg og kærlig pleje.⁷¹

Det var ikke kun i den hårde vinter 1799, at fattigfolk greb til fængslet som den sidste udvej. Også året før henvendte flere fattige sig i arresten og meldte sig som løsgængere: En sen aften omkring Kyndelmisse 1798 indfandt en gammel, udslidt mand sig f.eks. i rådhusets arrest hos Christen Pedersen, der som vægter i byen – med nummeret 134 på sit skilt – den aften havde vagten. Den gamle klagede over mangel på logi, over dårligt helbred og en tom mave, og anmodede om at blive indsat. Michel Olsen, som den gamle hed, var tidligere soldat ved Livgarden til Fods, hvorfra han havde haft sin afsked siden 1781. Men uden pension. Siden da havde han ernæret sig fra hånden i munden som arbejdsmand og daglejer, senest som kalkslager. Frem til 26. januar 1798 havde han logeret hos værtshusholder Christian Nielsen i Adelgade, men, som værtshusholderen forklarede til politiet, så var den gamle pludselig gået bort »formodentlig af mangel på evne til at kunne betale kvarterpenge, som han skyldte for 2 eller 3 uger, men som deponenten (dvs. værtshusholderen) i betragtning af hans alder og svaghed ikke ville gøre nogen fordring på«.

Ved politiforhøret den følgende dag forklarede Michel Olsen, at »han af mangel på logi og formedelst svaghed har måttet anholde om at indtages i politiarresten og det så meget mere som han, uagtet han allerede for 3 uger siden har begæret at indtages på Almindelig Hospital endnu ikke har kunnet nyde godt af det offentliges understøttelse, siden der ingen plads skal være ledig«. Den gamle var kort sagt på den. Ensom og fattig og dertil syg. Politiet tilkaldte byens stadslæge Christian Mangor, for det var almindeligt i den slags tilfælde. Mangor undersøgte den gamle og han var ikke i tvivl. Michel Olsen var »meget angrebet af durkløb, hvis hovedårsag er svækkelse, uden tvivl af ussel levemåde, for hvilken sygdoms årsag han trænger til at indtages på et hospital«. ⁷²

Godt tre uger efter Michel Olsens henvendelse i arresten, blev Christian Kyhn – vægter nr. 120 – opsøgt i et lignende ærinde af Marie Helene Hansen, »afgangne tambour Philip Stephanis enke«, der i mangel på husly ønskede at komme i fængsel. Marie Helene var 46 år og havde været enke i de sidste seks. Hun nød ingen pension fra de militære etater og måtte selv klare forsørgelsen af sine fem børn. Det havde hun gjort ved at strikke strømper, gå til hånd forskellige steder og ved at »banke rødsten«. Nu kunne hun ikke længere klare sliddet. Hun var blevet syg – »en rheumatisk feber« konstaterede den tilkaldte læge – og hun ønskede at blive indlagt på Almindelig Hospital, hvor hun tidligere havde været indlagt et par gange, »den sidste gang i afvigte sommer«.

Hun forsikrede i politiretten, at hun ikke havde betlet eller nogensinde

Fra decentraliseringen af det københavnske fattigvæsen i 1771 og til 1799 var det fattigkommissionerne i de enkelte sogne, der varetog den direkte kontakt med de fattige. Her er det fattigkommissionen fra Nicolaj Sogn, der i august 1779 ønsker en læges vurdering af, om »den Fattige og Svage Skomager Svend« Michael Weisner er egnet til understøttelse eller bør anbringes på en af fattigvæsenets stiftelser. Mange af disse fattige gamle blev anbragt på Almindelig Hospital. (FV 136b, KSA).

nydt almisse fra det offentlige. Forældre, familie og venner var døde og hun havde ingen at ty til i sin usle nød. Hvor hendes børn befandt sig, melder historien intet om.⁷³

Det var langt fra sidste gang, at vægterne i arresthuset blev opsøgt af hjemløse, udslidte stakler, der ikke magtede den hårde kamp mod sulten. I august 1798 blev vægter Christian Kyhn således endnu engang opsøgt. Denne gang af den 49-årige arbejdsmand Lars Larsen fra Næstvedkanten. Han havde opholdt sig ni uger i hovedstaden, hvor han havde slidt og slæbt på Holmens skibsværft og i skibsdokken på Christianshavn. Det hårde arbejde havde svækket ham så meget, at han – syg af koldfeber og »forstoppelse i leveren«, som den tilkaldte læge formulerede det, ikke længere var i stand til at arbejde for føden, men »har måttet holde sengen for det meste og er krøbet ud lidet om dagen«.

Lars Larsen ønskede at blive indsat i arresten og henvist til et hospital. I de seneste dage havde han ikke haft noget sted at bo, men havde sovet på gaden, hvor han kunne finde sig en krog. Pårørende i byen havde han ingen af, heller ingen penge.⁷⁴

De ulykkeliges moralske ret

Det er karakteristisk for alle disse fortællinger om nødlidende mennesker, hvad enten vi finder dem i *Adresseavisen*, i *Politivennen*, i Fattigvæsenets arkiver eller i Politirettens protokoller, at de fattige mere eller mindre direkte giver udtryk for, at samfundet og medborgerne har en moralsk pligt til at tage sig af dem. Ganske vist tiggес der om almisse i de mest

ydmyge formuleringer, men på den anden side emmer beretningerne af slet skjulte forventninger om, at bønnerne vil blive hørt.

De vil blive hørt, fordi de fattige har retten, den moralske ret, på deres side. Det samfund, som disse mennesker lever i, er nemlig præget af andre moralske normer end vort. Her er ingen altomfavnende velfærdsstat eller en udbygget offentlig socialforsorg, der sikrer mennesker mod at gå til bunds. Til gengæld er der et fastslået religiøst og filantropisk princip – ja et moralsk imperativ – der tilsiger, at de fattige har krav på de bedres stillede godgørelse. De fattige har, som en medarbejder i det københavnske fattigvæsen formulerede det, en ret til at bede deres »lyksalige medbrødre om at bidrage til at afhjælpe deres trang ved gaver; thi at klage sig er den ulykkelig og betrængtes hellige forret. Uden denne ville den skønne dyd, medlidenhed, ikke opstå«. ⁷⁵

Det var også samfundets accept af de fattiges moralske ret der gjorde, at byens magistrat jævnlige satte bom for fødevarerprisernes himmelflugt ved at udstede pristakster, der påbød, hvor meget især bagerne, slagterne og bryggerne måtte forlange for deres varer. Særligt bagerne blev ofte lagt for had, for brød var det absolut vigtigste af alle næringsmidler i 1700-tallet, ikke bare i København, men over hele landet, ja over alt i Europa. Derfor måtte brøddriserne holdes nede og en ordentlig kvalitet sikres. Rimelige priser på fødevarer for den gemene mand blev betegnet som »fundamentet til alle indbyggerses flor og velstand«. ⁷⁶

De københavnske myndigheder skulle derfor én gang ugentligt indfinde sig hos byens bagere og undersøge om de snød på vægten og se til »hvorledes bagerne bager deres brød, om det holder sin vægt efter Magistratens takst samt om det i sig selv er sundt og godt«. ⁷⁷ I en tid, hvor kun de færreste i byen havde egen bageovn, endsige ordentlige køkkenfaciliteter, kunne det ikke nytte, at bagerne udnyttede deres brødmonopol til at berige sig selv på de fattiges bekostning.

Det var imidlertid ikke kun filantropi og socialpolitik, der dikterede myndighedernes nidkære kontrol. Også religionen spillede en rolle. Som den københavnske embedsmand Niels Slange tilbage i 1714 havde sagt til byens råd og borgmestre i anledning af bagerlaugets ønske om at måtte tage højere priser for grovbrød, så var det uhensigtsmæssigt, at bagerne tjente fedt, mens fattigfolk led. Man burde ikke give efter for bagernes grådighed, påpegede Slange, »på det de fattiges tomme maver ikke skal råbe hævn fra himlen over os, når de rumler«. ⁷⁸

Det er en fast bestanddel af de fleste, om ikke alle, religioner, at man skal være barmhjertig mod de fattige. Det formuleres gerne som et

Brød-TAXT.

Svoresfter Bagerne her udi Staden sig have at rette.

Massede Brød for To Skilling skal veie	=	6 Lod.	<small>af første Wert.</small>
Det af de privilegerede Franske Bagere bagende			
Franskt-Brød, skal for To Skilling veie	=	10 Lod.	
Hvede-Brød, for Een Skilling, skal veie	=	7 Lod.	<small>Ubrøget efter Aalandsk Hvede 25 Wt. London.</small>
Hvede-Simler	=	4½ Lod.	
Saaom Bagerne forhen have baget Simler og Strømper af Hvede- og Rug-Meel, hvorved er brugt en temmelig Deel Hvede-Meel, da dog den Kongelige Befaling er, at Simler og Strømper skal bages af sigted Rug-Meel: Saa er anordnet, at i Steden for Simler og Strømper skal bages			
Hunde sigted Skønroget Brød, som skal for en Skilling veie	=	8 Lod.	
Ravringer for Een Skilling	=	6 Lod.	
Rug-Brød for To Skilling skal veie 30 Lod, som gjør for			
Een Skilling	=	15 Lod.	<small>Bereget efter god Dansk Rug 21 Wt. London.</small>
Grove Ravringer, som nu almindelig kaldes Skoster for			
Een Skilling	=	20 Lod.	

Bagerne forbydes og hermed alvorligen advares, under To Ablers Straf, ikke at mange nogen Slags Korn-Vahre tilsammen, særdeles Rug og Hvede, men enhver Slags for sig selv forbage. En heller maa de mange enten Kli eller Afstigninger under Rugen, hvoraf Rug-Brød bages. Ellers tilholdes og herved befales Bagerne, her efterdags, under vedberlig Straf, hver at sætte sit Navn eller Mærke paa hviis Brød, som af demm bliver baget og forhandlet, paa det der kand Hayes Underretning, om ikke efter Taxtens Tilhold er omgaaet, hoem saadanne Brød haver baget og dertil bor være ansvarlig. Og saafremt nogen kand overbevise Bagerne at have baget noget Slags Brød af mindre Vægt end denne Taxt formelder og tillader, kunde de saadant hos Kongl. Majest. Etats-Raad og Politie-Mester T O R M angive og vedberlig Ret forvente.

Kjøbenhavn, Raadstue den 26 Juli 1758.

Under Stadens Indsegl.

Brødtaksten for juli 1758 fastsat af Magistraten og politimesteren for at bagerne ikke skulle kræve ublu priser for brødet eller snyde på vægt og kvalitet. Som et led i kontrollen med bagerne blev det pålagt dem at mærke brødet med deres personlige stempel. (Rådhusplakater, KSA).

decideret religiøst krav. Til gengæld vil Gud belønne giveren både her og hisset. Er man derimod nærig og påholdende, ubarmhjertig og grisk gør man sig automatisk skyldig i en af de syv dødssynder. Og det er ingen spøg. Man skal derfor tage det fuldstændig bogstaveligt, når mennesker fra den tid viste uvilje mod alle former for pengepugeri og profitmageri med henvisning til bibelske skriftsteder og lutherske sentenser. »Vil du være fuldkommen« siger Jesus i Matthæusevangeliet, »så gå ud og sælg hvad du ejer og giv det til de fattige, så vil du have en skat i himlen«. ⁷⁹

Der var en almindelig tendens i tiden til at lægge rigmænd - særligt forretningsfolk eller købmænd, som man dengang over en kam kaldte

dem - for had og hævde, at det var deres skyld, at der var så mange fattige. Af lutter griskhed rev de brødet ud af munden på de fattige. De mæskede sig på almenvellets bekostning. I det mindste burde de have så meget anstændighed, at de donerede større dele af deres anselige indtægter til Fattigvæsenet, end tilfældet nu var. Som en anonym skribent i 1799 skrev i *Politivennen*: »O, når afstanden imellem ekstremerne rigdom og armod er så uforholdsmæssig stor, at rigdomsmanden (der vanskeligen efter rene moralprinciper kan besidde god moralsk karakter) ejer tønder guld mens hans ædle medbroder, hentæret i elendighedens vrå, sukker under livets byrder, da er staten langt fra fuldkommenhed«. ⁸⁰

Ja, det sene 1700-tals stat og florissante hovedstad var langt fra fuldkommenhed. Fattigvæsenet stod over for en håbløs opgave. Den anonyme skribent fortsætter: »Uagtet vi siges at have en fattigkommission der ret er martyrer for deres nidkærhed og aktivitet, der besidder forstand og redelighed nok til at opnå deres ædle hensigter, hvorom aviserne endog overtøyer os, så finder man dog næsten i enhver gade en mængde usle tilsyneladende arme, ja endog ofte mødre med spæde børn på armene, udsatte for kuldens strengthed, hvilke stedse plager og trygler den forbigående om en liden hjælp, der for det meste dog ej tjener dem til andet end til at forlænge deres kummerlige liv; thi at give en fattig nogle få skillinger er langt fra at være en virkelig hjælp. Det er det samme som at kaste et lidet bræt til et menneske, der er nær ved at omkomme i vandet, hvorved man kun ville forøge hans lidelser«. ⁸¹

De fattiges krav på at blive bøn hørt accepteredes dog af alle, også af de bedre stillede, og mange rigmænd forsøgte faktisk efter bedste evne at leve op til barmhjertighedskravet. De formuende købmænd havde en dårlig presse blandt menigmand, og hvad enten det skete af dårlig samvittighed, et 'goddædigt hjerte' eller af andre grunde, testamenterede mange store summer til byens fattige: Den kongelige hofforgylder Getreuer gjorde det, købmand Klarup gjorde det, købmandsbrødrene Petersen gjorde det og mange andre med dem. En hastig gennembladning af Hofmans samling af 'publikke foundationer' afslører, at den overvejende del af de testamentariske gaver netop kommer fra købmænd. Det er da også forventeligt, som Hofman påpeger i sit forord, at netop sådanne folk giver penge til stiftelser og fundatser som en tak for de rige gaver, som den almægtige har ladet regne over dem. Andet ville være utænkeligt. ⁸²

Det er på grund af denne udbredte filantropi og religiøse overbevisning om at Gud ser alt – også den milde giver – at byens fattigvæsen i store træk er funderet på frivillige midler. Man forudsætter – noget optimistisk vil vi

vel mene – at det ganske enkelt er unødvendigt at tvinge folk til at give via skatter og påbud, når de hellere end gerne giver af et godt hjerte. Så sandt – så sandt – men ofte kunne der være langt fra tanke til handling – fra overbevisning til praksis – og det led de fattige under.

Selv i den nye store fattigvæsensplan, der søsattes hen over sommeren 1799, gik man som noget selvfølgelig ud fra, at der ville være rigeligt med frivillige donationer til at opretholde det reformerede og i realiteten umådeligt dyre fattigvæsen. I planens § 174 hed det således optimistisk, at man ikke tvivlede på, »at stadens indvånere, enhver efter sin evne, bidrager til at afhjælpe al sand nød, og derved at afværge al virkelig aarsag til betleri.«⁸³ Det skulle ikke overraskende vise sig, at man her gjorde regning uden vært. Ganske vist gav mange københavnere af et godt hjerte, men der var trods alt en grænse for, hvor meget man var i stand til at give, uden selv at blive bragt til tiggerstaven.

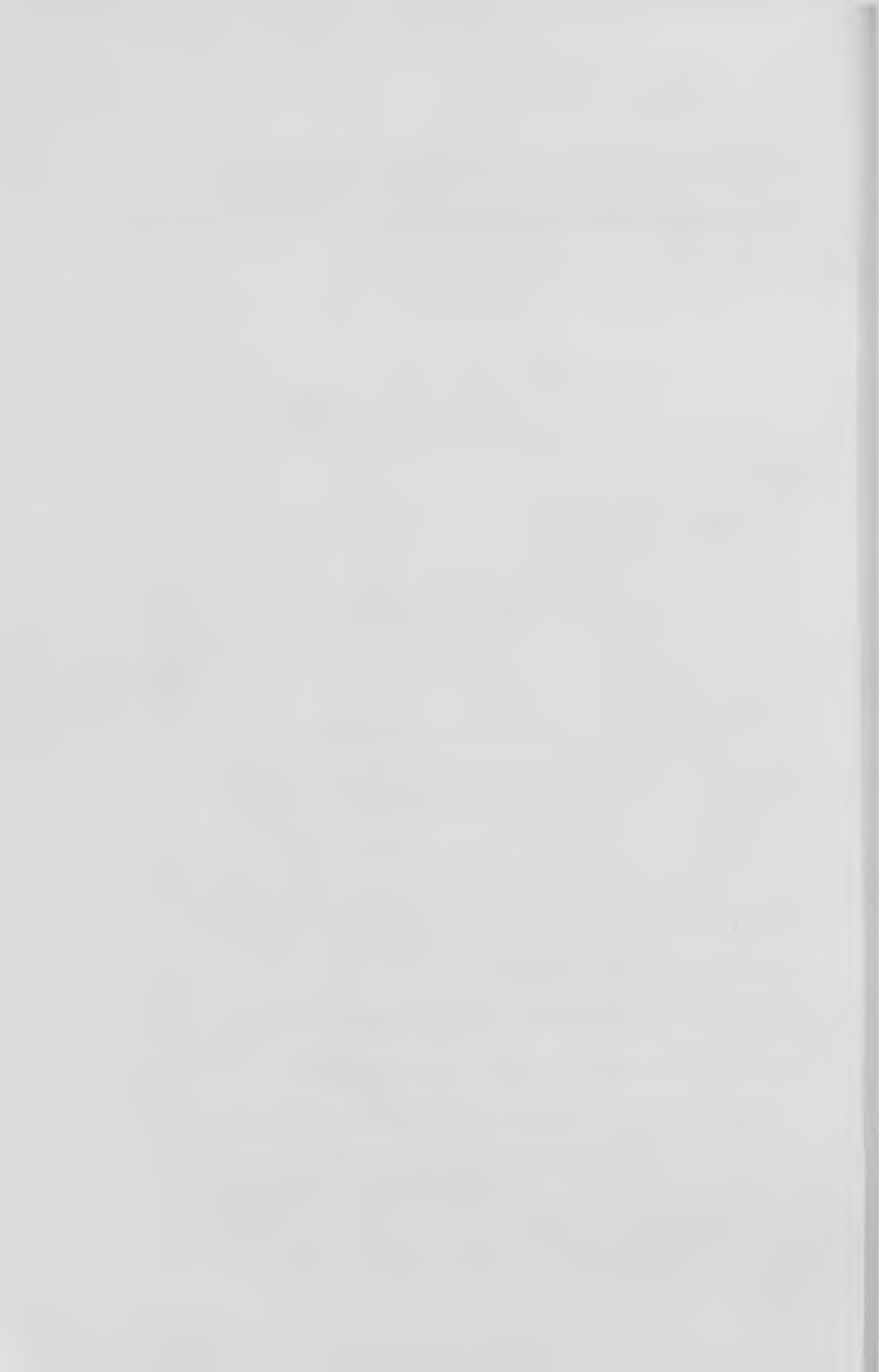
Henvisninger

- 1 I Frederik Thaarups »Journal og Haandbog for Kjøbenhavnere, saavel for andre der om Kiøbenhavns Forfatning søge Kundskab« bd. 2, s. 145 hedder det: »Som nødvendige levnedsmidler anser man især af kornvarer: hvede, rug, byg, havre og ærter. Af fedevarer: smør, ost, flæsk og kød. Af fiskevare: saltede sild. Blandt andre nødvendighedsvarer har især brændselsartiklerne: brænde, tørv, stenkul; fremdeles salt, humle, lys og sirup, været genstand for de nedsatte provideringskommissioners forslag«.
- 2 NN: Sammenligning imellem ældre og nyere Tidens Levemaade, Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn nr. 33, 1806, s. 515.
- 3 [Ove Malling]: Udtog af Kjøbenhavns Fattigvæsens Direktions Indberetning til Hans kongelige Højhed Kronprindsen angaaende det kjøbenhavnske Fattigvæsen, dateret 20de Nov. 1807, Penia eller Blade for Skole-, Industrie-, Medicinal- og Fattigvæsen no. 5, 1808, s. 68-69. Om lønninger i 1780'erne og 1790'erne, se Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803*, 2002, s. 199-210 & Karsten Skjold Petersen (udg.): *Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791*, 2005, s. 11.
- 4 Udskrift af Københavns Politiretssprotokol, lørdagen den 25 august 1798, FV 126a (I. Vedr. betlere 1795-98), Københavns Stadsarkiv.
- 5 Ibid. nr. 43, 16 februar 1799, s. 679.
- 6 Ibid. nr. 41, 2. februar 1799, s. 640.
- 7 Ibid. nr. 39, 17. januar 1799, s. 621.
- 8 Blandinger i Breve fra Kiøbenhavn, Attende Brev, Iris og Hebe, Januar 1799, s. 288.
- 9 Se den gevorbne soldat Theodor Ulrich Nüblings beskrivelse af sit logi på et sådant københavnsk loftskammer i 1780'erne i Karsten Skjold Petersen (udg.): *Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791*, 2005, s. 40.
- 10 Carl Pontoppidan: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige danske Stater*, 2. del, 1793, s. 53f.
- 11 Adresseavisen nr. 40, 1799.
- 12 Ibid. nr. 34, 1799.
- 13 Haagen Holst til Kommissionen for byens fattigvæsen, 19. marts 1799, FV 127: Partikulære Dokumenter læg 5; FV 201: Fattigvæsenets Direktions Deliberations-Protocol, 1798-99, s. 54, KSA.
- 14 Fattigvæsenet (FV) nr. 127: Partikulære Dokumenter (læg 1), Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 15 Jørgen Hansens skrivelse til Magistraten, 21.10.1788, FV 124: Partikulære Dokumenter 1709, 1713, 1723-89, KSA.
- 16 Brændevinsbrænder Weitz til Magistraten, 11.9.1793, FV 125a, læg 2, KSA.
- 17 Carl Pontoppidans indberetning, 1791. FV 134 (I. Vedr. betlere), KSA.
- 18 Fernand Braudel: *Civilisation and capitalism 15th-18th Century* vol. 1. *The Structures of Everyday Life*, 1985, s. 70ff; David R. Weir: *Markets and mortality in France, 1600-1789*, John Walter & Roger Schofield (eds.): *Famine, disease and the social order in early modern society*, 1989, s. 232.
- 19 Steven L. Kaplan: *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*, vol. 2, 1976, s. 677.

- 20 Gustaf Utterström: Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History, *The Scandinavian Economic History Review* vol. III, No. 1, 1955, s. 6ff.
- 21 Tanker for den Sultne, den Nøgne og den Forfrosne, *Politivennen* nr. 49, 1799, s. 771.
- 22 Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807, 1923, s. 33f.
- 23 Extract af Fattigdirektionens møde den 8. februar 1799, FV 201: Fattigvæsenets Direktions Deliberationsprotocol 3.2.1798 – 17.6.1799, KSA.
- 24 Adresseavisen nr. 33, 1799 (forsiden).
- 25 Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): *Memoirer og Breve* bd. 3: Fra Hoffet og byen. Stemninger og Tilstande 1793-1822 i Breve til til Joh. Bülow til Sanderumgaard, 2. udg., 1966, s. 40f.
- 26 Sofus Elvius & P. Fr. Rist (udg.): En københavnsk Urtekræmmers Levnedsløb, *Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi* 1891, s. 29-30.
- 27 Sofus Elvius & P. Fr. Rist (udg.): En københavnsk Urtekræmmers Levnedsløb, *Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi*, 1891, s. 29f; E. C. Werlauff: Af min Ungdoms Tid. Efterladte Optegnelser ved Hans Degen, 1954, s. 115; FV 127: Partikulære Dokumenter 1799-1800 (Indkomne sager til den i 1798 nedsatte direktion for Københavns Fattigvæsen), I. Ansøgninger om Hjælp: Skrivelse fra Direktionen for Fattigvæsenet i København den 13. marts 1799 til Københavns Magistrat & Skrivelse fra Direktionen for Fattigvæsenet i København den 17. februar 1799 til Københavns Magistrat, KSA.
- 28 Adresseavisen nr. 40, 1799, s. 2.
- 29 Ibid. no. 42, 1799, s. 2.
- 30 Ibid. nr. 44, 1799, s. 1.
- 31 Ibid. s. 2.
- 32 Ibid.
- 33 Formuleringen er hentet fra Johan Henrich Broes bønsskrivelse til Den københavnske Fattigvæsensdirektion, 21.2.1799, FV 127, læg 1, KSA.
- 34 Adresseavisen nr. 44, 1799.
- 35 Ibid., nr. 46, 1799.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid. nr. 42, 1799.
- 38 Kirstine Nielsdatters skrivelse til Magistraten, julen 1793, FV 125a, læg 2, KSA.
- 39 Ibid.
- 40 Adresseavisen nr. 44, 1799.
- 41 Ibid. nr. 43, 1799.
- 42 Ibid. nr. 46, 1799
- 43 Ibid.
- 44 Ibid. nr. 38, 1799.
- 45 Ibid. nr. 40, 1799.
- 46 Ibid. Magistratens huse ved Østerport var en række husvildebaracker opført efter Københavns brand i 1795.
- 47 Adresseavisen nr. 46, 1799.
- 48 Ibid.
- 49 Chr. Schönheyders og A. Kaasbøls skrivelse til Kommissionen ang. Fattigvæsenet i København 1778-1779, 31. august 1778, Danske Kancelli F74D, Rigsarkivet.
- 50 Adresseavisen. Nr. 32, 1799.
- 51 Ibid. nr. 43, 1799.

- 52 Peter Henningsen: *Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, ca. 1500-1800*, Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850*, 2005, s. 26-31.
- 53 FV 201: *Fattigvæsenets Direktions Deliberations-Protocol, 1798-99*, s. 54, KSA.
- 54 *Adresseavisen* nr. 40, 1799.
- 55 *Ibid.*
- 56 *Ibid.*
- 57 *Ibid.* nr. 38, 1799.
- 58 *Ibid.* nr. 42, 1799.
- 59 *Ibid.* nr. 34, 1799.
- 60 FV nr. 127 *Partikulære Dokumenter 1799-1800 (Indkomne sager til den i 1798 nedsatte direktion for Københavns Fattigvæsen)*, I. Ansøgninger om Hjælp, KSA.
- 61 *Adresseavisen* nr. 43, 1799. 'Annoncen' er indrykket i *Adresseavisen* nr. 42, 1799.
- 62 *Ibid.* nr. 40, 1799, s. 2.
- 63 *Ibid.* nr. 38, 1799.
- 64 SHH 18: *Sankt Hans Hospital 1769-1816, Patienter: Gaver til Lemmerne 1780-1795*, KSA. Se i øvrigt Peter Wessel Hansen: *Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København*, for en fascinerende beskrivelse og analyse af denne type anmodninger, der grundlæggende er uforenelig med ortodoks luthersk teologi. Artiklen er trykt i Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, 2008, s. 5-62.
- 65 *Adresseavisen* nr. 43, 1799.
- 66 *Ibid.*
- 67 *Ibid.*
- 68 »Forslag til Fattigvæsenets Direktionen«, *Politivennen* nr. 86, 14. december 1799, s. 1368ff.
- 69 *Politivennen* nr. 87, 21. dec. 1799, s. 1388f.
- 70 FV 208: *Register til Fattigvæsenets Formænds Forsamlingsprotokol, 1799-1800* (se opslaget: *Politiet*), KSA.
- 71 Udskrift af Københavns Politis Retsprotokol, torsdag den 10. januar 1799, FV nr. 126b: *Partikulære Dokumenter (Indkomne Skrivelser til Magistratens Plejedirektion og fra 1798 den nedsatte Direktion for Københavns Fattigvæsen)*, læg 4, KSA.
- 72 Udskrift af Københavns Politis Retsprotokol, fredag den 2. februar 1798, *Fattigvæsenets Arkiv (FV)* nr. 126b, læg 4, KSA.
- 73 Udskrift af Københavns Politis Retsprotokol, fredag den 20. februar 1798, FV nr. 126b, læg 4, KSA.
- 74 Udskrift af Københavns Politis Retsprotokol, onsdag den 22. august 1798, FV nr. 126b, læg 4, KSA.
- 75 Henning August: »Om Betlerie og dets Hemmelse« (1822). Her citeret fra Peter Wessel Hansen: *Miraklernes tid* som ovenfor anført, s. 5.
- 76 Kristof Glamann: *Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede*, 1962, s. 99.
- 77 H. Hjorth-Nielsen: *Københavns Bagerlaug*, 1933, s. 194.
- 78 Kristof Glaman som ovenfor anført, s. 105f.
- 79 *Matthæusevangeliet* 19,21. Her citeret fra Jan Lindhardt: *De syv dødssynder – fra død til dyd*, 2006, s. 42.
- 80 Et par Ord om Fattige og Arme, *Politivennen* nr. 52, 1799, s. 825-826.

- 81 Ibid.
- 82 Hans de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, bd. 10, 1765; Forordet.
- 83 Kgl. approberet Plan til Fattigvæsenets Indretning i København, 2. juli 1799, 1799, s. 68.

En velindrettet tiggerstat

Tiggeriets og armodens kulturhistorie

En kildesamling

Peter Henningsen

Indledning

Der eksisterer et hav af kilder til fattigdommens og tiggeriets historie i det 18. og 19. århundredes København. Det gælder alt lige fra indberetninger til Danske Kancelli fra Københavns Fattigvæsen, fra Fattigvæsenets lokale fattigkommissioner og fra Københavns Magistrat og til trykte pjecer, tidskriftsartikler, avisindlæg og meget mere. Der findes kort sagt så meget materiale, at det er svært at få et overblik over bare de mest centrale kilder.

Hovedparten af de mange beretninger og indlæg, såvel de trykte som de utrykte, er desuden svært tilgængelige for de fleste, og lever for det meste en skjult og glemt tilværelse i arkivernes og bibliotekernes magasiner. Det er skade, for de er i stand til at kaste lys over sider af tilværelsen i 17- og 1800-tallets København, som det ikke ellers er så let at få hold på.

På de følgende sider skal en række kilder præsenteres. De har alle det til fælles, at de fortæller en historie, ikke om fattigdom som sådan, men derimod om de metoder, fattigfolk greb til i kampen for at overleve, metoder som til tider kunne få det til at se ud til, at tiggeri var en decideret profession - et erhverv med egne særlige karriereregler - med egne arbejds-teknikker, egne metoder og særlige virksomhedskultur. Hvad det måske også var - og stadig er.

Søren Hempels betænkning om betleriet (1769)

Fattigfogeder og tiggere

I 1769 skrev direktøren Søren Hempel fra Almindelig Hospital en »underdanigst Betænkning« om betleriet i København, og om hvordan man kunne hæmme det. Dokumentet, påført direktionens efterfølgende resolution og Hempels svar herpå, synes at være en udskrift af en nu forsvunden

Almindelig Hospital i Amaliegade, der blev indviet i april 1769, var indrettet til at huse 700 fattiglemmer, hvoraf størstedelen var gamle og svagelige. Søren Hempel var hospitalets første inspektør. Her ses bygningen fra gårdsiden. (Før og Nu, 1919)

protokol, ført af Den kongelige Direktion for Fattigvæsenet. Kilden befinder sig i Fattigvæsenets arkiv på Københavns Stadsarkiv!

Opbringelsen

»Til betleres opbringelse, haver fra lang tid tilbage, først væren antaget 17 fogeder og en formand, hvis forretninger have ikke alene været at opbringe betlere, men endog at begrave de af de fattige i byen, Brøndstræde-Hospitals, Pesthusets, Accouchementshusets, Børnehusets, Søkvæsthusets lemmer, de dødfundne i kanalerne og på gaderne, og hembære disse til kirkegårdene uden (for) Vester-, Nørre-, Øster- og Amager porte, hvortil er meget besværlige lange veje; - at opvarte i stadens sognekirke om søndagene og andre hellige dage, samt bededagene i ugerne; ved de fattige tavlepenges indsamling; - at følge i de 4re kvartaler om året med de fattiges forstandere ved kollektens indsamling; - og ombære brude- og dødebøsserne med forstanderne; at bringe de afdøde fattiges efterladenskab til sit sted; - og at transportere de syge lemmer til sygestuerne etc.

Dette med mere haver givet dem nok at bestille, så at de ikke så fuldkommen som nødig var, har kunnet forrette opbringelsen af betleriet på gaderne, som er tidernes tiltagende besværligheder og fattigdommens

følgelige forøgelse har taget til. Derfor er for 12 år siden en forestilling til de høje herrer directører og efter deres påfølgende ordrer, bleven antagen endnu 6 fattiges-fogeder og en formand, som intet andet skulle forrette, end idelig daglig at patrullere på gaderne efter betlere, og derfor underholdes med lige udgifter for alle 3 civil-, land- og søkrigs-etaternes kasser, og tillagt ugentlig nemlig formanden 2 rigsdaler. og hver af fogederne 4 Skilling samt fogederne hver 3de år ny mundering.

Opbringelsen er dermed nogenledes bleven bestredet og betleriet hæmmet, og kunne være sket til fuldkommenhed, dersom vedkommende som skulle holde over betlernes straf, ikke havde været så barmhjertige, så ofte straks efter at de var opbragte, at give dem løs af straffehusene. – Og som nu de første antagne 17 fogeder med deres formand formedelst deres aparte ommeldte forretninger, hvortil og formanden haver nok at bestille med at være stedse tilstede og kommandere dem ved forefaldne begivenheder, nogle til et og andre til andet arbejde og derover at holde orden, og næsten aldrig kan have tid at patrullere om betlere.

De sidste 6 antagne fogeder, som endnu er gamle og skrøbelige, for afskedigede soldater og matrosers /: thi friske karle har ej været at få til den forretning, formedelst den ringe ugeløn dem tilstås af 4 skilling. som er reguleret i gode tider, men hvormed de ikke til nødtørftighed kan have udkomme i disse dyre tider /: ved den foretagne forandring fra midt i staden på Konventhuset,² hvor disse til alle sider af byen bekvemmelig kunne udskikkes og tilbringe betlere, herefter ved at udskikkes fra den ene ende af byen til det Almindelige Hospital i Amaliegaden, ikke bliver muligt for dem overalt i byen at kunne oppasse betlere, thi når de fra yderste kant på Amalienborg, især om vinteren da dagene er korte, betleriet går mest for sig, gør en tur til Amagertorv eller Slotspladsen, og opbringer en eller to betlere kan de ej udrette mere den dag, imidlertid kan andre steder i byen, betleriet fortsættes i sikkerhed.

Nærværende forfatning og omstændigheder udfordrer altså, at foruden disse 6 fogeder behøves endnu i det mindste et antal af 9 personer at antages, som da udgør 15 i alt; disse måtte deles udi 5 partier bestående af 3 mand hver. Et parti af dem at opholde sig på Christianshavn ved Børnehuset og derfra som nærmest at udskikkes og dertil at henbringe betlerne,³ som på Christianshavn optages, siden det ville blive alt for langt at transportere dem først derfra ud til Amalienborg,⁴ og derfra tilbage igen til Børnehuset som dertil henhørte. Over hvilke inspektøren sammesteds måtte tillægges ordre at holde eksamination, og de som da befandtes at tilhøre den civile etat at forblive der, men de som tilhørte de andre etater

I Børnehuset på Christianshavn, eller Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, som det hed fra 1790, blev tiggere – børn som voksne – anbragt side om side med forbrydere. Det kunne være en tigger, som ham, der med hatten i hånden og sønnen ved sin side henvender sig til en fornem ridende berre på pladsen foran tugthuset. (Københavns Museum)

efter holdte eksamen at forsende dem med en ekstrakt til hospitalet på Amalienborg for der, ved etaternes kommitterede nærmere at blive eksaminerede og videre transportrede til arbejde på behørigt steder,⁵ da det ellers bliver alt for besværligt for dem at komparere på begge steder for de lange veie at gå om vinterdage og det kunne indløbe, at de måtte møde på begge steder en dag.

Det 2det parti skulle beoagte [dvs. overvåge] det distrikt omkring Slotspladsen, Børsen ned om Gammel-Strand, Læderstrædet, til Rådhusstrædet, Vandkunsten og de gader til Blåtårn,⁶ derfra igennem slottet til Kancelliet. – Det 3die parti, at beoagte det distrikt op ad Østergaden, Amagertorv, Gammeltorv, Frederiksberggaden, Vestergaden og den distance omkring op ad Nørregaden. – Det 4de parti det district ned ad Gothersgaden omkring til Nørreport, om ad Fiolstræde, over Ulfeldts Plads [dvs. Gråbrødre Torv], Købmangergaden, igennem Silkegaden, ud til Kongens Nytorv.

Det 5te parti det distrikt bestående af Adelgaden, Borgergaden, Store Kongensgade, Tvergaderne, Kongens Nytorv, Nyhavn og omkring Amalienborg. – De 4re sidste partier af fogeder skulle alle bringe deres

opbringende betlere til hospitalet på Amalienborg, for der at blive eksamineret og transporteret til arbejdsstederne.

Disse 16 fogeder måtte alle være unge friske stærke mænd eller karle siden de ikkun bliver 3 i hvert parti, som kunne være uforsagte til at forsvare sig i påkommende tilfælde, når de af pøblen blev angrebne,⁷ indtil de fik assistance af borgerne og fra vagter i nærheden, og altså måtte de aflægges en skikkelig [dvs. anstændig] ugeløn til udkomme, samt klæder; nemlig: de 10 personer af dem, at tillægges hver 1 rigsdaler ugentlig i løn og mundering bestående hver 3die år af en god vare overkjortel af brunt klæde, som gives vægterne af blåt, derpå hæftet et skilt med Hans Majestæt kongens cifre for at give dem noget anset [anseelse] for den almindelige mand og pøbLens øjne; en undertrøje, et par bukser, et par gode stærke støvler, og en hat; geværet [dvs. en stok af træ] måtte være, som det nu er, men ikkun halv så langt og således mageligere at bruge til forsvar.

De 5 mænd som udgør den ene af hvert parti fogeder skulle gå noget forud fra de 2de for at rekognisere om betlere, og at de ikke så vel skulle være kendelige, var det fornøden at de gik i deres egne klæder kulørte, og derfor tillægges i alt ugentligt 1 rigsdaler 2 skilling, som er 2 skilling mere end de andre som fik mondur. Deres ed skulle alletider være antagelig, og de derved står til troende, når betlere nægte betleriet, thi det bliver ikke muligt som i andre sager, at det alletider med 2de vidnesbyrd kan overbevises dem, fordi betlere forstår det vel at lade én stå på udkik i gaderne og passe på fogederne, når de andre betler, at de da straks kan blive fogederne var, når de er mange i følge.

Den formand som blev antagen for de sidste 6 fogeder skulle være som en fiskal over de andre 15 fogeder,⁸ og bestandig på gaderne i hver og alle distrikter have nøjagtig opsigt med dem, at de ikke opholder dem nogen steds i værtshusene, men flittig over deres forretninger fra morgen til aften på gaderne i enhvers distrikt, at betlere ikke et øjeblik kunne være sikre. Han skulle og selv undertiden anføre partierne, anvise og underrette dem om deres forretning, når nye og fremmede ubekendte folk i de afgåendes sted blev antagne.

Når således 9 fogeder til de 6 med formanden som udgør 16 personer blev antagne, hvilke alle med lige udgift såvel underholdningspenge ugentlig som med mundering blev at holde på alle etaters kassers regning, og de følgende underdanige forslag nærmere overvejes og iværksættes, kunne man forhåbe og formode betleriets virkelige hæmmelse, og se byen mere endnu befriet for friske omløbere, lediggængere og betlere, ja tyve og onde mennesker.

Men med mindre mandskab kan den nu for tiden ikke holdes ryddelig.

Angående betlernes straf

De den civile etat tilhørende og opbragte betlere er alle såvel gamle som unge, samt børn, blevne henbragte til arbejde udi Børnehuset.

De Søetaten tilhørende /:undtagen matroser selv som står i tjeneste, disse er henbragte til Holmen og efter forhøret straffet med tamp for pælen :/ er alle blevne transporterede til Søkvæsthuset at arbejde.⁹

De Landmilitæretaten tilhørende, haver forhen alle været sendt til

Søkvæsthuset i Kvæsthusgade, der blev opført i 1686, fungerede dels som hospital, dels som forsørgelses- og arbejdsanstalt. I 1777 overtog flåden Det kgl. Opfostringshus' bygning på Christianshavn og flyttede søkvæsthuset bertil. Dele af bygningen buser i dag orlogsmuseet, mens det ældste søkvæsthus i dag fungerer som Dansk Sygeplejeråds administrationsbygning. Tegningen stammer fra en frise, der omkrandses officer J. Hoffmanns håndtegnede kort af København o. 1702. (Københavns Museum)

Ladegården til arbejde,¹⁰ undtagen soldater og deres koner som stod i tjenesten, af disse er mændene blevne straffet med 6 gange at gå spidsrod, og konerne at bære fedelen udenfor Hovedvagten.¹¹ For nogle år siden blev alle konerne udsendt til arbejde på krigshospitalsladegården.

Ved de først ommeldte etater kan det nogenledes tilstås, at straffen for de opbragte, er bleven holdet over, dog kan det for vist siges, at den halve del, om ikke fast de fleste, er straks efter nogle dage eller 2 a 3 ugers forløb, bleven igen løsladt, og meget sjælden, som dog burde at ske, er der tagen kaution for dem at betales penge, om de derefter skulle vorde opbragt; hvorfor og er sket, som bevislig kan gøres, at en betler er udi et år 2, 3 a 4re gange bleven opbragt udi virkelig betleri: det haver syntes ligesom vedkommende mere have troet, de indkomne memorialer med forsvarelse for betlerne, at de på urigtig og uretfærdig måde er bleve optagne, end protokollens rene forklaring om formændenes samt fogedernes erbydende eds aflæggelse derom.

Men med Landetatens opbragte betleres straf, siden forandringen med deres fattige er foregået og Ladegården, hvortil deres fattige og opbragte blev udsendte enten til pleje eller arbejde, er ophævet, vides nu ikke på hvad måde straffen for disse er reguleret; thi alle som den etat er tilhørende og opbringes, bliver af den kommitterede ved eksaminationskommissionen som pro tempore er Hr. auditor Wium straks løsladte; så at der 2 a 3 år haves ikke eksempel på at nogen er bleven hendsendt til pleje og straf uden trende gamle til Christians Plejehus og 2 a 3 Soldaterkoner til kompagni-cheferne at afstraffes, men hvorudi samme straf haver bestået vides ei.¹²

Spørges bemeldte den etatskommitterede, hvorledes indretningen nu er for deres betlere, svares, at de vil ikke vide af, at der er betlere i deres etat og han haver ingen ordrer for sig, hvorledes med dem skal forholdes til afstraffelse om end nogen er; man kan derfor ikke forundres over, at der findes så mange betlere på gaderne, da de frygter for ingen straf, ja der findes dem imellem af de øvrige etaters tilhørende unge fruentimmer og besvangrede kvindfolk, som udgiver dem for at være soldaters koner for straks at slippe løs igen.

Til at forekomme sådant kunne det vel anses for det bedste middel til betleriets afstraffelse, at alle opbragte til hvilken etat de og måtte henhøre, undtagen matroser og soldater som står i tjeneste, blev imodtagne ved den civile etat at straffes med arbejde i Børnehuset udi visse fastsatte tider, eftersom de en eller flere gange befandtes opbragte. — Men når det nøje indses og overvejes, bliver det vel ikke muligt at bringe det dertil, ikke

heller var det uden til største bryderi og fortrædeligheder for den civile etat at indlade sig dermed.

1. Siden de, der opbringes af sø- og Landmilitæretaterne, er for den største del matroser og soldaterkoner, hvis mænd står udi tjenesten, så indgår og tillader vel ikke de etaters direktioner og høje kollegiums herrer, at sådanne straffes under en anden ret og etat end deres egen, da de ikke, når de overgav sådanne kunne efter indkomne ansøgninger for dem, enten eftergive aldeles eller limitere deres straf, men måtte henvise dem med deres ansøgninger til en anden, nemlig den civile etats direktører og dem som sådant var overdragen. Det ville og gøre de slags folk, såsom matroser og soldater, temmelig oprørske, når de skulle se deres koner at bringes for betleri til Børnehuset et sted, som de holder meget foragtelig, fordi uærlige fanger der indsættes, sådanne kunne ikke derefter blive i tjenesterne, gøre vagt og arbejde med deres kammerater, som ville bebrejde dem det, og anse dem med foragt, da undertiden en skikkelig matros og soldat er beladt med en slet kone.

2det. Om det end blev indgået imellem etaterne, ville den civile etats høje herrer direktører og kommitterede dermed blive bebyrdet med mange og idelige indkommende ansøgninger fra de personers mænd, som ikke gav dem rum eller frist førend de blev føjet i deres forlangende at have deres koner eller kærester løsladte, som de ej kunne undvære til deres fornøjelses tjenestes opvartning, deres børns tilsyn og rygning med mere, deres liden husholdning angående og skete det ikke, turde de vel udbryde med grovheder af usømmelige talemåder, for dem der skulle have med dem at bestille, ja undertiden overfalde dem på gaderne, især da det ikke kan ventes at slige folk beviser så tilbørlig respekt for en fremmed, som for deres egen øvrighed, hvilken de frygte mere for.

3die. Kan den civile etat ikke antage sig disses betlere uden kassens store skade og fornærmelse i udgifterne, siden der er mange der imellem som ikke fuldkommen med det slags arbejde, hvortil de ikke er bevant, som og har skrøbelighed og alderdom, kan fortjene deres fulde ophold ugentlig; med mindre der blev tilstået godtgørelse for enhver af deres tilhørende personer $\frac{3}{4}$ eller i mindste $\frac{2}{4}$ skilling daglig for deres underholdning og betales efter indleverede regning for den tid enhver havde været i Børne- eller arbejds huset, da det så måtte komme an på bemeldte husets derved tagende tab eller gevinst.

Men det sættes i tvivl om nogen af etaterne undgår enten at betale $\frac{3}{4}$ eller $\frac{2}{4}$ del til forplejning [forplejning] for deres opbragte lemmer, siden de selv har arbejds huse at sætte dem udi; NB. Søkvæsthuset holdes

mest for deslige lemmer som af søetatens betlere dertil henbringes, og er derudi for nærværende tid 2 imod 300 personer, som tid efter anden er indsamlede der, og arbejder med at plukke værk til kongens eller Holmens skibsarbejde.

For dem holdes en inspektør, en præst og degn, og øvrige betjente samt øvrige indretninger, som de måtte med tiden ophøre, fordi ingen der indkommer, uden alene betlere eller og i krigstider og når flåden er ude, syge og kvæstede matroser, der til kurering og helbreds erlængelse indlægges. – Men overalt ville ved at antage sig de øvrige etaters betlere til afstraffelse, opstå mange vanskeligheder, bryderier og chikaner, som nu ikke i alle sine dele så nøje kan indses og lægges for dagen;

Det synes derfor bedst for det første, at formå sø- og landetaternes høje herrer direktører at antage sig selv deres tilhørende betlere til alvorlig afstraffelse, og dertil fastsætte visse tider og år til arbejde, eftersom de ofte befandtes at være opbragte, og ikke uden højeste årsager løsladte, førend sådan tid var ekspireret. I særdeleshed måtte derom anholdes at ske indretning for landkrigetaternes, som nu traktes så meget koldsindig, og at de bliver bragte til arbejdshuse, eller pålægges anden alvorlig straf, thi at bære fedelen en times tid for vagten, som i de sidste åringer, er ikke mere til straf for dem anset, end at de 2de dagen derpå er befundne at have betlet igen, og da det er af den civile etats betlere, for den største del, som bliver opbragte, som her kan erfares, af følgende uddrag af eksaminationsprotokollen, udi efterskrevne åringer, nemlig uden personernes igentagne opbringelse, men ikkun engang regnet:

A° 1766 af søetaten	83,	landetaten	70	og civiletaten	141
A° 1767 -----	65,	-----	40	-----	115
A° 1768 -----	79,	-----	69	-----	162

Altså hvert år næsten dobbelt så mange som af hver af de andre etaters. Så ville det blive mest magtpåliggende først at se denne etats andel noget formindsket ved at holde de friske og stærke til arbejde og for dem fastsætte visse tider, såsom første gang de blev opbragte $\frac{1}{4}$ år til arbejde, 2^{den} gang 1 år, 3^{dic} gang 2 eller 3 år og 4de gang på nåde deres livstid og ingen lades løs, før end tiden var forløben, med mindre der blev stillet nøjagtig kaution på 4re, 8, 12 a 20 rigsdaler, ligesom de var befundne at være ofte opbragt, og som måtte straks betales, når de igen derefter opbragtes for betleri.

De elendige, gamle og svage som forudsås ikke uden ved betleri at kunde have deres ophold, men måtte ellers lide nød og krepere langsomt,

måtte da indtages udi et hospital til forflegning og pleje, når det først ved forretning, som over dem, af kvartermestre og fattiges forstandere blev at forfatte, blev befundne, at de virkelig var fattige og nødlidende og aldeles ingen venner havde, til at komme dem til hjælp; havde de venner og sådanne gamle ikke havde nødig at betle, og dog gjorde det, skulle de i Børnehuset, og ikke løslades, uden der ligeledes blev stillet kaution for dem, eller deres forflegning blev betalt til Børnehusets kasse, hvor de ikke ved deres arbejde har kunnet fortjene noget; thi uden således at antage sig den virkelig fattige og elendige til forsorg, og dog bringe betleriets hæmmelse til det yderste, da mange ville komme til at sidde ude og dø i krogene, som ellers kunne gå til en og anden barmhjertig i byen og få vederkvægelser; det synes at meddrage ansvar, efterdi styrelsen af de fattiges væsen kræver lige såvel største barmhjertighed som streng økonomi.

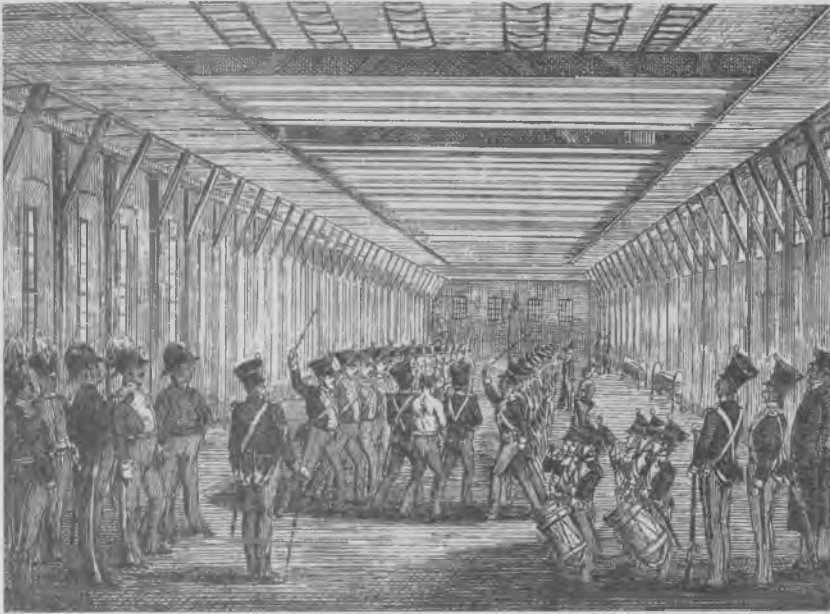
Når hermed således blev forholdt ses der af, at derfor den civile etat ville falde byrder og besværligheder, samt store udgifter nok ved at bestyre og forsørge deres egne betlere og der under befindende fattige, skulle de øvrige etater da ikke tage eksempel heraf, ligeledes at sørge for deres, da kunne der udtænkes midler til at modtage dem, dog på sådanne vilkår, som ikke måtte blive til den civile etatskasses skade og fornærmelse.

Angående fogedernes forsvar og deres straf, som gør dem forhindring i deres forretninger eller overfalder dem.

Så højfornøden som deres forretninger er, da de ej alene holde byen ryddelig for betlere på gaderne og for dørene, hvoraf publicum inkommoderes, og ofte når de ikke giver dem noget, må høre grovheder og skældsord af dem, men endog sådanne onde mennesker som under skin og foregivende af at betle, begår grove tyverier i husene, når de ser lejlighed, så højest billigt [dvs. rimeligt] er det, at de i deres saa *dificile* [vanskelige] forretninger, som bringer dem mængden af pøblen med matroser og soldater til fjender ved deres koners og børns opbringelse, bliver tagne i bedste protektion og forsvar, som og er bleven anset, og derom udgået og publiceret adskillige højstpriselige anordninger nemlig:

1.) Plakaten af 6te juli 1743 angående straf for dem, som gør fogederne modstand, enten med hug, slag eller skældsord overfalder dem, de landmilitæretaten tilhørende 1ste og 2den gang med spidsrod. De søtaten tilhørende med tamp på Holmen, de den civile etat tilhørende med at gå i spansk kappe nogle dage.

Men dersom nogen antræffes 3^{die} gang, da at arbejde i citadellet i 3de år,¹³ og de i Indbyggere, som understår dem at hindre fogederne ud i

Den militære straffe-foranstaltning: at løbe spidsrod, foregik ved at den dømte skulle løbe mellem to rækker soldater, der slog på hans bare overkrop. For at han ikke skulle løbe for hurtigt, blev tempoet sat af de to soldater, der gik foran ham. Straffen lød som reglen på 4-8 gennemløb. (Klæstrup: Det forsvundne Kjøbenhavn, 1877)

betleres pågribelse, enten ved at fordølge eller gemme dem, når de er gået ind i deres huse, da at bøde 2 rigsdaler første gang til Konventhusets fattige, og siden dobbelt.

2^{det} Plakaten af 2^{den} marts 1751 angående betlernes anmeldelse og afhentelse, om derved sker opløb og tumult, og nogen af hoben desformedelst under opløbet bliver ihjelslagen, da at ligge på sine egne gerninger, uden at de fattiges fogeder, lige så lidet, som politimesterens betjente derfor bør lide noget, som er grundet på reskript af 4de marts 1718.

3de. Forordningen af 6 februar 1694 angående, at enhver er befalet at være fogederne i deres forretning assisterlig med at have et kort gevær i deres huse, og dermed indfinde dem så snart klammer eller overlast fornemmes på gaderne, under straf af 4 rigsdaler, som er igentagen ved plakat af 28de marts 1757 udgiven under stadens segl.

4de. At pøblen samt alle og enhver, når de ved opløb findes enten på gaderne eller hvor betlerne henbringes at opholde sig, straks må vorde pågrebne og anholdt, og enhver efter hvad stand og kondition at betale fra 1 til 10 rigsdaler efter politimesterens kendelse eller i mangel af betaling at

straffes med arbejde på nogen tid udi Rasphuset. — håndværks- og andre drenge, og piger at straffes de små med ris, og de store med arbejde i Børnehuset efter plakate af 30te Juli 1759.

5te. Endelig er den plakate af 15te Decbr. 1739, som er grundet på forordningen af 1708, den 24. september, som forbyder under straf af 2 rigsdaler første gang og siden hver gang dobbelt, for de som uddeler almisse for døre, husene og på gaderne.

En ypperlig og god anordning, dersom det ikke blev taget i betænkning at eksekvere straffen, som er hændet mig, når sådant er blevet overbevist og anmeldt for retten, men fået svar: Den forordning er gammel, kan ej eksekveres: da betleriet på denne måde bedst kunne hæmmes, thi disse utidige barmhjertige forøger meget betleriet, i det de derved samler mange til sig fra alle hjørner i byen for at lade se, de uddele mange almisser, og betlerne bliver ikke fornøjede med at gå et sted, når de først er komne ud, men med det samme inkommoderer og overløber mange andre i gaderne og husene.

Alle disse allernådigst udgange plakater og anordninger er så fuldkomne, at de næppe behøve nogen forbedring; og indbyggerne kan ifølge anordningerne tillige forsikres, at de opbragte ikke skal mishandles, men vederfares al ret i det de trængende og skrøbelige skal blive forsørgede

En borger, der forhindrede fattigfogederne i deres arbejde, kunne dommes til gå i spansk kappe. Den spanske kappe var en slags tønde, som den formastelige til spot og spe skulle bære gennem byen. På tønden var fastgjort en seddel, der fortalte om forseelsen. (Gengivet efter Carl Bruun: Kjøbenhavn, 1890)

i hospitaler, og de friske omløbere tilholdne at arbejde proportionerlig i tugthuset. –

Det eneste, som endnu synes at kunde tilføies /: da indbyggerne i almindelighed klager højt over betlere, og dog tage dem i forsvar, og vil dog have frihed at give dem almisse, ja modstå opbringerne :/ var, at det blev enhver indbygger, høje og lave under 10 rigsdaler straf alvorlig pålagt selv at anholde alle betlere som måtte indfinde sig for deres døre og huse at betle, og beholde dem hos sig til fogederne kunne komme at afhente dem, skulle nogen måske ville holde det for at være ubilligt, da måtte det føres dem til gemyt at fogederne ikke opbringe betlere, de fattiges væsen til fordel, men alene for at tjene indbyggerne og holde dem fri for så uanstændig et overløb; - og tillige kunne og tilføjes at de som advare betlere når de så fogederne komme, skal straffes efter forordningen af 30. juli 1759, og at det bekendtgøres i plakaten, hvorledes fogedernes tegn ser ud og til hvad ende de bærer det hos sig.

Men da de foranførte forordninger nu fra så lang tid af ej er blevne bekendtgjorte og mest ganske er gået publikum af glemme, så at når noget påkommer, ved de ikke hvad deres befalede pligt er imod fogederne, er det højst nødvendig, at de alle blev samlede og satte i orden udi en ny forfattet plakat eller forordning, derefter

- 1.) At omdeles i alle husene 1 eller 2 til hver, hvor de alle tider skulle findes opslagen under 2 til 4 rigsdalers straf på det at samme for hele husets folk, tillige drenge og piger, kunne være fuldkommen bekendt, hvorfor og deraf alle tider når haves eksemplarer i behold at uddeles.
- 2.) En gang om året var det fornødent at den blev af sognepræsterne oplæst af prædikestolene og skulle de ved biskoppen befales at tillige gøre en formaning til alle at efterleve den, når de først have forestillet hensigternes store nytte deraf for publikum til deres og det almindeliges ro og sikkerhed. – NB. præsternes taler herom ville meget hjælpe til, at hæmme almisses uddelelse på gaderne og i husene.
- 3.) Ligeledes årlig oplæses for sø og landetaternes mandskab, samt opslås i vagterne at enhver selv kunne læse den. Dernæst tillige ske anmodning til alle vedkommende høje øvrigheder at lade de anklagne, skyldig befundne, på det alvorligste afstraffes, hver under sine hørende etater.

Men af alle disse underdanigst foreslagne foranstaltninger, kunne uden tvivl meget spares og for en stor del bortfalde, når politimester og selv meddirektør højædle og velbårne Hr. etatsråd Horn [politimesteren] ved

visse af politibetjentene hver dag over hele byen ville efterjage betlerne, da pøblen haver den største frygt for politiet frem for anden justits.

Københavns almindelige hospital, den 13 April 1769

S. Hempel«.

Direktionens resolution

»Torsdagen den 13. april 1769 var direktionen forsamlet udi Hans højgrevelige excellences præsidis hotel [ministerens bolig] hvor da, i anledning at det almindelige hospital nu var i stand, hvor ved de elendigste fattige på bedste måde blive underholdne, og det dernæst påligger direktionen at se publikum befriet fra den betydelige og ulovlige byrde af de nu om-løbende betlere, blev resolveret, at hr. inspektør Hempel, med udtog af protokollen, skulle befales, efter hans forslag ad interim og indtil videre, at antage 12 dygtige personer i egne klæder til at inkvirere på gaderne og derefter opbringe de forefindende betlere, af gamle, midaldrende og børn, af alle etater, som med fogedernes tegn skal være forsynede, og af politiet, hvorom han melder sig hos etatsraad Horn, assisteret, de opbringende betjente, som kun antages så længe den generale inkvisition vedvarer, kan i tilfælde af overfald, hos vægterne og af rådstuen [dvs. Københavns Magistrat på rådhuset] vente sig al mulig bistand.

De opbragte betlere bringes uden forskel af etaterne i Børnehuset, hvor da de civile straks antages til arbejde, de militæres derimod antages kun til forflegning og bevaring, og indsendes os, for at kunne nærmere korrespondere med miliæretaterne, specifikationer med beskrivelse over tilstanden over bemeldte opbragte militæres og civile etaten uvedkommende personer, hvorhos tillige til vores egen efterretning indsendes en fortegnelse over de civile opbragte, på det de elendigste, og som ikke kan arbejde, andensteds til forflegning efter omstændighederne kan henvises.

Bernstorff

Berregaard

Horn

Fleischer

Qvist

In fidem protocoll
Bagger«.

Søren Hempels efterfølgende evaluering af beslutningen

»På denne afgivne ordre, blev de 12 dygtige, friske og stærke personer antagne, til at optage betlere, og alle etaters betlere blev alle sendt til Børnehuset imod erstatning for, hvad de 2de militære etaters betlere ikke kunne afarbejde til deres underholdnings bekostning. Det blev og meget godt for betlere en tid lang, men da de øvrige foreslagne midler, ikke blev

iværksatte, forordningerne ikke fornyede eller overholdte, og de fattige trængende ikke hjulpe, så blev opbringerne forhadte og forfulgte med hug og slag af pøblen, ja af borgere selv, endog nogle herskaber lod deres gårdsfolk prygle opbringerne, fordi de tog betlere ved deres porte, som de havde givet almisse; forbød mig at lade opbringerne nogensinde tage betlere hos dem, thi de ville have den frihed at give, hvem de lystede.

Ja, 3de opbringerne, som blev overfaldne af den kejserlige ministers folk fik for at ville tage en betler fra dem på gaden ud for ministerens hotel, og en af opbringerne i denne attack slog svejtseren [dvs. vagten] med en stok i hovedet, så han styrtede som død, men blev dog helbredt igen, blev arresterede og på en vis søofficers attest, at han så opbringerens morderiske slag, som dog var tilladelig nødværge, blev de alle 3 dømt i Rasphuset til strengeste arbejde, hvoraf den ene tilsatte helbred og kort efter døde. Skulle da disse (have) ladet sig lemlæste af ministerens folk i deres lovlige forretninger? Disse som var givet og bærer i lommen den kongelige forordning, som siger: De må forsvare sig og om de nedlægger nogen i sådan opløb, ligger den på sine gerninger, uden at opbringeren skal tiltales eller lide noget derfor.

Betleriet tog da snart igen overhånd, og lader sig aldrig standse eller hæve, førend indbyggerne bringes til at tænke anderledes om sagen end hidindtil. Ind til så længe, var det bedst at opbringerne patrullerede flittigt i alle gader og bekendtgøre borgerne, at de gå til deres tjeneste om de ville sige dem, når de ville befries for betlere, og når de skulle tage dem, være sig i deres huse, døre eller gade. Borgerne kunne da i det mindste ikke klage over anstalten til befrielse for overløb, ikke heller hade og forfølge opbringeren, da de ingen tog på egen hånd, uden anvisning.

En borger skrev i kollektbogen som forstanderen præsenterede ham, at han gav ingen kollektpenge, før end man skaffede ham fri for betlere i hans hus og butikken; jeg lod opbringerne oppasse betlerne ved hans hus, de tog en betlerske. Ved forhøret i eksaminationskommissionen nægtede hun, intet der at have fået og var taget uskyldig. Jeg sendte bud til manden, lod spørge om den hos ham tagne havde betlet eller ikke; da hun hørte bud sendtes derom og budet var gået, sagde hun: Ja, så må jeg ligeså gerne tilstå det, lagde 1 skilling på bordet: Den gav han mig; derpå kom budet tilbage, leverede kommissionen mandens attest og skrevne forsikring, at hun ikke havde betlet, og intet fået hos ham, påstod derfor hun var ulovlig taget, og kommissionen skulle straks lade hende gå, hvor hun ville.

De bedragerier som foregå med betlere, kan ingen tro, som ej har haft med opbringelsen at bestille. Feks. lånte små børn, at gå med til

fælleds fortjeneste: Børn af klude sammensatte, som de ved indbringelsen i eksaminationstuen, kastede fra sig uden for døren, til skræk for tilstedeværende, indtil (det) sås, hvad (det) var.

Unge udklædte som gamle; nogle med spektakuløse ben liggende på gaderne til at opvække stor medlidenhed, og befundne aldeles uskadte, men kødet indsnerpet med tynde bånd, så de ej kunne ses for kødets op-hævelse, og med skorper som blod og sår overstrøgne.

De meget gamle krøblinge, og sygelige betlere, hvis syn mest er til medlidenhed, befandt ved eksaminationen almindelig at være mindst trængende, da de nød den bedste understøttelse, enten i ugepengepension eller var lemmer i Vartov,¹⁴ Kvæsthuset og andre hospitaler, eller i huse hos deres børn, som godt forsørgede dem. –

Der om kan læses meget og kunne gøres artige udtog af Betteleksaminationsprotokollen, som fortjente at bekendtgøres.

S. Hempel.

J. C. Tode: Om foregivne krøblinge, tiggere, blinde og flere (1783)

Johan Clemens Tode var en dominerende skikkelse i Oplysningstidens medicinske verden, og utallige skrifter om lægevidenskab m.m. er overleveret fra hans hånd. I tidsskriftet *Nye Sundhedstidende* fra 1783 taler han om problemet med de mange tiggere i byen, og kommer endda med en løsning på problemet med det omkringsiggribende betleri. Hans løsningsforslag er modelleret efter »del-og-hersk-princippet«, og det er slet ikke utænkeligt, at det kunne have gjort en vis virkning. Men om det var ønskværdigt, er straks en anden sag.¹⁵

Om tiggertegn

»Den mangfoldighed af blinde, halte og vanføre, som vejen til Frederiksberg, til kilden i Dyrehaven og andre meget søgte steder er fulde af, opvækker det ønske, at disse mennesker, som falder vor pung til stor byrde, kunne på en god måde bortskaffes uden at bruge voldsomme midler, hvorved måske den uskyldige kunne komme til at lide med den skyldige.

Iblandt de krøblinge osv., som tigger, er mange, der foregiver en skavank, som de ikke har. Disse bør ikke leve af bedrageri og lønnes for spilfægteri. At give dem almisse, er at forsynde sig imod den gud, som de

Fattige gamle og invalide skildret i jubeludgaven af Holbergs komedier, 1883.

bespotter ved at pådigte sig kendemærker af hans tugtende hånd og ved at vanhellige hans navn, både når de tillægger ham noget, som ikke kommer fra ham og når de lyser hans velsignelse over andre.

Man forsynder sig imod sin fattige næste, som virkeligen lider den nød, den klager over, og som nu ved en ugrundet medynk med hin bedrager berøves den almisse, som den alene havde ret til. At give til den uværdige, er at stjæle fra den trængende eller fra sine egne. Når man ville samle det sølv og kobber, som man giver året igennem til de tiggere, der ikke er det værd, så ville det beløbe sig til så meget, som man kunne gøre vel med imod en fattig enke, der undser sig for at være sin nød bekendt.

Ja, når man havde alle de skillinger, som bortkastes til stoddere, på et bræt, så kunne man købe sine børn et par gode bøger eller andet nyttigt og Gud behageligt derfor. Man kan være forsikret, at tiggeren lever om aftenen herligt af dagens bytte. Lad os ikke unde ham dette bytte, men samle det indtil vi kunne give vore børn eller vore folk en uskyldig glæde derfor.

Endeligen forsynder vi os endog imod de uværdige tiggere, når vi ved almisser føder dem i lediggang og ugudelighed og opmuntrer dem til at vedblive i deres skammelige håndtering. At kaste penge til slig en foregiven fattig, er det samme som at give en drukkenbolt midler at drikke sig fuld.

En anden stor klasse af betlere fortjener heller ingen almisse. Det er de, som vel have skade og skavank, men som gerne kunne blive hjælpne derfor, der som de ville, dersom de ikke fandt deres regning mere ved at være krøblinge og tigge end ved at have deres helsen og arbejde.

En tredje klasse udgør de, der nok kunne og ville hjælpes, men som tvivler derom eller af uvidende eller grådige læger er blevne afviste og drevne til betleri. En tilflugt, som den gemene mand, ja undertiden også mutatis mutandis hæderlige og højanselige dagdrivere alt for let finde smag i.

Alle disse tre klasser af ganske ubeføjede tiggere burde skilles fra den øvrige hob. Det var det første og største skridt til betleriets hæmmelse. Thi når de er af vejen, som ikke med grund kunne beråbe sig på sygdom og skavank, så ville vi ikke se mange tiggere mere: og de der er tilbage, ville ikke så letteligen kunne bevæge fornuftige folk til medlidenhed.

Men hvorledes kunne dette ske? At de bedste anstalter med fogeder og andet slikt ikke svarer øvrighedens hensigt lærer erfaringen. Derom var meget at tale. Men der var dog en ganske god måde at bevirke en stor formindskning i tiggernes tal uden at bruge mindste voldsomhed.

Førend vi hører, hvori det består, ville man behageligst mærke, at her forudsættes en umulighed, aldeles at råde bod på dette store og forargelige onde ved de midler, som en vis regering har foreskrevet. Ved sådant et slags privilegium eller rettere monopolium at betle, kunne egentligen den omtalte formindskning tilvejebringes.

Dersom det blev på offentlige steder bekendtgjort, at alle halte, lamme og vanføre, blinde og stumme, ældgamle og til arbejde uskikkede skulle på visse dage indfinde og melde sig på behørigt sted, for der af en læge at efterses, og om muligt, i et hospital at læges; og efter at lægen havde erfaret at der ingen helbredelse var at vente, da at annamme skilt og frihed at bede om almisse, på vilkår, at de ikke tålte andre med samme tegn ikke forsynede betlere, men straks være behjælpelige til deres pågribning, så ville tallet af sig selv mangfoldigen mindskes«.

P. A. Heiberg om tiggerkompagnier (1789)

I ugebladet *Rigsdalerseddelen's Hændelser*, der udkom i perioden 1789-93, satiriserede den senere så berømte litterat Peter Andreas Heiberg over mang-

foldige af de absurditeter, som datidens enevælde var så leveringsdygtig i. Især forholdene i hans hjemby København optog ham meget. I det nedenfor citerede stykke er det fattigfogederne og tiggerne, der får et skud for boven. Fogederne er korrupte og tiggerne er professionelle klynkere, der på linie med handelsmænd og håndværkere har sluttet sig sammen i laug og delt byen op i interesseressfærer. Tiggerne præsenteres med andre ord som erhvervsudøvere med klare forretningsstrategier og en særlig arbejdskultur.

Om dette havde noget på sig i virkeligheden, er straks mere usikkert, selv om andre kilder også kan fortælle om episoder, der tyder på det.¹⁶ Hvad der imidlertid er helt sikkert, er, at mange københavnere havde en fornemmelse af, at det forholdt sig således, at der altså fandtes velorganiserede sammenslutninger af tiggere, der havde gjort tiggeriet til en egentlig levevej, som de i bund og grund levede godt af.

I *Rigsdalerseddelen Hændelser* følger vi en rigsdalerseddels oplevelser og tanker, mens den går fra hånd til hånd mellem forskellige personer i byen. Historien er noget fortænkt og ikke videre vellykket, rent stilistisk, men den er ganske oplysende om Heibergs opfattelse af tiggeriet. Vi

Den stærkt samfundskritiske forfatter Peter Andreas Heiberg, der i 1799 blev landsforvist for hån mod landets magthavere. Han døde i 1841 i sit eksil i Paris. (Fra Poul Ingerslev-Jensen: Heiberg; P.A. Heiberg, 1974)

springer ind i fortællingen på det tidspunkt, hvor rigsdalerseddelen af sin ejer er blevet tabt på gaden og »hvor jeg blev funden af en betler«.

Uddraget er taget fra *Rigsdalerseddelen Hændelser* nr. 3, 1789.

»Det kvasi-oktrojerede kompagni

Med den fattige vil alle mand dele, siger Peder Syv, og det fik mit nye herskab at føle. Aldrig så snart havde betleren bukket sin ryg, og fået mig imellem sine fingre, før end den misundelige skæbne førte to andre betlere til stedet, som påstod hver sin andel i mig, hvilket min herre anså for meget ubilligt, og derfor ingeniunde ville indvillige i. Klogt havde han imidlertid handlet, om han i mindelighed havde fundet sig deri, men endnu havde ikke erfaringen givet ham den kundskab i verden, at den, der ikke med det gode vil lade sig aftvinge sin ret, men skrider til proces, er altid lykkelig, når han til slutning kan slippe prokuratorer, assessorer, dommere, skrivere, vidner, rettens bud og fyrbøderne med de tre fjerde dele af den retfærdigste sag.

Således, mens disse tre betlere trættes, kom en stoderkonge [dvs. en fattigfoged] til dem, som lod sig underrette om årsagen til uenigheden, og derpå, som deres øvrighed, påtog sig at dele ret imellem parterne, hvilket han også, som et mønster for alle skifteforvaltere, udførte, uden at forbeholde sig mere for sin umage end netop halvparten. Dersom alle delinger i verden havde gået så redelig for sig som denne, så skulle Polen næppe have været en tienddel så stor, som den dog endnu er, så skulle en ny Æsop (have) fået anledning til at skrive en ny fabel om løven, som var på jagt med de andre dyr.

Jeg troede, i den cirkel, hvor jeg nu var kommen, at finde usselheden på det højeste; men nej! Jeg fandt her et vellevned, som jeg mindst havde ventet, en industri, der bør tjene til eksempel for andre stænder. Orden, enighed, stræbsomhed, nye næringsvejes opdagelse, og de nyttigste opfindelser, var alle frugter af en velindrettet tiggerstat. Med sikkerhed kan man altså formode, at denne stats varighed vil trodse tidens fortærende tand, og overlever alle nu værende laug, selskaber, handelskompagnier, og øvrige indretninger. Til lærdom og undervisning for dem, der for eftertiden kunne projectere nye indretninger, vil jeg altså korteligen meddele mine iagttagelser over denne materie.

Det synes mig at være en afgjort sag, som erfaringen for længe siden på en sørgelig måde har bevist, og endnu daglig beviser, at jo større og vidtløftigere direktionen for et kompagni er, jo bedre denne salareres [lønnes], jo mindre kan kompagniet bestå. Den som engang har haft den

lykke at være direktør for et kompagni, måtte måske kunne oplyse verden om de for mig skjulte og hemmelige årsager dertil. Så meget synes jeg dog at øjne, at det alene må finde sted i et kompagni, hvis fonds er store og betydelige, thi i betlerkompagniet derimod, hvor indkomsterne straks deles og fortæres i tiggerklubberne, og hvor alting så at sige, går lige fra hånden i munden, her ser man at den vidtløftige direktion end og hjælper til at bestyrke kompagniets varighed, og ved den prompte uddeling af gevinsten vindes igen den ikke ubetydelige fordel, at kompagniets aktiehavere aldrig sættes i fare for at lide tab ved bankerotter, kassemangel eller deslige; man har derfor heller aldrig hørt at dette kompagni har ladet trykke oplysninger eller andet sådant, som ingen mennesker læser, og som aldrig kan retfærdiggøre bedrageren.

Jeg har ovenfor sagt, at betlerkompagniets vidtløftige direktion end også bestyrkede kompagniets varighed, og dette skylder jeg læserne at bevise. Kompagniet, hvis handel er udbredt over hele byen, kunne umuligen holdes i orden af én eller to direktører, som da måtte holde underbetjente under sig. Disse ville da, efter lovlig indført skik og vedtægt, sørge alene for sig selv, og bedrage såvel direktionen, som aktiehaverne; men hvor alle betjentene er fuldkommen lige, såvel i ære som i fordel, der kan det ikke så let lade sig gøre, især, hvor direktionen er således fordelt, at enhver direktør blot drager fordel af den ham alene betroede andel; og kun ordenens vedligeholdelse vedkommer det hele korpus.

Det fortjener heller ikke en ringe opmærksomhed at se, hvorledes denne direktion har i lang tid vidst at skaffe kompagniets lovstridige handlinger en fuldkommen frihed. Man ved hvor strengt lovene forbyde betleri, og hvor lidet regeringens forordninger ynde de gadestrejvende tiggere; man ved, at de i et arbejdshus skal tilholdes at fortjene deres føde, at overopsigten herover er anfortroet politiet, og at stodderkongerne står under det. Ikke desto mindre ser man at stodderkongerne have vidst at svinge sig op til lovlige direktører for et ulovligt kompagni; på hvad måde de ved at forenes derom med overinspektionen, er noget som er mig aldeles ubekendt; sa meget synes imidlertid at være en afgjort sag, at overinspektionen i lang tid, i stedet for at standse betleriet, har forvandlet sin opsigt til et ordentligt garanti.

Vel ser man undertiden betlere at slæbes bort til Børnehuset af en flok stodderkonger; man glæder sig ved at love og forordninger bliver så vel efterlevede, men når man kommer nærmere, og med gysen ser den grumhed, hvormed disse elendige på vejen behandles, de utallige græsselige stød og slag, som nedregner over de ulykkeliges hoveder og af

øjalter ilde skjulte lemmer, de bulede, blodige og sønderslagne pander og man hører stodderkongernes gruelige eder og forbandelser, læser i deres øjne deres indvortes kogende had, og misfornøjelse over deres våbens slette tilstand, samt inderlige attrå efter at føre samme slags morderiske våben, hvormed vægterne på den lovformeligste måde skiller folk ved liv og lemmer; så indser man lettelig, at noget ganske andet, end iver og nidkærhed for lovenes efterlevelse, er det der besjæler dem; hvad dette noget andet kan være, derom vil det følgende oplyse.

Den kunst at bestikke, som Rabner, for at udbrede almindelig oplysning, systematisk har afhandlet, har allerede længe været – teologerne må sige, hvad de ville – mere nødvendig end *Pontoppidans Forklaring* selv for et menneske, der træder ind på verdens bane, af hvad stand og vilkår, han også er. Mennesket skal leve; det er naturens store bud; men statens love, der er stærkere end naturens og ærens love, fordi de understøttes af tvangsmidler, siger: Du må ikke fortjene dit brød på en lovlig måde, med mindre du har penge at tilkøbe dig denne rettighed med.

Så længe som forordninger, forbud, laugsartikler og andet mere forbyder mig at fortjene mit brød på en lovlig måde, med det håndværk, som jeg har lært;¹⁷ og så længe jeg mangler de fornødne penge for at tilkøbe mig min tilladelse, så længe må jeg enten sulte eller ernære mig med ulovlige midler. Her i kan man heller ikke nyde den fornødne sikkerhed, med mindre den købes; men, når der udfordres en anelig større sum for at skaffe mig en lovlig end en ulovlig tilladelse, hvem fortænker mig da om jeg vælger den sidste? Her er det, foruden ved utallige andre lejligheder, at man behøver den kunst at bestikke, og tak ske den almindelige oplysning, der så fuldkommen er udbredt, at alle, en Fugl Fønix undtagen, lige fra det hellige romerske riges øverste minister indtil den københavnske stodderkonge, har lært at kende penges vigtige kraft, til i et og andet tilfælde at slå en krølle på lovene.

Jeg er ved en lejlighed kommet over et manuskript, som indeholder tiggerkompagniets love, hvilket jeg herved vil lade aftrykke, og tror upåtvivlelig derved at fortjene mig mine læseses taknemmelighed, uagtet jeg meget må beklage, at manuskriptet var defekt, og følgelig ikke fuldkommen har tilfredsstillet min egen nysgerrighed. Her er manuskriptet.

1.

Stodderkongerne, som er direktører for kompagniet, påtager sig også at være assurandører, og at forskafe enhver af interessenterne sikkerhed og

beskyttelse i at drive deres næring, og forsikre dem imod vold og overfald af politiet samt andre ulykkelige hændelser, som kunne lægge bånd på deres næringsvej.

2.

Men da intet menneske gør noget for intet, så må direktørerne herfor salareres, og da disse igen har folk over sig, der tænker på samme måde, så ser direktionen sig ikke i stand til at opfylde sine forbindelser, og selv at leve anstændig med mindre interessenterne forbinder sig til at aflevere de to tredie dele af deres fordele til direktionen, hvoraf den ene trediedel skal bruges som præmie for at bestride assuranceomkostninger, og den anden trediedel er for direktørerne selv. Denne deling er aldeles ikke ubillig i betragtning af de store fordele, som kompagniet igen forvisses om, og eftersom det er en ren konvention imellem direktionen og interessenterne; da derimod i adskillige andre kompagnier ofte de to trediedele bortsmelte uden at interessenterne ved, hvor de bliver af.

3.

Skulle nogen af interessenterne svigagtigen angive sin fortjeneste, for at bedrage direktionen, da skal hans hele fortjeneste deles imellem angiveren og den vedkommende direktør, og han selv uden skånsel, føres i Børnehuset under vældige prygl og slag, men da det ikke bliver nogen straf for ham at sidde i Børnehuset, hvorfra man om et par dage, enten af mangel på rum eller på arbejde, udlader ham, så skal det ikke siden blive ham tilladt at drive sin næringsvej, uden under den strengeste opsigt af direktøren eller en betroet mand af interessenterne.

4.

Alle de, som ville drive handel med folks barmhjertighed, skulle melde sig til én af direktørerne, der anviser ham, efter at have indgået de oven anførte forbindelser, det distrikt, hvori han må drive sin næring. Alle, som uden direktionens forevidende negotierer, anses som smughandlere, og konfiskeres til direktionens og angiverens Bedste.

5.

Handlens grundstøtte er folkets medlidenhed; derfor bør interessenterne stræbe at udfinde de tjenligste midler til at vedligeholde den. Men at ingen skal frygte for at denne grundstøtte er for svag, og let kunne forsvinde, siden verden, efter præsternes mening, bliver immer værre og værre, og at kompagniet på den måde måtte blive bankerot, så bekendtgør direktionen

herved selskabets anden grundstøtte, der aldrig vil kunne kuldcastes, som er menneskenes stolthed, og den tredie, som er mangel på næringsveje, der ser ud til ikke så snart at skulle kunne afhjælpes.

6.

For at bestyrke den første grundstøtte, vil direktionen altid have et magasin og tilstrækkeligt oplag af alle slags krykker, plastre, omslag, pjalter og klude, altsammen til brug for de sunde og friske tiggere, som uden betaling udleveres dem af magasinet. De vanføre og krøblingerne anses som folk, der uomgængelig behøver samme, og følgelig overlades til dem selv at forskaffe sig deres fornødenheder.

7.

Det tillades, ligeledes på ovenanførte grund, dem, som med flod eller kræft i ansigtet er ilde tilredte, samt dem som med nogen anden udvortes skade på benene eller andre lemmer er behæftede, at vise sig på offentlige gader, stræder og veje, og der at blotte deres skade for alle folks øjne, uagtet de er andre folk, og især frugtsommelige koner, til rædsel og vederstyggelighed, og uagtet det strider åbenbart imod forordningen af 24. september 1708, 1. post, 12 artikel.

8.

Hvor uenighed opkommer imellem interessenterne angående rang, fortrin, stemmerettighed eller andet, der må ancienniteten på det strengeste iagttages, dog bemærkes, at et fruentimmer har altid fortrinet for en mand, på grund af at dette køn bedre kan græde, og følgelig bedre opvække medlidenhed. Iblandt fruentimmerne iagttages også rangen således, at den, som har flest børn omkring sig, har altid fortrinet. Til den ende påligger det så vel direktionen, som interessenterne, at tilvejebringe så mange børn, som muligt, og da man af soldater, matroser og andre, som formedelst deres kvalitet er personligen udelukkede fra kompagniet, meget let for en billig pris kan få børn til leje, så anmodes enhver om at stræbe, at denne nye næringsvej ikke bliver udyrket.

9.

Da den kunst på en behændig måde at tilvende sig andres ejendom, nu er steget til en høj spids, og den virkelig synes at henhøre til de skønne videnskaber, så har direktionen, for også at vise hvor højt den ærer det skønne, sluttet en ordentlig kommercetraktat med en stor del af den jødiske nation, der imodtager, imod en billig fordel, de varer, som

kompagniet på denne måde tilforhandler sig. Det bliver altså enhver af interessenternes pligt, heri at undervise den tilvoksende ungdom, og at lære dem de kneb, hvormed de kan undgå farlige folks opmærksomhed. Dette vil med tiden blive kompagniets fjerde grundstøtte; thi skulle end politiet én eller anden gang få i sinde, at modsætte sig denne næringsvejs opkomst, så ved dog direktionen

cætera desunt.

Det smerter mig uendeligen at manuskriptet var således afbrudt på et af de vigtigste steder, og at jeg ikke har været i stand til at indhente videre oplysning. Måske tiden, der opklarer alle ting, vil give mig større underretning om et kompagni, som synes at være det eneste, hvis varighed København skal kunne komme til at bryste sig af.

Niels Ditlev Riegels om tiggeriet (1786)

P. A. Heiberg var ikke den eneste, der ironiserede over det udbredte tiggeri i København. Hans satiriske og bidske kollega Niels Ditlev Riegels stod ikke tilbage for Heiberg, når det kom til hvas og sylespids samfundskritik. I det nedenfor anførte bidrag fra Riegels' eget blad *Kjøbenhavns Skilderie* fra 1786, satiriserer Riegels over de mange tiggere, der synes at have opdelt

*Niels Ditlev Riegels (1755-1802), der var samtidig med P. A. Heiberg, rettede sin skarpe satiriske pen mod enevældens regeringssystem og samfundets vrangsider. Mest kendt er han for sine opsøgende og beskrivende artikler om de horrible forhold i de københavnske fængsler, hospitaler og børneinstitutioner, som han udgav i tidsskriftet *Kjøbenhavns Skilderie*. (Malet af Jens Juul i 1790'erne. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg)*

byen imellem sig, og den uhensigtsmæssige måde, hvorpå byen forsøger at komme tiggeriet til livs.

»Tiggeri

Resultatet af anstillede prøver og forsøg er ofte hel forskelligt fra det, man ventede; desuagtet påstår sagkyndige mænd, at ethvert, endog mislykket forsøg er oplysende. Jeg er ikke langt fra at tiltræde denne mening. Ved opmuntring til vindskibelighed og arbejdsomhed har man stræbt at hæmme tiggeri. Man befandt, at denne kraft ikke var stærk nok til at frembringe den ønskede virkning; man lagde tvang dertil, og nu frembragte man, i stedet for et plumt og ubehøvlet fuskeri, en rar [sjælden] og sindrig kunst.

Børnehuset er højskolen for denne kunsts dyrkere. Her samles fra alle stadens hjørner en mængde erfarne tiggere, der meddele hinanden deres erhvervede kundskaber og erfaringer, og som det går i andre videnskabers selskaber, går det og her: Manges forenede bestræbelser og arbejder i en og samme ting bringer den til modenhed og fuldkommenhed.

Tiggerne har på denne måde lært at give deres stand en lige så grundet fasthed og varighed, som alle andre politiske legemer. De har forenet sig, sammenskudt en kapital, oprettet et kompagni, uddelt aktier (store mønstre smitter) og tigger nu med klem og eftertryk. Alle store og vigtige ekspeditioner påtager kompagniet sig. Det udsender faktorer til de offentlige pladser, der udreder mindre skibe, som sejle indenskærs.

Således befarer en blind mand Vingårdstrædet, og forhandler der Jesu navn og Guds velsignelse. Flere drægtige lastdragere, en svanger kone med et par børn ved siden, en kone, der i frost og kulde giver et barn die, i hvis kølvand adskillige pjaltede glitter sejler, krydser op og ned ved kanalen lige ind på slotspladsen, og sælger der hulken, gråd og nøgenhed med god fordel.

Stedet, hvor hovedkontoret holdes og hovedkassen forvares, holdes meget hemmeligt. Til Hovedkassen strømmer gevinsten af alle ekspeditioner, og af den udbetales udbyttet. Deres børs holdes undertiden på Kongens Nytorv, undertiden andensteds. Ungt mandskab til skibene udpeges med megen flid blandt lærlingene i de forskellige skoler, der med megen nidkærhed forestås af gamle kællinger, og holdes næsten i alle små gader.

Med sørøverne, som dog ikkun til visse tider løber ud og gøre farvandet usikkert, har man for sikkerheds skyld sluttet alliance. Man har

beregnet, at det er fordelagtigere, årligen at give foræringer, end ideligen forstyrres i sin lovlige handel og sejlads. Al denne klogskab og forsigtighed uagtet, opbringes dog nu og da en og anden; men ingen uden de, der har forsømt eller ikke bekymret sig om at anskaffe og bruge det privilegerede flag.

Da dette kompagni ingen anden frygtelig fjende har, end tarvelig og nyttig vindskibeligthed, der aldrig boede eller kommer til at bo i store stæder står det ikke fare for at spille bankerot. Selskabets, ved lang erfaring, lærte forsigtighed og klogskab har desuden værnet for enhver ting, der kunne tilbringe det undergang. Dets direktion er ikke så stor og talrig, og dets kontor- og andre betjente ikke i sådan mængde, at de, efter at have opædt det hele kompagnis fond, nødes til at bringe sagerne i uorden og forvirring, for på den måde at undgå tiltale og forskaffe sig sikkerhed.

Foruden at de selv frembringer deres rå varer, har de i deres skoler og især på deres højskole lært at give dem en sådan forædling, at de hyppigen søges. Enhver skilling altså, som de få ind, har intet med kursen at gøre; thi de forskriver ikke deres kargaison fra fremmede. Deres skibes kasko og udredning til søs koster så lidet og forrettes så vel, at man tydeligen ser, nidkærhed for det almindelige vel, besjæler hele selskabet«.

NN: Om at vride sig i skarnet (1790-91)

Der blev i det hele taget ofte gjort løjer med tiggerne og myndighederne i 1700-tallets mange pjecer, pamfletter og tidsskrifter. Som sådan kan de nedenfor anfører to stykker, skrevet af en anonym forfatter, der publicerede dem i tidsskriftet *Skilderi af vore Tider*, tjene som gode eksempler.

Betlernes Opbringelse

Siden veldædige borgere blandt os forenede sig om at bekoste arbejdsanstalter, indrettede mest for de største menigheders fattige, var det såre billigt at anstalter blev føjede til med virksomhed at hæmme den overhåndtagne tryglen på gaderne, som oftest har modvillighed og dovenskab til grund. Dette indså øvrigheden, som afskaffede de såkaldte stoderkonger, som syntes at kolludere med betlerne, og indsatte nogle vægttere til at holde vore gader ryddelige for tiggere, hvis underholdning, når de vil arbejde, borgerne havde sørget for. Disse vægttere var rigtig nok dristige i førstningen, efter det gamle ordsprog: De nye koste fejer bedst, man ser

dem vel endnu af og til at ledsage en gammel kælling eller nogle pjaltede usle børn til hospitalet,¹⁸ men det varede ej længe efter deres antagelse før end tingene kom i sin forrige gamle slendrian.

Hvo, som tvivler herom, behager hvad dag han vil, at gøre en tur gennem Ny-Københavns bekendteste gader,¹⁹ ved hver halvtredsindstyvende skridt kan han sikkert vente at blive overtryglet enten af arbejdsføre fruentimmer med lejede børn på armene, eller af skurvede drenge, eller af halvvoksne piger, som kniber de usle børn, de bærer omkring, til de skriger, for at bevæge folk til medlidenhed, være sikker på de ikke giver så let slip af ham, og vente sig knappede ord, om han viser dem kort af.

Foruden denne flok omløbende betlere gives der andre, som man næsten ikke kan tænke sig i stand til at drive håndværket uden tilladelse af de i vægteres form omstøbte stodderkonger,²⁰ de nemlig: som på visse

En gammel fattig kone skildret i jubeludgaven af Holbergs komedier, 1883.

torve, pladser eller gader hele året igennem fra morgen til aften overhænge de forbigående med en frækhed, hvoraf man måtte næsten tro de var privilegerede, f.eks. den halte pige, som i nogle år har patrulleret på Kongens Nytorv, og siges nu at have samlet sig en liden kapital o.a.f. De bærer alle vidne om, at plakaten om betlernes opbringelse må [have] været lagt på forglemmelses-hylde, hvilket er så meget mere at undre over, som disse vægtere er tilståede en præmie for hver betler, de bringer op.

Dog at de undertiden (lunevis) foretager sig at efterspore betlerne, derpå så man forleden dag et eksempel på Kongens Nytorv, som gjorde menneskeligheden liden ære. En fattig kone (ingen tigger), havde en goddædig slagterkone tilladt visse dage at hente i hendes bod en skank eller ben med lidt sener og kød på, som hun ikke kunne sælge, og derfor gav den fattige, at hun kunne lave lidt suppe til vederkvægelse for sig og sine små børn; en formiddag afhentede hun denne gave, og uheldigvis gav tvende af disse vægtere, som just passerede forbi, agt på at hun af lagde taksigelse til slagterkone for det hun fik, hvor af den ene tog anledning til at anholde hende som betler, og påstod, at hun skulle følge med dem i arrest! Og hverken den stakkels kones bøn og tårer eller nogle tilkommendes vidnesbyrd, som forsikrede at kende hende og at hun aldrig betlede, kunne bevæge disse nidkære svende til at lade hende gå, og de var alt i begreb med til alle omkringståendes store misfornøjelse at trække af med den uskyldige kone, da et ganke uventet møde reddede hende af deres klør.

En rask matros, som i sin enfoldighed følte uretfærdigheden af vægternes handling, besluttede ligeledes i sin enfoldighed, og som han forstod, at redde den ulykkelige, tog et par gode spring, hilsede på vægteren, som holdt konen, med hovedet i brystet, så han styrtede om og stødte et par gange kolbøtter og fortsatte så sit løb, som ingenting var passeret, ned ad Store Kongens Gade, ligesom konen heller ej var sen, da vægteren drattede, at redde sig med flugten; folket lo og den hårdhjernede vægter samlede sig med nød op igen og drev skamfuld bort.

Denne passage giver os anledning til 2de betragtninger, som måske kunne fortjene højere eftertanke; først at en fattig aldrig burde være udsat for pågribelse eller arrest, for at have taget mod brød eller fødevarer, som hans medbroder af et godt hjerte og frivillig meddeler ham, og det overalt synes yderlig ubarmhertigt og umenneskelig, at trække den sultne frem til straf, fordi han begærede noget at spise; en anden sag er det, når han begærer penge. De kan anvendes til overdådighed eller unødvendighed.

Dernæst at vægterne ikke burde være gamle stive affældige folk, som

mangler legemskræfter, bøjelighed og håndfasthed til at kunne væge sig anderledes end med opløftet morgenstjerne, på det den almindelige mand ikke stedse skulle nære den for natlig orden og rolighed skadelige tanke, at et lidet stød kan bringe en vægter ud af balance«.

»De små brosangere

At se et par små halvvokne børn med en knap to års gammel rolling imellem sig, siddende på et rendestensbræt, gennemtrungne af regn eller sne, og høre dem i den mest klagende tone hvert øjeblik afbrudt ved hulken og gråd, at istemme en salme, for at bevæge de forbigående til medlidenhed; er unægtelig et syn, som afgiver et særdeles talende bevis på at nøden, al den udvortes glimmer, tilsyneladende pragt og overflødighed uagtet, som dagens mennesker stræber at udmærke sig ved, på sine steder er stegen til en gyselig højde.

Næppe er det troligt, at forældre i kongestaden, hvor oplysning er så almindelig udbredt, og menneskelighed daglig indskærpes, såvel palæernes, som hytternes beboere, skulle være ugudelige nok til, at ville tvinge deres uskyldige børn til på så grusom en måde at opofre sig selv, dersom ikke hunger i den egentligste forstand, sygdom og mangel på livets første fornødenheder øvede naturens røst i deres fortvivlede hjerter. Sørgeligt er det ekko, som fra disse små staklers klagetoner genlyder i hine overdådigheds og forfængeligheds stolte templer, og end mere sørgelige er menneskevennens følelser, ved at se nogle mennesker tumle sig i en afvekslende Kæde af kostbare forlystelser og andre at vride sig i skarnet, gispende af nøgenhed og sult i så kort afstand fra hinanden.

Jeg er forsikret om, at disse ulykkelige børn, som næsten hver aften enten foran på Østergade, Kongens Nytorv eller i Store Grønnegade, omringede af en kreds følelseløse tilskuere, lovsynger deres skaber, med hungrige maver og halvfrosne lemmer, har tildraget sig adskillige af det vel-dædige publikums medlidende opmærksomhed; skulle der blandt dem ikke findes én, som havde hjerte og evne til at redde disse uskyldige, fra den overhængende fare, en kold vinteraften at fryse ihjel på Københavns gader?

Skulle ikke én af vore arbejds- eller plejeanstalter, (som publikum så kraftig understøtter), have plads tilovers for dem? Eller én af disses hæderværdige forstandere, som frivillig har pålagt sig den rosværdige pligt, at være de fattiges formyndere, ville tage sig af dem? Eller om ingen anden ville, kunne man da ikke til nød henføre det under politiets pligter, at sørge for deres frelse?»

NN: En alternativ løsning på problemet (1815)

Klager over tiggeriet hører ikke kun 1700-tallet til. De fortsætter til et godt stykke op i 1800-tallet, hvor de jævnligt er et fast indslag i blade, aviser mm. Nedenfor følger et anonymt bidrag fra magasinet *Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn*, der var en afløser for Niels Ditlev Riegels' hedengangne *Skilderie af Kjøbenhavn*.²¹ Den anonyme skribent har bl.a. fostret den geniale idé, at det offentlige bør fjerne tiggernes børn fra hjemmet og sende dem ud som billig arbejdskraft for bønderne. Særligt på de jyske heder, hvor opdyrkningen stadig lader vente på sig, kan der nok være brug for alle gode kræfter.

Send dem ud på heden

»Intet syn er ubehageligere, end på hovedstadens gader, midt imellem den mest påfaldende overflødighed og overdåd, at se tiggere af begge køn, og deriblandt arbejdsføre kvindfolk, og, i det mindste til visse forretninger brugbare, drenge- og pigebørn, anråbe den offentlige medlidenhed om en almisse, under det evige omkvæd: Jeg er så sulten!

At undgå disse besværlige tryglere er umuligt; thi står man stille og taler med én eller anden, så går de ikke af pletten, førend man har affundet sig med dem, og går man, så har man dem et langt stykke i hælene på sig, og pines af deres evige: Vær barmhjertig, jeg er så sulten o.s.v. For at blive af med dem tilslænger man dem nogle skillinger, hvilke de fleste i almindelighed betragte, ikke som en medlidenhedsgave, men som et middel til at blive tiggerne kvit.

At der nu gives og må gives flere fattige end før krigen, derom tvivler ingen, som ved, hvor mange tusinde, der er blevne satte ud af deres sædvanlige næringsveje; men ét er det, at en stat har fattige, og et andet, at den har tiggere. Den fattige, som kan arbejde, må, efter evne, arbejde, og den, som ikke kan arbejde, må staten føde. På denne almindelige grundsætning bør ethvert fattigvæsen være bygget. Et land, der ikke er stærkere befolket end Danmark, kan ikke have for mange arbejdende hænder, og der er ingen tvivl om, at når enhver, som vil arbejde, får så meget arbejde, han kan påtage sig, og så megen løn derfor, som han behøver, og enhver, som ikke vil arbejde, tvinges dertil, vil den danske stat altid kunne forsørge sine fattige uden at disse behøve at tage deres tilflugt til tiggeri.

En tigger er i mange henseender et såre skadeligt væsen i samfundet. Han lever af ørkesløshed, som ordsproget med føje kalder djævelens hovedpude; han optrækker sine børn, der måske kunne blive nyttige med-

lemmer af staten, til samme foragtelige håndværk; han misbruger den offentlige medlidenhed, som kunne anvendes på værdigere genstande; han kunne synes at nedsætte statens agtelse, ved ideligen at påberåbe sig, at det, man får af Fattigvæsenet, er så godt som intet; han kan opvække hos fremmede en uretfærdig tanke om statspolitiets bestyrelse; han opmuntrer ved sit eksempel andre til ligedan ørkesløshed og dagdriveri. Kort, en tigger er et indbegreb af al mulig umoralitet.

Man har, for at standse tiggeriet, fastsat en mulkt for hver den, som giver en tigger en almisse. Dette bud ville naturligvis være meget hensigtsmæssigt og virksomt, dersom det kunne overholdes. Men medlidenhedsfølelsen er alt for dybt indplantet i den menneskelige natur, til at den, endog urigtig anvendt, lader sig indskrænke ved forbud, og den store hob har alt for urigtige begreber om gavmildhed, til at man ved sådanne bud, vil kunne afholde den fra at handle tværtimod lovgiverens vilje.

Den måde, hvorpå man i almindelighed søger at standse betleriet ved at virke på de fattige selv, synes heller ikke altid at være den hensigtsmæssigste. At indespærre den fattige i et arbejds hus, og der lade ham ved uvant arbejde fortjene livets kummerlige ophold, eller at give en hel familie en ubetydelig pengeunderstøttelse ugentligen, kan næppe lede til målet: at opmuntre til arbejdsomhed. Den til ganske andre sysler vante fattige finder arbejdet i et sådant arbejds hus alt for kedsommeligt, og kommer endnu dertil, at føden er mådelig, så foretrækker han naturligvis endog det foragtelige tiggerhåndværk for et så kummerfuldt liv. Den understøttelse, som i almindelighed en virkelig fattig familie får, er, hvor betydelig den end kan synes, når man ser hen til mængden, der nyder sådan hjælp, dog for den enkelte, som får den, kun til såre liden sand nytte.

Skal et fattigvæsen opnå sin sande bestemmelse, så må det, efter min enlige mening, så meget som muligt simplificeres. Der gives kun ét slags mennesker, som fortjener Fattigvæsenets særdeles opmærksomhed, og disse er alle de, der enten af alderdomssvaghed, legemsskrøbelighed eller vanførhed ikke kunne fortjene livets ophold. Sådanne trængende må man naturligvis forsørge, enten i dertil indrettede fattighuse, eller også ved klækkelig pengeunderstøttelse. Men alle de øvrige bør man på andre måder søge at anbringe.

Ethvert onde bør, som ethvert ukrudt, oprykkes med roden, når hensigten skal opnås. Roden til overvættes fattigdom og betleri er den lethed og ubesindighed, hvormed ægteskaber blandt de lavere stænder slutes. Man gifter sig, uden at vide, hvoraf man skal leve og end mindre, hvormed man skal føde de børn, der avles. Kan end enhver, som vil

arbejde, ret godt skaffe sig og sine et tarveligt udkomme, så er sædernes udartelse, den overhåndtagende yppighed, den stigende ulyst til arbejde og virksomhed dog årsager nok til snart at forvandle en så letsindig familie, især i tider, som de nærværende, hvor flid og driftighed er så nødvendige, til en tiggerrede, mod hvilken endog det virksomste fattigvæsens ivrigste anstrengelser må strande.

Hvor tungt det end er for lovgiveren, at indskrænke menneskets naturligste frihed, så gives der dog tider og omstændigheder, hvor sådanne indskrænkninger er højligens nødvendige. At sørge for en stats befolkning er og bliver dog en betinget pligt.

Skal fattigdom afhjælpes og betleri udryddes, så må man især være betænkt på den fattiges børn; thi dels er det ved disse, at trangen forøges; dels er det dem, hvori vi ser en ny slægt af fattige og tiggere opvokse. Fattigvæsenet ville næppe handle urigtigt i at tage alle børn af forældre, som ene må leve af almisse, til sig, og fordele dem, efter foregående udvirket lovbud, omkring på landet.

Intet er lettere for landmanden end at benytte menneskehænder. Et dreng- eller pigebarn, om det endog kun er fem år gammelt, kan allerede bruges til at vogte småkreaturer og derved tilstrækkelig fortjene sin føde. At opføde et barn er en bonde til ingen synderlig besværlighed. Danmark

Et af Københavns mange fattige og tiggende børn. Udsnit af P. Klæstrup's tegning »Det lille Kjøbenhavn« i Det forsvundne Kjøbenhavn, 1877.

har endnu alt for meget uopdyrket land, til at landmændenes tal kunne anses for stort.

Man tænker sig Jyllands heder, der måske ikkun vente på hænder, for at forvandles til agerland; man kaster et blik på de næsten uopskærelige tørvemoser, der kunne sysselsætte og føde mange tusinder, der havde lyst til at arbejde og spørge sig selv: Om der burde vrimle af tiggere?»

Henning August om betleri og dovenskab (1822)

Henning August, der var kasserer i det københavnske fattigvæsen havde mange års erfaring med tiggere bag sig, da hen i 1822 indsendte den nedenfor anførte beskrivelse til embedsmændene i Danske Kancelli.²² I beskrivelsen beretter han dels om de metoder, som de fattige anvender, når de tigger og dels kommer han med et forslag til, hvorledes problemet med tiggere måske kan løses. Hans forslag blev dog ikke taget til følge.

Tryglestrategier

»I hen ved to århundrede har betleri i Danmark været betragtet som anlediget af dovenskab. Næsten lige så længe er ivret mod betleri og ved love og forordninger fastsat straf, for dem som betlede.

At hver som betlede, skulle anses strafskyldig, grundede sig dog ingenlunde på, at trængende bad deres mere lyksalige medbrødre om at bidrage til at afhjælpe deres trang ved gaver; thi at klage sig, er den ulykkeligens og betrængtes hellige forret. Uden denne, ville den skønne dyd, medlidenhed, ikke opstå. Betlernes strafskyldighed støtter sig derfor alene på at fattige, på det offentliges bekostning skulle understøttes med nødtørfüg underholdning, så vidt de ikke kunne fortjene den ved arbejde.

Under den betingelse er og bliver det derfor alene en brøde at betle, når der er forvisning om, at der anvises hver fattig nødtørfüg underholdning, og i forbindelse dermed arbejde, hvorved de efter deres kræfter, ganske eller for en del kunne fortjene denne.

Man har endnu aldrig nået det mål, at den lade blev sat i virksomhed, at den skrøbelige så vel som den vindskibelige kunne gives sikker udsigt til stadig at finde tarvelig livsophold, derfor har man heller ikke fundet det rigtigt i sin hele udstrækning og uden skånsel at håndhæve de straffelove, der er givne mod betlere og lediggang, end mindre har man ubetinget kunnet nægte, at den har gjort vel, som har ladet sig afbede en gave, og som derefter har givet denne.

Af de mange lidenskaber der behersker de menneskelige følelser og bestemmer handlinger, vil det end og være vanskelig at formode, at betleri ganske vil kunne hæmmes, selv ikke da, når offentlige foranstaltninger sikre mod nød og trang.

Betlere er almindeligen store menneskekendere, de ved snildeligen og på mange måder at skildre deres nød, således at de vækker deres medmenneskers medlidenhed; også glæder det mange, selv at give, selv at modtage tak for sin gave; at høste ros og smigres for gavmildhed; mange er veldædige mod den fattige, fordi de tror, at hans nød kun da er afhjulpen, når han med andre har lige bekvemmeligheder; mange lader sig beherske af deres luner, og er gavmilde, når de er glade, karrige når de er vrantne.

Andre forsoner sig med forsynet, eller letter deres sorg ved at give. Atter andre håber et godt udfald for et attrående gode ved at give betlere; ikke sjældent tiltvinger den fattige sig en gave ved påhængenhed eller ved bønner, der er lig trusler m.m. At hæve betleri ganske, vil nok derfor ikke være at opnå, så længe betleren som giveren, lige omhyggeligen søger at bevare bevæggrunde til at vedligeholde det; imidlertid kan meget gøres for kraftigen at standse dette onde. Men først må det offentliges bestyrere forvisse sig selv om, at der er truffen sådanne anstalter, der sikrer mod sand nød i alle tilfælde; dernæst må de igennem alle mulige veje derom bringe til almen kundskab.

Endda bliver, formedelst de anførte og forskellige andre omstændigheder meget at kæmpe imod for at få betleriet hæmmet, og ved straffelove lader sig lidet eller intet udrette for denne hensigt (klogskab har alt forhen bestemt lovgiveren til at tilsidesætte retfærdige straffelove, hvor disse enten ikke ville være iværksættelige eller hvor de rimeligen ville lede til skade for samfundet. Således er sådanne ikke undergivne straf, der i løstgighed pådrages eller pådrager sig venerisk sygdom, når de kun selv anmelder deres tilstand og sørger at blive helbredte, og det især fordi, når de straffedes, ville de lettelig fristes til at fordølge deres befængte tilstand, og udsætte deres medmennesker for at blive smittede af dem). Et andet middel måtte udfindes, som i det, det forvissede den gavmilde om, at han afhjalp den trang som betleren opgav, skuffede denne, når opgivendet var et usandfærdigt foregivende. Betragter man de grunde, som betlere anføre for deres bøn om en gave, så kunne de almindeligen ansees for at være:

- a) Jeg kan ikke få noget at fortjene.
- b) Jeg kan ikke ved det arbejde, som Fattigvæsenet giver, fortjene livsophold.

- c) Jeg er nøgen og trænger til klædningsstykker.
- d) Jeg kan ikke arbejde så meget, som Fattigvæsenet kræver.
- e) Jeg er gammel eller affældig og kan ikke ved arbejde fortjene.
- f) Jeg er syg og er nylig kommen ud af hospitalet.
- g) Jeg mangler hus, fordi jeg ikke kan betale natteleje.
- h) Den understøttelse som Fattigvæsenet giver, er for ringe til livsophold.
- i) Jeg er sulten og har ikke fået mad i lang tid.
- k) Jeg er trængende, fordi jeg har mange børn.
- l) Jeg er en gammel forlist sømand.
- m) Jeg er en fattig håndværkssvend, som skal rejse.
- n) Jeg har et barn, en kone, mand eller moder, som er død og kan ikke få ham eller hende begravet.
- o) Jeg er af god familie og undser mig ved at gå til Fattigvæsenet, og at arbejde i arbejds husene.

Når Fattigvæsenets bestyrere, som og den disse overordnede autoritet, er forvisset, og har overtydet kongen om, at sådanne årsager til trygleri er ugrundet, og når alle midler er anvendte, for også derom at overbevise publikum, så ville det måske være et lige så passende som virksomt middel, at give godgørenhed frit spillerum, imod at bibringe den en retning, som, i det den modstred betlernes hensigt, i lediggang at tiltrygle sig penge til at føre et vellevnet ved som fliden ikke kan forskaffe, - bedrog hans forventning og tvang ham til at søge sit udkomme ved arbejdssomhed og tarvelighed; og lykkes det, at afvæbne betlernes lyst til at trygle, så er den fornemmeste årsag til betleri oprykket og hævet.

Midlet er simpelt og udførligt, det kræver alene de 2de betingelser:

- a) at giveren kun vil afhjælpe den trang som betleren påskyder.
 - b) at Fattigvæsenet kraftigen medvirker til målet og hensigten.
- Den første betingelse vil upåtvivleligen blive en udeblivelig følge af den sidste, som maatte bestaae i at Fattigvæsenet:

1) I hver af sine forskellige arbejdsanstalter (Fattigvæsenet har 5 arbejds huse, der ligger i forskellige distrikter i byen, og i temmelig ordentlig afstand fra hinanden) anlagde et marketenteri, og derved indrettede en liden stue, hvori der kunne spises. Fra det marketenteri måtte daglig og til hver tid på dagen kunne udleveres: Smør og brød, og flæsk og brød samt en portion varm søbemad med eller uden sul, fra kl. 11 til 4 hver dag. For

en portion søbemad uden sul måtte sættes én, med sul en anden takst, for en portion tør mad en tredje takst.

Enhver portion mad måtte i kvantitet være så stor, at den kunne mætte et hungriigt menneske, og af kvalitet den samme, som haves til fals på sådanne simple spisekvarterer, hvor soldater, matroser, og daglejere søge og spise.

2) skulle indrette et husrum med senge og dertil hørende madrasser og sengetæpper, for deri at huse husvilde betlere. Når dermed var bragt i stand, måtte derom udgå bekendtgørelse til publikum og dette indbydes til, at købe sig mad- og husleje-tegn hos Fattigvæsenet, som blev at betale efter hvad takst, der blev sat på maden og huslyet, og med disse tegn at tildele betlere, hvad vedkommende ville unde dem, når de enten foregav at være sultne eller husvilde. Følgen deraf er indlysende og denne: at en betler, når han havde tiltryglet sig f.eks. 50 tegn på mad, af disse i det højeste kun kunne afbenytte 3 tegn, således kunne og alene et tegn blive afbenyttelig til derpå at erholde husleje; thi tegnene måtte kun lyde på den dag de udgaves; og for de tegn, der bliver udgivne uden at være afbenyttede, måtte nye tegn blive at meddele giverne, uden betaling.

De fattiges foregivne eller virkelige trang, ville således være afhjulpne, når den private godgørenhed fandt sig foranlediget til at afhjælpe den, så vidt den stod i berørelse med sådant de fattiges foregivende, som i det foregående er berørt under a, b, c, d, e, g, h, i.

De mere specielle regler for denne foranstaltnings udførelse, henhører til et specielt regulativ, og kunne her forbigåes.

Fattigvæsenet må end ydermere samle alt sit efterladenskab, og bede goddædige folk at give gamle klæder til Fattigvæsenet. Dernæst må dette i skolerne eller ved gamle almisselemmer, lade disse klædningsstykker omdanne og reparere, samt henlægge under bevaring på et magasin.

På dette tøj, mener jeg kunne ligeledes udstedes tegn, der kunne løses af private, og som når disse gav dem til en betler, skulle være ham en anvisning til at erholde det klædningsstykke på, som tegnet anviste.

Foruden den nytte af begge disse foranstaltninger, at privates gaver alene kunne anvendes i overensstemmelse med betlernes opgivne trang, gav de Fattigvæsenet en lejlighed til at gøre sig vedkommende givere bekendt med, hvorvidt deres gaver var vel eller slet anvendte, ved at iagttage de betlere der meldte sig med tegn, og i stilhed efterforske dem«.

Den 4 Junii
Augu

Henvisninger

- 1 FV 128b: 1708-1846 Fattigvæsenets Styrelse, Københavns Stadsarkiv, (KSA).
- 2 Før åbningen af Almindelig Hospital i Amaliegade i 1769, havde Fattigvæsenets hovedkvarter været i det såkaldte Konventhus eller Silkehus, der lå i Silkegade.
- 3 Børnehuset lå på Christianshavns Torv, hvor Lagkagehuset nu ligger.
- 4 Dvs. til Almindelig Hospital i Amaliegade
- 5 Militæret og flåden havde deres særskilte fattigvæsen, som skulle underholde fattige, der enten var eller havde været indrulleret i disse etater. Byen København havde kun ansvaret for de civile borgeres fattighjælp.
- 6 Blåtårn lå ved Langebro og fungerede som arresthus for de ansatte ved hoffet, som havde begået lovbrud.
- 7 Pøblen eller folkemængden havde ofte for vane at overfalde fattigfogederne og befri de arresterede tiggere. Det var nemlig den almindelige opfattelse, at fattigfolk havde en moralsk ret til at tigge i det offentlige rum.
- 8 En fiskal var en offentlig embedsmand, hvis opgave det var at påtale embedsforsømmelser.
- 9 Søkvæsthuset var søetatens fattiggård og arbejdsanstalt.
- 10 Landmilitæret brugte Christian 4.s gamle ladegård uden for voldene som fattiggård eller krigshospital, som man også kaldte det. I 1768 fik det nyoprettede St. Hans Hospital til huse i bygningerne.
- 11 Et violinlignende straffeinstrument af træ med huller, hvori forbryderens hals og håndled blev fastspændt.
- 12 Efter Ladegårdens nedlæggelse og indretningen af St. Hans Hospital på stedet, oprettedes i stedet en fattiggård for militærets fattige, der kaldtes Christians Plejehus. Den fik senere til huse på kasernen i Sølvgade.
- 13 Dvs. i kastellet.
- 14 Vartov var dengang en halvt privat, halvt offentlig fattigstufelse.
- 15 J.C. Tode: Om foregivne Krøblinger, Tiggere, Blinde og fleere, Nye Sundhedstudende nr. 29, 1783, s. 346-351.
- 16 Se f.eks. Peter Henningsen: *Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800*, Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, 2005; Peter Henningsen: *Tiggernes by. Fælleseuropæiske tendenser og det københavnske fattigvæsen, 1500-1800*, Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, 2008.
- 17 Heiberg var, som det ses, også en stor modstander af laugsvæsenet, som lagde en række hindringer i vejen for stort set enhver, der ønskede at ernære sig ved handel eller håndværk.
- 18 Dvs. til Almindelig Hospital.
- 19 Dvs. i kvarteret omkring Store Kongensgade, Bredgade og Amalienborg.
- 20 I 1789 var det blevet bestemt at stodderkongerne, dvs. fattigfogederne, skulle afskaffes og arbejdet med at opbringe tiggere i stedet overgå til vægterne.
- 21 Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn no. 69, 1815, s. 1089-1092.
- 22 Dokumentet, som blev sendt til agent og ridder Weybel, C. E. Mangor, justitsråd Petersen og etatsråd Collin, befinder sig i Rentekammerets danske afdeling: Københavnske Renteskriverkontor, 1776-1828 Collinske papirer vedr. fattigvæsenet mv. 2421-586, Rigsarkivet. Jeg takker Peter Wessel Hansen for henvisningen hertil.

Egennyttten og det fælles bedste

Moral og spekulation i 1700-tallets København

Peter Henningsen

Myndighederne og markedet

Forventningen om de godhjertedes rundhændede almisser til fattigfolk, fattigfolks moralske krav på godgørenhed og myndighedernes fastsættelse af rimelige priser på basale fødevarer og brændsel indskrives sig i et særligt moralsk univers, hvor det at lukrere på andres nød er moralsk forkasteligt. I sin yderste konsekvens førte forestillingen til uvilje mod succesrige handelsmænd, først og fremmest dem, der handlede med korn og andre fødevarer, for handelsmanden levede af at tage mere for sine varer, end han selv havde givet og især forsøgte han at tjene så meget, han overhovedet kunne. Det er vel kun naturligt, men det var netop derfor, at den driftige handelsmand stødte ind i den traditionelle moral, der dikterede, at man ikke måtte tage mere for en vare end den var værd, og at man da slet ikke måtte skrue priserne i vejret, når efterspørgslen steg.¹

Det sidste var især aktuelt, når der var mangel på korn, og når ud-spekulerede købmænd opkøbte og opmagasinerede kornet for at fremme efterspørgslen og skrue priserne i vejret. Så havde de fattige ikke råd til at købe brød hos bageren og så fulgte hungersnød, død og ulykke for de dårligst stillede. Der var intet juridisk i vejen for, at handelsmanden – eller købmanden, som han almindeligvis kaldtes i 1700-tallet – agerede således, men moralsk, ja det var straks en helt anden snak. 1700-tallets mennesker anerkendte ikke vore moderne forestillinger om nærmest ubegrænset vækst. Tværtimod. For dem var økonomisk vækst for samtlige et samfunds medlemmer ikke en mulighed, man overhovedet kunne tage i betragtning. Når nogen vandt, måtte andre tabe. Så enkelt var det. Økonomisk vækst ville altid være for de få, for dem, der i forvejen havde rigeligt, for verdens goder opfattedes som en begrænset mængde. Man kan sammenligne med en lagkage, hvis form og størrelse er givet én gang for alle. Hvis alle skal have deres del af kagen, nytter det ikke, at nogen begynder at skære større

stykker ud end de plejer. I givet fald vil resultatet blive, at andre ikke får deres bid.

Derfor regulerede myndighederne priserne på fødevarer og derfor spekulerede man ikke i markedsøkonomiske kategorier som udbud og efterspørgsel. Principielt forholdt det sig nemlig sådan, at det kostede en bestemt sum at producere en vare. Når købmanden derpå købte varen og videre solgte den, burde han ikke (mente altså moralisterne og de kristne dogmatikere) tage mere for varen, end det havde kostet at producere den og ham selv at videreformidle den plus selvfølgelig den fortjeneste, han skulle bruge for at kunne opretholde livet for sig og sine. Da produktionsomkostningerne ikke steg, blot fordi der var mangel, så gav det sig selv, at priserne heller ikke burde stige. Men det gjorde de jo i praksis, for sådan fungerer markedet. Købmandskab og handel fik dermed et noget odiøst præg af udnyttelse og griskhed, og derfor var det, at kirken og adelen rynkede på næsen ad handel og nyrige købmænds florissante virksomhed.²

Tanken om at det er moralsk uforvarsligt, ikke alene at profitere på andres tab, men ligefrem at have det som det egentlige mål med sin virksomhed, opfattedes faktisk af mange som noget forkasteligt: For 16- og 1700-tallets økonomiske skribenter var ideen om et 'kommercielt' samfund en moralsk umulighed. Et sådant samfund levnedde ikke plads til 'dyden' – det vil sige til en uegennyttig (patriotisk) indsats for det fælles bedste – og uden dyd kunne intet samfund bestå. Generelt var der overalt i samfundet fælles fodslag omkring det økonomiske princip om almenvællets førsteprioritet, og særinteresser og enkeltinteresser på økonomiens område forkastedes, hvis de modarbejdede det økonomiske samfund som helhed.³

Københavns stadsmægler Johan Buntzen er et lysende eksempel på det sidste. Til trods for, at det utvivlsomt var til Buntzens egen fordel at favorisere Københavns handel på bekostning af provinsbyerne, så frarådede han ikke desto mindre i 1773 kongen og Magistraten at gøre København til stabelstad. Det vil sige at give byen monopol på indførelsen af særlige typer af varer.⁴ »Jo mere vi [mæglerne i København] overvejer dette«, skrev han i et brev til Magistraten, »jo vanskeligere det bliver for os, derom at melde noget, som kan være virkeligt nyttigt eller skadeligt, såsom de ting, der kunne være til fordel i negotien er ofte skadeligt for landet, betragtet i det hele.«⁵ Så meget patriotisk dyd var dog for skrap en kost for de øvrige mæglere, der pure nægtede at underskrive Buntzens erklæring. I stedet indsendte de deres egen, hvori de stærkt anbefalede, at København

Stadsmægler Johan Buntzen (1728-1807 var far til Thomasine Gyllembourg og dermed svigerfar til hendes første mand P. A. Heiberg. Han er afbilledet med sin uundværlige nathue. (Fra Robert Egevang og Godfred Hartmann: Et hus i Nyhavn, 1973)

blev gjort til stabelstad for, som de rent ud sagde, det ville gavne både byens handel og dem selv.⁶

Se, det er jo en rigtig købmandstankegang, men særlig gavnlig for det fælles bedste, kan den næppe siges at være. Mæglernes mod-erklæring demonstrerede med al tydelighed Montaignes gamle påstand om, at »den ene mands profit er den andens ødelæggelse (...) ingen mand profiterer uden at andre taber på det«.⁷ Handelsmændene var i sagens natur primært fokuseret på egen vinding og alle gjorde, hvad de kunne for at lokke kongen til at give dem monopoler og privilegier, således at de kunne holde andre ude. Henrik Stampe, der var generalprokurør i Danske Kancelli – dvs. at han fungerede som den øverste lovkyndige ekspertise i landet og jævnligt blev bedt om at udtale sig om fornuften i denne og hin anmodning fra borgerne – skosede i 1760 byernes købmænd og håndværkere for deres ensidige fokusering på egen gavn. De forvekslede sagde han (og det ikke uden ironi), egen fordel med statens bedste, når de konstant søgte om eneret til at handle med snart det ene og snart det andet:

»Hvor liden agt viser man, udi alt dette, for det så naturlige og så rimelige princip, at det, udi en vel indrettet stat, bør være enhver tilladt at ernære sig på hvad lovlig måde han bedst ved og kan, og at ingen bør tvinges til at tigge eller lide nød, som vil og kan arbejde«. Men sådan forholdt det sig netop ikke. Snarere tværtimod. De mange monopoler og privilegier, som gennem tiden var blevet udstedt af skiftende konger, lagde en voldsom dæmper på snart sagt enhver form for personligt initiativ og dynamisk handlekraft: »Således sporer man overalt en ånd, som hælder til monopoler og som gør, at folk i almindelighed ikke tænker på at ernære, og om muligt berige sig, ved arbejdsomhed og flittighed, hvorved

de kunne sættes i stand til at give bedre køb og bedre varer eller arbejde, men alene ved tvang, eller ved det, at folk bliver nødt til at søge til dem, og betale dem for deres varer og arbejde, hvad de forlanger, da der ikke er andre de kunne henvende sig til«. ⁸

Generalprokurøren har her fat i noget meget centralt for forståelsen af 1700-tallets danske samfund. Monopoler og privilegier, hævdvundne sædvaner og traditioner blokerede næsten enhver form for forandring og økonomisk initiativ, og alle syntes at være optaget af at optimere egne fordele - og det var galt. For samfundsmaskineriet var skruet sådan sammen, at maskinen kun fungerede, hvis folk handlede uegennyttigt. Den enkelte burde i stedet indse, at samfundet fungerede som et legeme, hvor hvert lem arbejdede for den samlede organismes vel. Hvis et enkelt lem modarbejdede de andre, ville det forudsigelige resultat være, at statslegemet blev sygt. Tankegangen bundede i standssamfundets ideologiske tankegods, hvor hver stand havde sin bestemte funktion: Bonden skulle dyrke jorden. Borgeren (håndværkeren) skulle forarbejde råmaterialerne til varer, som senere andre borgere (købmænd) videresolgte. Gejstligheden skulle bede for alle stænders sjæle og tage vare på deres salighed og adelen skulle forsvare landet i tilfælde af krig. Samfundet opfattedes i denne optik som en helhed, hvor den enkelte udfyldte sin plads i den stand, som han fra fødslen var født ind i og derfor bestemt til. For at et sådant samfund kunne fungere optimalt skulle alle stænder bestræbe sig på de øvriges vel - man skulle arbejde for det almene bedste, for det almene bedste var i den sidste ende alles fælles bedste.

Den moralfilosofiske skribent Jens Schellerup Sneedorff formulerede det i 1763 på den måde, at samtlige stænder var moralsk forpligtet til at arbejde »for de fleste personers og familiers velstand«. Enhver burde være tilfreds med den stand, han af Forsynet var blevet placeret i, og derfor skulle han ikke stræbe efter personlig vinding, der lå ud over hvad standstilhørsforholdet dikterede. At berige sig på andres bekostning var en forbrydelse mod både Gud og medmennesker. »Det er bedre for det almindelige« hævdede Sneedorff, »at ingen mangler det fornødne end at nogle bliver rigere end de er«. ⁹

Den økonomiske tænkning i 1700-tallets Danmark, såvel i by som på land, var i det store og hele stadig præget af en etik, der bundede i religiøse dogmer fra Middelalderen. Ja, man kan vel ligefrem sige, at al økonomisk tænkning var funderet på et religiøst grundlag. Nogen verdslig økonomisk tænkning, forstået som en opfattelse af økonomien som løsrevet fra det religiøse univers, var kun i sin vorden og kom først til fuld udfoldelse i

løbet af det følgende århundrede, hvor det til gengæld udkonkurrerede den gamle opfattelse i en sådan grad, at der intet blev tilbage af den.¹⁰ Grundlæggende var det stadig kirkens syn på handel og moral, som styrede og dikterede lovgivernes økonomiske horisont, og det handlede først og fremmest om mådehold, uvilje mod luksus og om alle individers moralske ret til et nødtørftigt levebrød. Grådighed, egennytte og profitjagt blev fordømt i stærke vendinger.¹¹

Til trods for den økonomiske vækst, der indiskutabelt fandt sted i Vesteuropa i løbet af det 18. århundrede, var de europæiske stater stadig udprægede mangelsamfund, hvor forarmede bønder og store skarer af fattige og omvandrende betlere prægede billedet. Den overflod, der skabtes i de europæiske hovedstæder og hos de urbane og rurale eliter kom ikke samfundet som helhed til gode. Dette skyldtes ikke mindst den merkantilistiske (eller kameralistiske) økonomiske doktrin om menneskets med fødte dovenskab, der opstod i løbet af 1600-tallet og som eksisterede side om side med den religiøse moralopfattelse. Denne doktrin anbefalede, at prisen på fødevarer skulle være høj og arbejdslønnen lav, for mennesket var grundlæggende dovent og arbejdede kun til det havde tilfredsstillet sine mest basale behov.¹²

»Det er sandt« siges det f.eks. i en nationaløkonomisk artikel fra 1763, »at almuen [dvs. menigmand] holder det for en stor timelig lyksalighed, når den kan leve vel og magelig og være uden alt arbejde«. Derfor burde fødevarer holdes i en forholdsvis høj pris. Helst så høj, at de fattige virkelig skulle slide i det for at få til føden. Det ville nemlig gavne samfundet mest og samtidig hindre, at fattigfolk faldt hen i doven apati og vellevned: »Den bedste økonomi udfordrer, at hver ting holdes i sin tilbørlige pris« konkluderede forfatteren. Hvis det ikke var tilfældet, ville lade og onde mennesker bare bruge de lave fødevarerpriser som undskyldning for ikke at arbejde. Lave priser opmuntrede til »frådseri og drukkenskab« og var »til hinder for flittighed og arbejdsomhed« og følgelig var en forhøjelse af priserne på fødevarer ikke skadelig, »men fornøden i landet«.¹³ Ved hjælp af en stram økonomisk pris- og lønpolitik sikrede man, at folk knoklede så meget som overhovedet muligt.¹⁴ Det var altså kun de i forvejen rige og mægtige, der profiterede på væksten, for de store profiler, som f.eks. storkøbmændene indkasserede på den udenrigske handel, omsattes i luksusforbrug og i opkøb af jord, ikke i sociale forbedringer for den gemene mand. Højst tilkastedes de fattige masser almisser i form af donationer til sociale stiftelser og lignende.¹⁵

Standssamfundets funktion var altså i bogstaveligste forstand at hindre, at nogen rykkede ved den økonomiske og sociale balance, og derfor blev det på en række områder et samfund, hvor alle nye tiltag, der kunne indebære sådanne sociale og økonomiske forandringer, måtte afvises som umoralske og farlige. Afvisningen kom selvfølgelig fra den gruppe af mennesker, der følte sig mest truede af forandringerne, eftersom de havde mest at miste, hvilket vil sige stort set hele den fysisk arbejdende del af befolkningen samt den konservative og traditionalistisk indstillede del af adelen. Faktisk udviste såvel bønder og håndværkere som adelige en nærmest enestående konservatisme og uvilje mod de fleste former for forandring.¹⁶

Da de vesteuropæiske lande fra midten af 1700-tallet og frem, til trods herfor, begyndte at overskride knaphedstærsklen, skabtes der rum for nye sociale ideologier, der for alvor gjorde op med de traditionelle forestillinger og med den kirkelige indflydelse på handelsmoralen.¹⁷ I spidsen for denne merkantile revolution stod tidens fremmeste handelsmænd og øvrige erhvervsmæssige igangsættere. De prædikede over én kam økonomisk og social liberalisme som et probat middel mod alle samfundets dårligheder. De var fremskridtets bannerførere. Scenen for deres økonomiske revolte var det sene 1700-tal og i København, det danske riges kongelige residensstad, kom konflikterne mellem det gamle og det nye til udtryk på et utal af måder.

Faglige konflikter

Et område, hvor konflikterne i særlig høj grad trivedes, var på erhvervslivets område. Al handel og håndværk i 1700-tallets København var nemlig underlagt de traditionelle moralske normer og økonomiske forestillinger om alle individers ret til en bid af kagen. Stort set alle stod sammen om at fordømme ukristelig vindesyg og egenkærlig griskhed. Det er f.eks. sådanne normer, der var rationalet bag de såkaldte handels og håndværkerlaug, som regulerede og styrede byens handel og vareproduktion. I enhver by, hvis den altså var stor nok, fandtes et antal handels- og håndværkerlaug, hvori byens håndværksmestre med lærlinge og svende var organiserede. I de byer, hvor der ikke var mestre nok til at man kunne danne laug, indgik mestrene oftest i de største nabobyers laug. Ingen håndværker kunne slå sig ned som mester i en by uden at være organiseret i laugene, med mindre han da havde fået særlig kongelig tilladelse til at slå sig ned som frimester uden for laugene.¹⁸ Denne sidste gruppe af mestre udgjorde et stadigt stigende antal og skabte stor irritation hos byens laughåndværkere.¹⁹

Laugs-ARTICLER

For

Blye- Spaan- og Skæver-
Tækkerne
i Kiøbenhavn.

Hirschholm, den 19 Junii Anno. 1739.

KIØBENHAVN,

Trykt udi Hans Kongel. Majestæts; og Universitets Bogtrykkerie
af Johan Jørgen Høffner.

Forsiden af laugsvedtægterne for Blye-, Spaan- og Skævertækkerne [skjertækkerne] fra 1739.
(Rådhusplakater, KSA)

Laugene var organisationer, der blandt andet havde til formål at hindre konkurrence fra ikke-faglærte mestre – de såkaldte fuskere og bønhaser

– og de udgjorde solidariske fællesskaber, hvor mestrene forpligtede sig til ikke at udkonkurrere hinanden, overholde faste priser på arbejdet og understøtte hinanden i tilfælde af sygdom.²⁰ Laugene havde deres egne vedtægter – laugsartiklerne eller skrårerne, som de hed i Middelalderen – som foreskrev, at de enkelte laug skulle varetage god kristen etik i handel ogandel og overholde den 'retfærdige' pris. Fri konkurrence på priser og varer var ikke ønskværdigt og laugene fungerede som garantier for, at ingen overskred de gængse normer og enten slog sig ned på egen hånd eller falbød varer og tjenester til lavere eller højere priser.²¹

Laugsartiklerne er gennemsyret af den traditionelle økonomis normer om at fastholde status quo og sikre, at alle får deres bid af kagen. F.eks. skulle man ikke prøve at opdyrke nye markeder uden om de øvrige laugsmestre: I de københavnske vinhandlers privilegier fra 1651 hed det f.eks., at laugets mestre (eller deres enker) ikke måtte købe produkter fra »laugsfremmede« (dvs. personer, som laugene ikke plejede at aftage varer fra), »dem til profit og laugsbrødrene til skade«. Gjorde en mester alligevel dette, skulle han straffes efter sine laugsbrødres »sigelse«. I § 14 bestemtes det i tråd hermed, at ingen mester måtte holde mere end én »tappekælder«, med mindre 'brødrene' gav ham tilladelse, »på det den ene såvel som den anden næring kan have, og den rige den fattige ej skulle fortrykke«.²²

Laugsmestrene måtte heller ikke forsøge at kapre hinandens svende og drenge, men skulle lade sig nøje med dem, de allerede havde. I købmændenes og kræmmernes laugsartikler fra 1651 hed det f.eks., at »ingen, som i laugene er, skal gøre hinandens folk, tjenere eller drenge afspænding, langt mindre dem udi tjeneste tage, førend de med forrige husbonds kundskab skriftlig beviser, de med vilje og venskab fra ham at være adskilt«.²³ I laugsartiklerne var det også bestemt, hvilke mål og vægte, der måtte benyttes samt at man ikke måtte kapre kunder fra andre mestre, ikke måtte falbyde varer uden for sin butik, ikke måtte slække på varernes kvalitet osv. Især måtte man ikke gå hinanden i bedene og forsøge at udkonkurrere hinanden. I 1750 klagede Københavns slagterlaug derfor til Magistraten over hofslagteren Jens Jensen, for ikke alene var han allerede indehaver af to boder (butikker) i Skindergade, men nu havde slynglen endda lejet endnu én. Laugene bad Magistraten om at skride ind over for så ublu en vindesygge, og det gjorde man prompte. Jens Jensen fik streng besked på, at han højst måtte have én bod.²⁴

Et særligt problem udgjorde jøderne, der ikke kunne optages i laugene, da man kun accepterede kristne som laugsbrødre. Til gengæld gav staten i slutningen af 1600-tallet og frem jøder særlige privilegier til at virke

*Jøderne var udelukkede fra en række erhverv, men måtte drive handel med brugt tøj og kulørte bånd til at sætte parykkernes hårpiske med. En jøde, der solgte piskebånd, blev populært kaldt for piskebåndsjøde. Her er han skildret med alenstok og bånd.
(Fra Hugo Matthiessen: Københavnske gader 1728-1795, 1924)*

uden for laugene, særligt som handelsmænd og som tobaksspindere.²⁵ Laugsmestrene skred imidlertid ind omgående, hvis de fandt jøderne for udspekulerede og hvis de mente, at de profiterede for meget på laugenes bekostning. I 1725 klagede Silke- og klædekræmmerlauget således over, at flere jøder indførte nye kostbare klæder fra udlandet, som de ved fortoldningen angav som brugte. Det betød, at der ikke skulle betales toldafgift og at de efterfølgende kunne sælge de fine varer for en billigere pris end silke- og klædekræmmerne. Ja, også knapmagerne gik det angiveligt ud over, og hele 60 københavnske skræddersvende skulle være blevet brødløse af den trafik. For at komme uvæsenet til livs skred kongen ind og forbød indførsel af brugt tøj fra udlandet.²⁶ Der skulle være plads til alle.

Men der fandtes andre og mere spidsfindige måder at bekæmpe jøderne på. Den jødiske baker Berent Moses Anricht havde således – til bagerlaugets store fortrydelse – fået eneret til at bage usyret brød til Københavns jødiske menighed. Desværre for Anricht ville bagerlauget ikke udstede den obligatoriske anvisning til at hente gær hos bryggerlauget, som man ellers var forpligtet til, og uden gær, kunne Anricht ikke bage.

Han klagede derfor til Magistraten, der skarpt irettesatte bagerlaugets oldermand og bad ham om at få orden i sagerne. Året efter var den imidlertid gal igen. To af Anrichts svende ville på valsen og skulle bruge rejsepas. Passene skulle udstedes af bagerlaugets oldermand, men da han nægtede at udstede dem, måtte Magistraten igen skride ind.²⁷

At laugene fungerede som forsikringer for de enkelte mestre mod at blive udkonkurreret af andre mestre eller af uautoriserede fuskere, kan man finde talrige eksempler på: For at sikre, at de københavnske ølbryggere ikke udkonkurrerede hinanden indførte kongen i 1739 den for os helt absurde omgangsbygning, der bestemte, at alle københavnske bryggere skulle brygge lige tit, på samme tid og akkurat lige meget. Ingen måtte tjene mere end andre. Ren »bryggersocialisme«, kaldte historikeren Edvard Holm det.²⁸ Ordningen varede ved helt til 1805, hvor bryggerlauget blev ophævet og næringen givet fri.²⁹ Lignende 'socialistiske' ordninger fandtes i Vognmagerlauget, hvor det indtil 1753 var reglen, at det gik på tur mellem vognmændene, når fine folk og fremmede gesandter havde brug for en vogn til en tur på landet.³⁰ Det kastede nemlig mange penge af sig.

En del jøder holdt til i Læderstræde, hvor der i 1743 blev åbnet en synagoge. Tegningen viser jøder på et hjørne af Læderstræde.

(P. Klæstrup: Det forsvundne Kjøbenhavn, 1877)

Laugene rummede både mestre, svende og lærlinge og var altså ikke interesseorganisationer på linje med moderne fagforeninger, hvor mestre og svende er organiseret i hver sin forening, og hvor spørgsmålene primært handler om lønninger og arbejdsforhold. I laugene handlede det alene om at holde andre aktører ude af markedet og at sikre en fast pris, der ikke kunne underbydes, ligesom laugene ydede en vis social understøttelse i tilfælde af sygdom og dødsfald. Antallet af mestre lå fast, og man kunne ikke bare nedsætte sig som mester, men skulle vente på, at der blev en ledig plads i laug^{et}. Da mestrene arbejdede til en fælles fastsat pris og da man i høj grad benyttede sig af de samme svende, som ofte skiftede arbejdsplads, ville én mesters økonomiske fremgang principielt kun kunne ske på de øvrige laugsmestres bekostning. Det var derfor kun naturligt, at der måtte være en øvre grænse for, hvor mange mestre, der kunne være i laug^{et} på samme tid.³¹

Laugsvæsenet var hvad man med et antropologisk udtryk kan kalde et lukket, socialt system, der ikke levede plads til økonomisk vækst og konkurrence. Ja, ikke blot det, men i og med at et håndværk opnåede laugsstatus, opnåede det også monopol på udøvelsen af faget, hvilket afskar folk uden for laug^{et} fra – i hvert fald legalt – at arbejde med det pågældende håndværk eller handelsområde. Når et erhverv opnåede laugsstatus, skabte det derfor problemer for en række af de mennesker, der ellers havde ernæret sig af erhvervet, men som ikke havde de økonomiske midler til at blive mestre. Med ét blev de forvandlet fra legale småhandlende til det, som laugene så foragteligt kaldte fuskere og bønhaser, og som var jaget vildt året rundt. De blev med andre ord brødløse ved laugsdannelserne og til sidst havde de ingen anden udvej end at gribe til tiggerstaven, med mindre de da fortsatte med deres nu ulovlige tuskhandel (og det gjorde sikkert de fleste).

En anden slags problem opstod, når et fag blev forældet, som det f.eks. skete for parykmagerne i slutningen af 1700-tallet. Parykkerne gik ganske enkelt af mode, da folk nu ville bære eget hår. Det skulle selvfølgelig accomoderes, som det hed, men det var først og fremmest en sag for hårskærererne, som den tids frisører kaldtes. Færre og færre købte parykker og det kunne ikke andet end ende med parykmagermestrenes ruin. Problemet var ikke, at parykmagerne ikke var i stand til at frisere og 'skære' hår, men derimod at det var der mange andre, der også kunne. Deres metier var dermed ikke længere eksklusiv, men derimod åben for enhver, der ejede en saks og som kunne håndtere den.³² At skifte erhverv var desværre ikke en mulighed. Man kunne ikke bare begynde at lave noget andet i stedet. Så

Det københavnske parykmagerlaugs segl. (Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius)

med mindre man opnåede kongelig bevilling som frimester, var man på den. Og en sådan bevilling var næppe let at opnå, hvis man ikke var udlært inden for faget, og hvilken aldrende parykmagermester ville og kunne gå i lære på ny?

Problematikken formuleredes meget kontant og præcist af Anders Gamborg i 1795: »Armod ville og desto sikrere forekommes, når det stod ethvert menneske frit for at øve flere professioner. Kunne et menneske så ikke finde sin underholdning ved én, så kunne han finde den ved en anden (...) Hvis der ingen laug var, ville mange børn lære flere professioner, eftersom de havde geni og lyst. Disse ville i deres kræfters og talenters større uddannelse og udvikling finde større evne i tiden at kunne ernære en familie og betrygges for armod. Dette er så meget mere nødvendigt, som adskillige professioners arbejde ofte går af mode, f.eks. knapmageres, tapetmageres og fleres, hvorved vedkommende nødvendigvis må geråde i armod og miste deres levebrød, når de ej må drive nogen anden profession«. ³³

Frimestre og fuskere havde den fordel, at de ikke var bundet af laugets kartellignende prisdannelse. De var ikke forpligtede til at følge laugenes aftaler og kunne derfor underbyde laugsmestrene. Det skabte konkurrence og konkurrence var som sagt en uting, der måtte bekæmpes hårdt. Laugsdannelsen fungerede som et monopol, der sikrede en bestemt gruppe eneret på udførelse af deres tjenester, og det siger næsten sig selv, at enhver håndtering, der ikke havde opnået status som laug og som dermed ikke var sikret mod konkurrence udefra, arbejdede ihærdigt på at opnå en sådan privilegeret, korporativ status. Men da oprettelsen af laug med garanti skabte problemer for en række af byens småhandlende, frarådede Københavns Magistrat af og til oprettelsen af laug, især inden for områder, hvor det ikke var strengt nødvendigt at udøverne havde en egentlig uddannelse.

Grådige købmænd

For handelslaugene gjaldt helt særlige forhold. For ét var, hvad de interne regler i handelslaugenes artikler foreskrev handelsmændene indbyrdes, noget ganske andet var, hvordan den omkringliggende verden opfattede deres skalten og valten med de fødevarer, som københavnernes var så afhængige af. Da regeringen sidst i det 18. århundrede liberaliserede importen og eksporten ved at reformere landets toldvæsen, forvandlede forretningsmændenes vilkår til et rent tag-selv-bord, og klagerne over egenyttige og samfundsskadelige købmænd vandt frem med foruroligende hast, for handelsmænd havde »sammenfrosne hjerter« som det ét sted hævdedes.³⁴

Der kunne næppe herske tvivl om, at den infrastrukturelle udvikling, der i løbet af Senmiddelalderen og Renaissance havde givet de europæiske købmænd adgang til en lang række nye markeder, hvor fødevarer kunne afsættes til en god pris, var med til at skabe en stærk uvilje mod segmentet af købmænd. Det stadig større antal kornudskibninger, bestemt for videresalg på det internationale marked, der i det 18. århundrede fandt sted fra mange europæiske havne, var i høj grad afhængig af, at der

Den florissante periode afspejlede sig ikke mindst ved mylderet af handelsskibe i Københavns havn og de vældige pakhuse, der skød op på den tid. Her skildret af T.C. Lønning i 1796. (Københavns Museum)

eksisterede et stort antal købmænd og mellemmand, der kunne ordne transaktionerne, og deres antal forøgedes stærkt i takt med den stigende eksport og velstand blandt de rigeste borgere, der fandt sted i anden halvdel af 1700-tallet.

Opkøbere og kornkøbmænd havde siden Middelalderen – ja, sikkert også før – været skydeskive for folkelig uvilje og modstand og i takt med, at deres aktiviteter forøgedes i 1700-tallet, kom de til at udgøre et af de primære mål for »pøbelagtige« optøjer og fjendtligheder, når kornpriserne pludselig, og uden synlig grund, steg eksplosivt.³⁵

Der findes talrige kilder bevaret fra det 18. århundrede, som fortæller om købmænds grådighed og profitjagt og om, hvorledes man opfatter dem som vindesyge, umoralske personer. Fædrelandskærlige patrioter, der kun har almenvellets tarv for øje, må græmme sig over de egenkærlige og pengebegærlige handelsmænd, der uden blusel ofrer det almene bedste til fordel for egen gevinst. Købmanden opfatter, som det hedder i en advarende pamflet, sin eneste bestemmelse i livet, som det »at sammenskrabe så mange penge, at hans ære og værdighed består ikkun i hans rigdoms storhed (...) da i almindelighed pengenes mængde er den målestok, hvorefter man må sætte pris på menneskene...«³⁶

Købmændene handlede imod standssamfundets organismetankegang, når de søgte vinding på almenvellets bekostning, og selvom det var lovligt, var det moralsk forkasteligt. Og moral, det var alle enige om, havde forrang for simpelt profitbegær. Købmændene handlede desuden i modstrid med egne langsigtede interesser, når de bidrog til at forarme den befolkning, de levede af. Den kloge købmand handlede derfor ikke kortsigtet og umoralsk: »Den første og fornemmeste lov i al menneskelig selskab«, sagde juristen Kofoed Ancher i 1759, »må uforbigængelig være denne: Du må ikke forurette eller skade nogen anden. Forsømmer en købmand at føre sig således op, at andre kunne tro om ham, at han er redelig og billig i handel, uden svig og bedrageri, da må han agtes som en fjende af egen fordel. Hvem der handler, han giver lige for lige.«³⁷

Til trods herfor vendte Kofoed Ancher sig imod, at der blev lagt restriktioner på købmændenes virke, eftersom handel jo blev drevet »alene ved forestilling af egennytte«, blot måtte denne ikke udarte til egennytte i forhold til almenvellet: »Dette ene er den almindelige lov for al handel og næring, at den ikke må være det almindelige bedste imod. Såvidt må ingen undersåts frihed gå, at den falder ud til en egensindig selvrådighed.«³⁸ Ancher pointerede, at det var kongens pligt at skride ind, når handelens profitbegærlige interesser kom i karambolage med det almene bedste, for

»købmanden søger gemenligen sin egen fordel alene, uden at bekymre sig om enten næringsstanden og landets almindelige rigdom befordres til lige eller ikke«. ³⁹ Købmanden »pønsede« udelukkende på egen fordel og gevinst, »hvad der ikke sigter til dette øjemål, det henhører ikke til hans kram«. ⁴⁰

Dette var det paradoks, som tiden levede med. Handel var nyttig og nødvendig for enhver stat og det samme var købmandens frihed til at handle, da det var egennytte, der drev værket. På den anden side krævedes der en vis moralsk habitus af købmanden, som selv skulle vide, hvor grænsen gik - altså hvornår hans profit ville stride så meget imod almenvellets interesser, at han burde afstå fra det pågældende foretagende. I 1795 udkom et lille skrift, der året før var blevet trykt i *Journal für Fabrikke* i Leipzig. I skriftet skitserede forfatteren, hvorledes den patriotiske købmand burde agere, når hans handelsinteresser kom i konflikt med almenvellet og han understregede, at en vis indrestyring og moralsk dannelse skulle være til stede. Der var med andre ord tale om en patriotisk utopi:

»Ofte kan købmanden have lejlighed til at berige sig på det heles bekostning eller ubemærket og ustraffet at overtræde den stats love i hvilke han lever, og virkelig er sådanne lejligheder meget tillokkende, da man endnu desuden vil berolige sig med skingrunde, at man jo derved ingen umiddelbart foruretter, og at enkelte fornærmelser ikke bringer staten nogen mærkelig skade; men den dannede vil aldrig trachte efter at befordre hans fordel ved sådanne midler, da han ved, at han, når han er borger i en stat, og altså nyder sammes forret, er også moralsk forbunden til nøje at følge statens love, og er overbevist om, at det er pligt at lade sådanne handlinger fare, hvilke om de blev almindelige, ville tilføje det heles vel den føleligste skade, endskønt den skade, som de forårsager enkelte, er ikke meget mærkelig«. ⁴¹ Det var vel næsten mere, end man med rimelighed kunne forlange af en driftig handelsmand.

Forestillingerne om købmændenes uhæmmede profitbegær og manglende 'borgerdyd' blev især et brændende spørgsmål, når talen faldt på handlen med livsnødvendige levnedsmidler som korn. Særligt i år med krigsfrygt, misvækst og efterfølgende dyrtid på brødkorn så man skævt til de købmænd og deres udsendte mellemmand, som opkøbte det sparsomme korn og opmagasinerede det, for senere at sælge til ublu priser eller for at eksportere det til udlandet, hvor man kunne opnå bedre priser. Men det var ikke kun dårlige høstår, der skabte højere priser på korn og gav anledning til misnøje med købmændenes virksomhed. Selv i gode

En typisk markedssituation i 1700-tallet, der var en driftig periode for de europæiske handelsmænd. Efterhånden kom de til at tilhøre den absolutte økonomiske elite. Men socialt blev de ringeagtet af adelen og lagt for had af den jævne befolkning. I deres øjne berigede købmændene i deres grådige jagt på rigdom og profit sig på bekostning af deres medborgere. (Stik af Johan Jacob Thurneysen den ældre, 1711, fra Hans-Jörg Bauer og Bernd Hallier: Kultur und Geschichte des Handels, 1999)

høstår kunne der være sparsomt med korn på markedet eller kornpriserne kunne være høje, og det gav næring til spekulationer om at der måtte stå griske købmænd bag.

En sådan situation opstod f.eks. i København i 1740. Vinteren havde været den hårdeste siden 1708/09 og selvom høsten i 1739 havde været god, gav det alligevel problemer: På grund af den hårde østenvind var fragtskibene nemlig blevet forhindret i at anløbe hovedstaden, og byens råd - 'De 32 mænd' - frygtede dyrtid. Man havde ellers sat sin lid til forårets komme, men mod forventning udeblev korntilførslerne. De 32 mænd var af den opfattelse, at kornet i mellemtiden enten var blevet afskibet til udlandet eller var blevet opkøbt af fremmede kommissionærer, hvorved »Danmark, som naturen har destineret til at være en kornlade for både Norge og andre, snarlig kan komme selv til at mangle«. Og byens magistrat gav dem ret. Det var også Magistraten bekendt, at både danske og udenlandske opkøbere havde opkøbt store lagre af dansk korn. Magistraten foreslog derfor et forbud mod kornudførsel. I modsat fald risikerede man, at der ville blive mangel på brødkorn og deraf følgende »utålelig pris« på markedet.⁴²

I 1782 blev det decideret forbudt byens handelsmænd at opkøbe korn og andre madvarer på byens torve med oplagring og videresalg for øje, idet de varer, som blev sat til salg på torvene, »er og bør alene være for menige indvånere og deres huses fornødenhed«.⁴³ Men lige meget hjalp det. Gentagne gange måtte regeringen indskærpe, at loven skulle overholdes og opkøberne holde sig væk fra torvepladserne. I 1792 blev det sagt lige ud, at alle anordninger til trods, så havde flere af Københavns handelsfolk opkøbt kornvarer på torvene, »hvilke de have oplagt og omsider alle eller for en del udført, hvorover den større mængde af indvånere besværer sig og formener, at årsagen til visse sorter korns temmelig høje pris, på denne tid, er at søge i sligt opkøb og udførsel«.⁴⁴

Det uundgåelige resultatet af sådanne spekulationer (virkelige eller ej) var, at købmændene i deres profitjagt »berøvede« deres landsmænd korn til en 'rimelig' eller 'retfærdig' pris. Det kunne igen føre til optøjer blandt de sultne horder, der måske med vold ville forsøge at standse købmændenes udskibninger eller som måske endda ville gribe til at plyndre byernes kornmagasiner, som det skete i andre lande. Det måtte med al magt undgås, for var der noget, der kunne få byens sociale eliter til at ryste i knæbukserne, så var det frygten for pøbeloptøjer.⁴⁵

Det var især kornkøbmændene, som var udsat for ikke alene befolkningens, men også myndighedernes, foragt, for hvem andre end

onde og ildesindede mennesker kunne finde på at spekulere i fattige og trængende medborgeres nød?⁴⁶ At modviljen så for en stor dels vedkommende skyldtes, at menigmand ganske enkelt ikke kendte eller forstod handelens natur, var en anden snak. Som en handelsvenlig skribent forklarede i januar 1800, så var det urimeligt at anklage en købmand for at være umoralsk, blot fordi han opkøbte korn i udlandet, opmagasinerede det i København og senere reeksporterede det til udlandet. Kornet havde aldrig været bestemt for danske munde og købmanden stjal intet fra sine medborgere: »Men skulle handelsmanden se sig udsat for at sættes i klasse med ågerkarle eller for at anses som blodsuger, fordi han udfører igen den rug, som han selv havde indført, hvo ville da have det ringeste med kornhandel at gøre?⁴⁷«. Det kan der jo være noget om.

Moralsk-økonomiske foranstaltninger

Det var ellers ikke fordi myndighederne ikke forsøgte at gøre noget ved handelsfolkets påståede griskhed. Ikke alene fastsatte man, som tidligere nævnt, priserne på de mest basale fødevarer, man oprettede også offentlige korn- og brændemagasiner, der i krisetider skulle sælge ud til de fattige for 'rimelige' priser, dvs. priser under markedsprisen. I så hårdt et klima som det danske, hørte brændsel uundgåeligt til en af livets højeste fornødenheder, og købmændene drev, som med alt andet, også ublu opkøb og prangen med brændsel. I 1709 skred kongen ligefrem ind og beordrede Admiralitetet til at have opsyn med indkommende skibe, der førte brænde i lasten, for »det er kongen foredraget«, som det hedder, »at en del af indvånerne, særdeles af dem ved den nye havn [købmændene i Nyhavn], skal opkøbe store partier af brændeved, når skibe dermed til staden komme, og den siden til forprang udhøkre, de andre af indbyggerne, som der til kunne trænge, til mærkelig betryk og skade«. ⁴⁸

I 1740 oprettedes der på kongens foranledning et offentligt brændemagasin ved tømmerpladserne ved Toldboden.⁴⁹ Også kornmagasiner oprettedes der, ligesom der blev givet påbud til bagerne om at holde store kornforråd, så man kunne undgå mangelsituationer.⁵⁰ I 1789 anlagdes endelig en såkaldt stående eller bestandig provideringskommission, der fik til opgave at sikre, at der altid var tilstrækkeligt med fødevarer i byen. I 1784 var det blevet bestemt, at Magistraten skulle tilvejebringe en oversigt over byens behov for tilførsel af korn og hvert efterår indsamle oplysninger om byens folketal, om antallet af heste og andre kreaturer, om tilstedeværende kornforråd hos bagerne, bryggerne, brændevinsbrænderne, vognmændene, hyrekuskene, grossererne osv. Tillige skulle Magistraten sørge for, at hør-

kræmmerne var forsynede med de varer, som krævedes til de fattiges føde, dvs. salt, sild og tørfisk, og at spækhøkerne havde et nærmere angivet forråd af smør, flæsk, ost og lignende. Alle disse opgaver overgik nu til den nye provideringskommission, der senere samme år også fik til opgave at overveje, hvad man kunne gøre for at sikre byens forsyninger af brændsel.⁵¹ Så jo, byens myndigheder gjorde en hel del for at leve op til de moralske forpligtelser og de mange skønne ord om almenvel og borgerdyd.

Foruden alle disse prisværdige initiativer forsøgte myndighederne at spæde til med offentlige almisser, der uddeltes gennem fattigvæsenet, og ved at oprette offentlige arbejdshuse, hvor en arbejdsløs garanteredes beskæftigelse og dagløn.⁵² Håndværkernes interesser forsøgte man at balancere imellem, således at ingen trængte sig ind på andres gebet eller forbrød sig mod laugsartiklerne, samtidig med at man på den anden side også gerne så, at det frie initiativ fik mere råderum end hidtil. I 1795 blev dette ligefrem skrevet ind i Københavns Magistrats 'jobbeskrivelse', idet det i en embedsinstruks blev fremhævet, at det var en af Magistratens fornemste opgaver at »anvende alle lovlige midler til at indskrænke skadelige monopoler, der undertrykker virksomhed, tillukker vejen for arbejdsomhed og kvæler almennyttig kappelyst iblandt medborgere«. ⁵³ Det var en vanskelig balanceakt, og nogen succes kan man vel ikke sige, at Magistraten havde på dette felt.

Handelslivet og især kornhandelen stod man imidlertid mere famlende overfor. På den ene side var handel et gode, der var til stor fordel for både København og for staten som helhed. På den anden side gik det heller ikke an, at købmændene berigede sig for meget på almenvellets bekostning, og det var jo netop det, de gjorde - hvis man vel at mærke fæster lid til tidens kritik af købmændene.⁵⁴

Det var faktisk en af den københavnske politimesters kerneopgaver at overvåge byens handelsliv, god ro og orden på torvepladserne og at laugenes artikler blev efterlevet. Politimesteren og hans betjente skulle personligt indfinde sig på byens torve og sikre, at pristaksterne overholdtes, at ingen købmand opkøbte så store kvantum af fødevarer, at der ikke var noget tilbage til de andre borgere og at de handlendes lodder og vægte holdt de rette mål. Én gang årligt skulle alle handlende desuden indfinde sig på byens justérkammer i Vejerboden på rådhuset for at få efterset deres lodder og vægte. Sådan havde det været siden 1683.⁵⁵

Myndighederne forsøgte altså at kontrollere og styre handelen, således som man var beordret til af kongen og hans kancelli på Slotsholmen. Men

det var ikke en opgave, som politiet for alvor kunne magte. For der var i sandhed meget at kontrollere og regulere, når hele erhvervslivet var bygget op på tildeling af særlige monopoler og privilegier, importforbud og ekstremt høje toldgrænser (der selvfølgelig fremmede en heftig smugleraktivitet og handel med smuglervarer, den såkaldte kontrabande) osv. Laugsmestrene selv hjalp dog aktivt til. Det var jo også i deres interesse, at ingen gjorde noget, de ikke måtte og som skadede laugets interesser. Alle overvågede kort sagt alle, man inspicerede og kontrollerede, man følte sig konstant gået for nær eller forulempet og en stemning af idelig mistænksomhed mod alt og alle beherskede store som små.

Følelsen af at blive forulempet af 'nogen' var stærk i de enkelte laug. Det ene laug mistænkte det andet for at gå dem i bedene og man klagede jævnt hen til kancelliet og Magistraten over virkelige eller indbildte forurettelser. Så ville et laug have monopol på det ene, så ville et laug have monopol på noget andet og så fremdeles - og ingen syntes at skænke almenvellet den mindste tanke. Myndighederne brugte anselige mængder af tid på at forholde sig til alle disse ansøgninger og klager, forhøre sig hos oldermændene i de forskellige laug osv. Men beskyldningerne og klagerne fik aldrig nogen ende.

Myndighederne mistænkte pøblen for at ville sammenrotte sig og lave optøjer ved enhver tænkelig lejlighed. Pøblen mistænkte myndighederne og 'de store' - som man benævnte alle indflydelsesrige personer - for at rotte sig sammen mod menigmand for at berige sig selv. De folk, som det var lykket at få monopol på en bestemt handelsvare eller håndværksfabrikation, mistænkte andre for at bryde monolet og følte sig overbeviste om, at deres eneret ikke blev respekteret.

Det eneste man kunne blive nogenlunde enige om var at nære uvilje mod de militære, som fyldte byen med deres tyske sprog og fuskerføremål, og som de fleste ønskede hen, hvor peberet gror. Overalt var der nid og nag, korporation stod over for korporation og skiftende alliancer blev indgået. Snart var det bagersvendene, der sloges med soldaterne, så var det studenterne (de synes i det hele taget at have været de mest aktive), så var det matroserne og soldaterne, der var i håret på hinanden, så kæmpede svende mod mestre, så kæmpede pøblen med fattigfogederne, så kæmpede slotsholmsvagterne med politibetjentene, så sloges bønderne med gadedrengene eller de sloges indbyrdes. Der herskede en splid og ballade som kun dårligt stemmer overens med patrioternes højstemte omkvæd om det fælles bedste og det lyksalige samfundsligeme.

Imaginære fællesskaber

Synderen var selve samfundsstrukturen. Den korporative struktur, der betød, at folk var tilknyttet særligt store interessegrupper, som stod stejlt over for hinanden, idet alle havde modstridende interesser, hørte under forskellige jurisdiktioner og i det store og hele ikke havde meget andet til fælles end det, at de boede i rigets hovedstad.

Standstænkningen satte sit præg på juraen, idet de enkelte stænder retsligt hørte under forskellige instanser og derfor kunne de spille oceaner af tid med at retsforfølge hinanden til ingen nytte, for hver retsinstant hyttede sine egne mod de andre retsinstanters 'undersætter'. De civile borgere hørte f.eks. under byens rådstueret, de landmilitære hørte under Generalitetets domstol, flådens folk hørte under Admiralitetet, hoffets mange ansatte hørte under Hofretten og de gejstlige og de studerende på Universitetet hørte under Konsistorium. Det var et retsligt mismask af den anden verden.

Denne opdeling i særligt adskilte juridiske sfærer – med forskelligartet lovgivning – medførte en korporativ tankegang, der ikke var gunstig for den officielle forestilling om et fælles samfundslegeme, hvor alle trak på

Ceremonier og traditioner var med til markere og styrke laugene som fasttomrede enheder. Tegneren Peter Klæstrup har her skildret et laug, der bruger flytning til et nyt laugshus til at føre de forskellige laugsremedier som faner, segl mv. i procession gennem byen. (P. Klæstrup: Det forsvundne København, 1877)

samme hammel. Snarere tværtimod. Den korporative kultur skabte splid – en 'os' mod 'dem'-tankegang, hvor man kun tog hensyn til de æresbegreber, der var fremherskende inden for ens egen statusgruppe og hvor de øvrige sociale grupper blev betragtet som modstandere, der skulle bekæmpes.

Inden for hver enkelt statusgruppe fandtes endda yderligere distinktioner: Inden for byens borgerskab skelnede man f.eks. mellem handelsmænd og håndværksmestre, og mellem håndsværksmestre og håndværkssvende. Nogle laug opfattedes også som finere og mere fornemme end andre.⁵⁶ I militæret var der en klar sondring mellem officerer fra de forskellige regimente og selvfølgelig mellem officerer og menige, i flåden sondredes der ligeledes mellem officerer og menige matroser og igen mellem matroserne og flådens faste stok, dvs. de hundredvis af håndværkere, der var beskæftiget med bygning og vedligeholdelse af orlogsskibene. Hver gruppe havde sine egne normer og virkelighedsopfattelser, og tit og ofte kom de i karambolage med de andre grupper. Især var menige fra landetaten og universitetets studenter tit i klammeri.

Den korporative struktur og den kultur, som skabtes på baggrund heraf, udgjorde den rettesnor, man orienterede sig efter, og man var altid overbevist om, at det var nogle af de andre korporationers skyld, hvis det gik tilbage for en selv eller for ens egen gruppe. Man så sig hellere om efter en eller flere syndebukke, det være sig de andre laug, de militære eller måske jøderne, som også blev for had, når tingene gik skævt.

Og syndebukke, dem var der rigeligt af i 1700-tallets København. Frimestre, fuskere, projektmagere, jøder og soldater, der ikke kunne leve af deres lave sold og derfor var tvunget til at gå laughåndværkerne i bedene. Hvad skulle de ellers leve af? Privilegiesystemet og den korporative kultur skabte en kronisk mistænksomhed og væren på vagt overfor alt og alle. Det var ikke kun blandt hofsnogene på Slotsholmen, at kabaler og intriger trivedes. Rænkesmedene og komplotmagerne havde kronede dage overalt i den lille storby.

Knap nok sproget var man fælles om, for dansk var langt fra enerådende i hovedstaden. Der taltes især meget tysk, men også norsk. Tysk var først og fremmest elitens og militærets sprog, og størsteparten af officererne og de menige var af tysk herkomst. Omvendt var flåden et rent dansk-norsk foretagende. Det i sig selv gav nok af anledning til skærmydsler. Men der taltes også fransk og sågar jiddish. København var et nordisk babelstårn, befolket af mange nationaliteter og kulturelle

grupperinger, der på kryds og tværs søgte at adskille sig fra hinanden. Her var ikke megen konvergens og nogen 'melting pot' var der da slet ikke tale om. Det var kun på overfladen, at det tog sig sådan ud. Når først man rigtigt kommer under huden på 1700-tallets København står det klart, at det var en by i social og kulturel splid med sig selv.

Til trods for den højstemte lyrik om det lykkelige samfundslegeme, den gode konge og de tro, arbejdsivrige undersåtter, var det et samfund, der var sønderrevet af sociale konflikter og rigide grupperinger. Dagligdagen var alles kamp mod alle. Den kloge narrede den mindre kloge, den stærke holdt den svage nede.

Sådan har det været alle dage.

Henvisninger

- 1 For en uddybning af denne problematik, se Peter Henningsen: *Ukristelig videsyge. Handelsetik og moralsk økonomi i Danmark og Vesteuropa, ca. 1200-1800 – et bidrag til det førmoderne forretningslivs kulturhistorie*, *Fortid og Nutid* nr. 4, 2008, s. 279-307.
- 2 Peter Henningsen: *Ukristelig videsyge som ovenfor anført*, s. 282-286.
- 3 Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770*, 1977, s. 56, 77, 85ff; John Shovlin: *Toward a Reinterpretation of Revolutionary Antinobility: The Political Economy of Honor in the Old Regime*, *The Journal of Modern History* vol. 72, no. 1, 2000, s. 37.
- 4 Dvs. at København får eneret på ind- og udførsel af en række varer, således at de sjællandske provinsbyer ikke selv må drive udenrigshandel, men i stedet henvises til at købe de omfattede varer i hovedstaden (med mæglerne som mellemmand, selvfølgelig).
- 5 Stadsmægler Johan Buntzens indberetning til Københavns Magistrat, 13.9.1773, Kommissionen til Forbedring af Handelen og Næringsvejene samt god Ordens Vedligeholdelse 1776-77: 1724, 1740-82 Dokumenter, kasse 2, Københavns Stadsarkiv.
- 6 Mæglerens indberetning, 13.9.1773, Kommissionen til Forbedring af Handelen og Næringsvejene samt god Ordens Vedligeholdelse 1776-77: 1724, 1740-82 Dokumenter, kasse 2, Københavns Stadsarkiv.
- 7 Citatet er fra 1580. Se Stephen Gudeman: *The Anthropology of Economy. Community, Market, and Culture*, 2001, s. 99.
- 8 Erklæring over en Memorial fra Urtekræmmerne i Kiøbenhavn af 22. August 1758, Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende*, III. Del, 1795, s. 147f.
- 9 Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* bd. 2, 2006, s. 62. For en fremragende analyse af Jens Schelderup Sneedorffs patriotiske filosofi, se Anders V. Hassing: *Staten i hjertet. Jens Schelderup Sneedorffs patriotiske opdragelsesprojekt*, 2005. Den findes på Stadsarkivets hjemmeside under menupunktet Brug arkivet/publikationer nr. 5.
- 10 Eli F. Heckscher: *Merkantilismen som Samfundsopfattelse*, *Historisk Tidsskrift* 9. rk., bd. 5, 1926-27, s. 2, 6.
- 11 Winfried Schulze: *Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft der frühen Neuzeit*, 1987, s. 36f; Wolfgang Reinhard: *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, 2004, s. 444ff.
- 12 Se f.eks. Catharina Lis & Hugo Soly: *Poverty and capitalism in Pre-Industrial Europe*, 1979, s. 117; Christoph Sachse & Florian Tennstedt: *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg*, 1980, s. 97; Philip W. Buck: *The Politics of Mercantilism*, 1964, s. 92ff.
- 13 NN: *Forsøg hvorvidt noget vist af undertegnede Problema kand bestemmes: Hvilket tiener meest til Flittigheds Opmuntring i et Land: Enten at Levnets-Midler ere i maadelig høy, eller en meget lav Priis*. Opsat af B.E.G., *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* bd. 7, 1763, s. 64, 67.
- 14 Philip W. Buck som ovenfor anført, s. 88-96.

- 15 For danske forholds vedkommende, kan man forvisse sig herom ved et tilfældigt opslag i Hans de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve etc., 1763ff.
- 16 Peter Henningsen: I sansernes vold bd. 2 som ovenfor anført, s. 813-920.
- 17 Winfried Schulze som ovenfor anført, s. 36f, 39f.
- 18 Siden 1571 havde det været tilladt at slå sig ned i København som frimester – dvs. som mester uden for lauet - men da laugene ihærdigt modarbejdede ordningen og da kongen ikke kunne stille meget op, ændrede det ikke på det overordnede billede. Det var først efter enevældens store laugsforordning fra 1681, hvor laugene principielt bliver afskaffet for atter at blive genindført på særkongelig nåde og under tilsyn af Magistraten, at staten mere systematisk uddelte frimestertilladelser. Det gør man for at sikre en større tilgang af selvstændige håndværksmestre og for at hæmme laugenes utålelige egenrådighed, Albert Olsen: Staten og Lavene, Historiske Meddelelser om København 2. rk. III. Bd., 1927, s. 86f, 95f, 105f.
- 19 I 1713 tillodes det således som noget almindeligt, at frimestre uden for laugene kunne nedsætte sig i byen, selvfølgelig til laugenes store forbitrelse og indædte modstand, men disse frimestre drev det sjældent til noget større, idet de som oftest var enmandsvirksomheder – ifølge den kongelige tilladelse – og ikke måtte ansætte mere end en enkelt svend. Ved den store laugsforordning i 1800 åbnedes der endelig op for endnu flere frimestre, hvorved laugene så småt mistede deres gamle monopolistiske status. Det var dog først med loven om fuld næringsfrihed i 1857/1862, at laugene i Danmark helt blev ophævet. Se Vagn Dybdahl & Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie bd 3: Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862, 1983, s. 174f, 225, 230f, 251.
- 20 Bohnhase er en sammentrækning for det tyske ord Bodenhase, dvs. jordhare. Ligesom en hare, der lever i en jordhule, og kan jages året rundt, var den af lauet uautoriserede håndværker en mand, der måtte arbejde i skjul og var jaget vildt. Se Mack Walker: German Home Towns. Community, State, and General Estate 1648-1871, 1971, s. 86.
- 21 Ole Degn & Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie bd. 2: Håndværket i fremgang. Perioden 1500-1700, 1983, s. 188.
- 22 Wolmer Clemmensen: De religiøse systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Principers Udvikling i Danmark, 1940, s. 161.
- 23 Wolmer Clemmensen som ovenfor anført, s. 163f.
- 24 MC 115: Magistratens Resolutionsprotokol 1748-50, s. 708, Københavns Stadsarkiv.
- 25 Albert Olsen som ovenfor anført, s. 100.
- 26 Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse bd. 6: Kjøbenhavn under Kong Frederik den Fjerde (1699-1730), 1892, s. 128.
- 27 Københavns Magistrat til Københavns Bagerlaug, 15.7.1782; Udskrift af Københavns Raadstues Resolutionsprotokol 7.5.1783, Bagerlauget nr. 21: Diverse dokumenter 1770-99, Københavns Stadsarkiv.
- 28 Edvard Holm: Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814), bd. 1, 1891, s. 406f.
- 29 Kristof Glammn: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede, 1962, s. 136..
- 30 Sjællandske Tegnelser 1754, nr. 185, Danske Kancelli, Rigsarkivet.
- 31 Ole Degn & Inger Dübeck som ovenfor anført s. 81, 190.

- 32 Pro Memoria fra Parykmagerlauget til Magistraten, 22.7.1773, Kommissionen til Forbedring af Handelen og Næringsvejene samt god Ordens Vedligeholdelse 1776-77: 1724, 1740-82 Dokumenter, kasse 2, Københavns Stadsarkiv.
- 33 Anders Gamborg: Theorie og Erfaring om Laugsindretningens Skadelighed, 1795, s. 14f.
- 34 NN: Det dyre Smør! Det dyre Brændel! Det dyre Korn!, Politivennen nr. 55, 1799, s. 869.
- 35 Adrian Randall & Andrew Charlesworth: The Moral Economy: Riot, Markets and Social Conflict, Adrian Randall & Andrew Charlesworth (eds.): Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority, 2000, s. 13.
- 36 NN: Forstandens og Hiertets Dannelse nyttig og nødvendig endog for Kiøbmænd. En Oversættelse af Journal für Fabrikke, Leipzig 1794, 1795, s. 29f.
- 37 Forsøg til en politisk Afhandling om Handel af Hr. Melon. Med en Fortale af Hr. Justits-Raad Kofod Anker om Handelens Nytte for borgerlige Stater, 1759, s. 60.
- 38 Ibid. s. 67.
- 39 Ibid. s. 76.
- 40 Ibid. s. 79.
- 41 NN: Forstandens og Hiertets Dannelse nyttig og nødvendig endog for Kiøbmænd. En Oversættelse af Journal für Fabrikke, 1795, s. 20f.
- 42 Jens Holmgaard: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, Historie. Jyske Samlinger, ny rk XII, 3-4, 1978, s. 339-341.
- 43 Kancelliplakat, 21.10.1782, Schous Forordninger.
- 44 Politiplakat imod Opkiøb eller Sammenkiøb paa Kiøbenhavns Torve til Udførsel, 31.10.1792, Schous Forordninger.
- 45 E. P. Thompson: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Id.: Customs in Common, 1991, s. 185-258; Alan Booth: Food Riots in the North-West of England 1790-1801, Past & Present no. 77, 1977.
- 46 Steven L. Kaplan: The Famine Plot Persuasion in Eighteenth Century France, 1982, s. 55, 63, 65.
- 47 NN: Endnu om den dyre Rug. Til Udgiveren af Politivennen!, Politivennen nr. 90, 1800, s. 1427.
- 48 Frederik Thaarup: Journal og Haandbog for Kjøbenhavnere, saavelsom for andre der om Kiøbenhavns Forfatning søge Kundskab, bd. 2, 1797, s. 1ff.
- 49 Ibid.
- 50 Søren Bitsch Christensen: Monopol, Marked og Magasiner. Dansk kornhandel og kornpolitik 1730-1850 – med hovedvægt på reformårene. Upubl. ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet 2001, s. 367-379; Anordning og Reglement ang. adskillige Kiøbenhavns oeconomiske og borgerlige Indretninger, 5. juni 1771, Schous Forordninger.
- 51 Sjællandske Tegnelser 1789, nr. 834, Danske Kancelli, Rigsarkivet; Reskripter til Københavns Magistrat 17.3.1784 og 31.12.1789. I de følgende år fik kommissionen lejlighed til at udtale sig om og øve indflydelse på alle lovgivende og administrative foranstaltninger vedr. kornhandelen, brændemagasinet forhold osv. I krigsårene 1807-14 blev der (12. 8 og 25.11 1807) nedsat nye kommissioner, der skulle sørge for Københavns og Sjællands, Møns og Lolland-Falsters proviantering. Provideringskommissionen fra 1789 blev dog ikke ophævet af den grund, men standsede blot sit arbejde. Fra 2.12.1809 til 19.8.1814 holdt den således ingen møder. Efter

Napoleonskrigenes afslutning i 1814 genoptog den sin virksomhed og fik gennem Magistraten oplysninger om hovedstadens forråd af levnedsmidler og brænde og udtalte sig om, hvorvidt man burde træffe særlige foranstaltninger. Ved reskript af 4.4.1845 ophævedes kommissionen.

- 52 Se f.eks. Peter Wessel Hansen: Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841, Historiske Meddelelser om København 2004, s. 5-30.
- 53 Instruction, hvorefter Magistraten i Kiøbenhavn skal rette sig, i den, samme betroede, Embeds Førelse, 28. august 1795, August Nielsen (udg.): Samlinger af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune bd. 1, 1919, s. 207.
- 54 Se Peter Henningsen: Ukristelig vindesyge som ovenfor anført.
- 55 Stadsarkivets registraturer, Tekniske Styrelser – ca. 1858 (Justerkammeret 1820-53), 1989, s. 65ff, Københavns Stadsarkiv.
- 56 Se f.eks. Camillus Nyrop: Om Lavenes indbyrdes Rang og det almindelige Omdømme om dem, Maanedsskrift for tekniske Meddelelser, udg. af Industriforeningen i Kjøbenhavn, 15. årg., 1880, s. 27-45.

Et Problema Politicum

Generalprokurør Henrik Stampe om de københavnske handels- og håndværkerlaug

Peter Henningsen

Indledning

Juristen Henrik Stampes (1713-89) udgivne erklæringer og forestillinger fra hans tid som generalprokurør i Danske Kancelli i anden halvdel af 1700-tallet er en noget nær enestående kilde til en mængde forskellige forhold i 1700-tallets Danmark. Herunder de københavnske handels- og håndværkerlaugs organisation og virkemåde, som er temaet for denne kildeudgivelse.

Før sin død gav Henrik Stampe udtryk for, at han gerne så sine erklæringer udgivet, eftersom der ikke tidligere i Danmark-Norge var trykt noget af en lignende art: »Jeg tænker« fortæller han selv, »at adskillige kongelige betjente og andre der udi kunne finde et og andet, som de kunne have nytte af at vide. Desuden, da intet af det slags hidindtil i vores danske sprog ved trykken er bekendtgjort, så venter jeg, at dette, som i sig er mådeligt, kunne opmuntre andre til at gøre det bedre«.¹

I forhold til tidens almindelige juridiske (og meget snørklede) stil er Stampes erklæringer skrevet i en langt let og flydende stil, der i dag gør dem forholdsvist let tilgængelige. Det skyldes, anfører Stampe selv, at hovedparten af erklæringerne er blevet til, når han om sommeren lå på landet, og derude havde han kun ganske få juridiske værker at støtte sig til. Han har derfor skrevet efter hukommelsen og ydermere ret frit, da det aldrig var tanken, at erklæringerne skulle i trykken. Interessant nok er det netop dette forhold, der gør, at Stampes erklæringer om stort og småt er så umiddelbart tilgængelige og stadig kan læses med udbytte.

Selv ønskede Stampe, at erklæringerne skulle gennemgås af en kompetent jurist før deres udgivelse, således at sproget kunne slibes til og misforståelser og fejl blive rettet. Dette arbejde blev da også senere udført af J. L. Rottbøl, og erklæringerne udkom i seks tykke bind i 1793.²

Portrættet af Henrik Stampe er fra hans Erklæringer, Breve og Forestillinger, der blev udgivet i 1793.

Stampe kommer vidt omkring i sine erklæringer, da han som generalprokurør skal være parat til at kommentere alle juridiske forhold i riget, og han har da også altid noget at sige. Om laugsvæsenet og Københavns økonomiske forhold har han stærke meninger, og det er netop i denne egenskab, at han her skal omtales og en enkelt af hans erklæringer genudgives.³ Henrik Stampe var indiskutabelt en modstander af laugsvæsenet. Som regeringens generalprokurør - et embede, han havde beklædt siden 1753 - fungerede han, som det vi kan kalde en juridisk konsulent, og det var hans opgave at rådgive regeringskollegierne, særligt Danske Kancelli, i juridiske spørgsmål, ligesom han selv skulle udarbejde udkast til love.

Henrik Stampe stammede fra en nordjysk præsteslægt og blev i en alder af blot 15 år indskrevet på det teologiske studium ved Københavns Universitet i 1728. Allerede 1731 aflagde han teologisk embedseksamen, så han må have været noget af et vidunderbarn. Videbegærlig og rejslysten var han i hvert fald. I årene fra 1734 til 1737 fungerede han som konrektor, dvs. medforstander, ved den latinske skole i Aalborg, og derefter rejste han udenlands for at studere ved universiteterne i Marburg, Paris og London. Her begyndte han at interessere sig for statsvidenskab, for jura, matematik og fysik, men valgte til sidst juraen som sit egentlige fagområde.

Fra England rejste han videre til Holland, hvor han i 1740 modtog en opfordring fra Johan Ludvig Holstein, der var præsident i Danske Kancelli, til at komme hjem og få ansættelse som professor ved Københavns Universitet, da der var en stilling ledig. Stampe fulgte opfordringen, men da universitetet havde selvstyre, kunne Holstein ikke gennemtrumfe ansættelsen. Stampe måtte derfor ud i en konkurrence med de andre interesserede. Han udarbejdede en juridisk afhandling med titlen *Dissertatio de testamentis*, som skaffede ham den juridiske doktorgrad, men det ledige professorat fik han ikke. Han tabte konkurrencen og professoratet gik i stedet til Kofod Ancher.

Året efter lod Holstein Stampe udnævne til juridisk professor med ret til at holde private forelæsninger og i 1743 blev han optaget i Konsistorium og på det juridiske fakultet. I 1751 blev han endelig udnævnt til universitetets kvæstor. Dvs. at han fik ansvaret for universitetets økonomi. Endelig i 1753 blev han, som nævnt, udnævnt til generalprokurør, hvilket var en af de højeste juridiske poster, man kunne opnå. Som generalprokurør havde man nemlig en overordentlig stor indflydelse på landets lovgivning og på fortolkningen af landets love i tvivlsspørgsmål.

Et sådant tvivlsspørgsmål blev Stampe forelagt i 1758, da urtekræmmerne i København havde indgivet en memorial - dvs. indsendt en ansøgning - til Danske Kancelli, hvori de søgte om lov til at stramme deres laugsartikler eller laugsregler, således at det i fremtiden ville blive endnu sværere end det allerede var at blive optaget som mester i urtekræmmerlauget.

Noget sådant så Henrik Stampe ikke med milde øjne på. Politisk og økonomisk var han de nye tiders mand. Han kunne ikke indse, at staten havde nogen nytte af at begunstige nogle på bekostning af andre. Statens opgave var det almindelige bedste og den dansk-norske stat hørte, mente Stampe, til de allermest retfærdige og oplyste i samtidens Europa: »Den danske regering er en slags faderlig regering«, siger han et sted. I Danmark-Norge lever man op til lovens bogstav og intetsteds er lov og ret »i større vigør end i disse riger«. ⁴

Derfor kunne Henrik Stampe ikke godtage, at utidssvarende og traditionelle organisationer som laugsvæsenet lagde bånd på den økonomiske udvikling i landet. Han var, som historikeren Hans Jensen fortæller, »ingen ven af laugsvæsenet« og det var således Stampe, der tre år senere, i 1761, havde afgørende indflydelse på det kongelige reskript, som forbød al oprettelse af nye laug. Reskriptet bestemte yderligere, at det skulle gøres lettere og mindre bekosteligt at blive optaget som mester i de allerede

eksisterende laug. Også med hensyn til de store landboreformer, som fandt sted i samme periode, havde Stampe en afgørende finger med i spillet.⁵

I den erklæring som Stampe udfærdigede i anledning af urtekræmmernes ansøgning, kommer hans hele holdning til tidens laugsvæsen til klart udtryk. Erklæringen er samtidig en skarpsindig og nådesløst dissigerende analyse af alle de problemer, som laugsvæsenet skabte i tidens erhvervsliv. Erklæringen er således en informativ kilde til laugsvæsenets praktiske funktionsmåde i 1700-tallets Danmark. Stampes erklæring gives nedenfor i sin helhed.⁶

Sagen om urtekræmmerne 1758

»Erklæring over en memorial fra urtekræmmerne i København af 22. august 1758, derudi de forestiller, at dem af kong Christian den 5te er givne laugsartikler den 10. juni 1693, hvorved alle uden for laget er forbudne at handle med de derudi anførte species med videre. Disse privilegier og artikler er af de efterfølgende konger ej alene konfirmerede, men og meget forbedrede; Således haver kong Christian den 6te den 11. september 1744 forundt lauet det privilegium, at ingen som kræmmer måtte antages udi lauet eller tilstedes nogen handel at drive, førend han med rigtig pas og afsked beviste, at han hos en kræmmer i lauet, ærlig og tro, virkelig havde tjent for kost og løn i 7 år som svend, og derhos var ejer af 1000 rigsdaler kurante midler, med mindre han enten var en kræmmers søn af lauet eller giftede sig med en kræmmers enke: alt for at forekomme, at lauet, som allerede dengang syntes for stærkt, ikke skulle blive alt for talrigt.

Endelig haver hans nu regerende kongelige majestæt bevilget, at når en svend ikke havde de ommeldte 1000 rigsdaler, skulle han i dets sted oppebie lejlighed, indtil han kunne få et af kræmmernes huse tilkøbs, hvor-

Laugssegl for Københavns urtekræmmerne, isenkræmmer og sukkerbagerne.

(Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius)

udi blev holdet næring, og da at blive kræmmer; for alt dette takker de, men forestiller derimod, at, nu på en føje tid, have adskillige fået bevilling på at handle med det kram, som urtekræmmerne og sukkerbagerne alene var berettigede til at handle med; de opregner 9 sådanne, foruden adskillige af laugets svende, som, uden at fyldestgøre noget af det, der fordredes, efter særdeles tilladelse, var indtagne udi lauget; de klager, at de nu er over 80 familier i lauget, af hvilke de fleste næppe ser udveje til det daglige brød, formedelst de mange privilegerede, såvelsom og at det er tilladt alle og enhver at handle med the og kaffe, da dog de fleste af disse privilegerede, og dem, som sælger sådant, er staden mere til byrde end til nytte.

De beder derfor, at de må forsvares ved privilegierne, og at ingen, som ikke har lært i lauget og fyldestgjort privilegierne, må indtages i samme eller tillades at handle med sådanne ting, da de desuden er alt for mange i lauget, og haver store udgifter at bestride; tilligemed Magistratens erklæring af 18. september 1758, som i alt bifalder ansøgningen, formener, at kræmmerne nødvendig må blive ødelagte ved de mange privilegerede, hvorved staden, isteden for at have en del gode og formuende borgere, som kunne svare skatter og udgifter, få en del slette og uformuende indvånere, som intet kunne svare, og ikke bruges til borgerlige forretninger.

Magistraten har erklæret mod alle disse privilegerede og vist, hvor skadeligt det ville være for kræmmerne. Da det, som er sket, ikke kan gøres om igen, så indstiller Magistraten, om det måtte fastsættes: at ingen, som ikke havde lært og udtjent på lauget, skulle blive meddelt privilegium at sælge nogen slags kramvarer i små partier.⁷

* * *

For omtrent 100 år siden har det allerede været et problema politicum eller oeconomicum om håndværks- og købmandslaug vare nyttige eller skadelige?

Jeg forstår her ved disse laug sådanne selskaber, udi hvilke ingen må indtages, uden efter at have udstået et vist fastsat og der hos temmelig stort antal læreår, og uden at have opfyldt visse i laugs-artiklerne foreskrevne vilkår, og som derhos medfører, at ingen (hvad enten han forstår det eller ej, og hvad enten han ved andet at ernære sig af eller ej) må udøve og ernære sig af en sådan håndtering, med mindre han i forvejen har været indtaget i dette selskab.

Altså er sådanne laug et slags monopolium på en vis slags næringsmåde, som er visse personer forundt med alle andres udelukkelse.

For 100 år siden holdt man i almindelighed sådanne laug for at være hel nyttige og troede, at en bys eller stads opkomst og velstand fornemmelig beroede på deres vedligeholdelse; men visse personer, som noget nøjere overvejede tingen og dømte om en indretnings nytte eller skade, ikke af forudfattede meninger og af det, som folk var vante til at tro, men af dens ordentlige og naturlige virkninger og følger, dømte allerede den tid anderledes og anså slige sluttede laug eller selskabe for at være langt mere skadelige end nyttige, fornemmelig på den måde, som de den tid var og endnu hos os er indrettede.

Dette kan man blandt andet slutte af den bekendte engelske ridders Josias Childs smukke afhandling om handlen, der er skrevet i året 1666, og ligesom den er et af de ældste, så er den og et af de grundigste skrifter i den materie.

Udi indledningen til denne smukke afhandling påstår forfatteren af sine læsere, at de må frafalde visse forudfattede meninger og almindelige vildfarelser, som er så rodfæstede blandt hans landsmænd, at de, så at sige, er blevne til ordsprog, ej alene i den gemene mands mund, men og blandt de folk, som burde være bedre underrettede.

Iblandt disse almindelige vildfarelser regner han, foruden andre, følgende:

Vi har allerede alt for mange købmænd.

Det må ikke være en mand tilladt at øve tvende håndværk.

Man må ikke tåle, at den, der sælger *en detail* tillige handler *en gros*.

Vi haver flere folk end vi behøver, og flere end vi kunne anbringe.

Man må ikke tillade håndværksfolk at have så mange drenge i lære, som de ville.

Det må ikke være nogen tilladt at indtages i et laug eller selskab, uden han tilforn er borger der på stedet.

Ingen må indtages i et laug, uden han enten er søn af en mester i lauget eller har stået i 7 år i lære mv.

Forfatteren viser ganske ret, at disse vildfarelser for største delen haver sin grund derudi, at man har sammenblandet visse enkelte folks fordel med det almindelige bedste, og taget det ene for det andet.

Man skulle næppe tro, at disse og andre sådanne forudfattede meninger, omtrent 100de år efter den tid, og, da der imidlertid er skrevet så mange gode og grundige skrifter derhen hørende, kunne være lige så almindelige i Danmark som de var i England, da Child skrev sin afhandling.

Men, når man vil overveje adskillige skete indretninger og udkomne forordninger og privilegier og fornemmelig, når man vil efterse de fra stiftamtmand, amtmænd, magistraterne i købstæderne og andre, tid efter anden, i disse materier indkomne erklæringer, skal man lettelig erfare, at købmænds- og håndværks-laugenes vedligeholdelse og formerelse endnu anses som en hovedstyrke for købstæderne og deres opkomst; og at den indskrænkelse i folks næringsvej, som disse laug medfører, betragtes som noget, der nøje bør vedligeholdes og hvorfra der ikke lettelig bør ske nogen undtagelse.

Dersom en fattig mand, som ikke kan komme fort med sit håndværk og derved ikke kan finde levebrød, begærer tilladelse at foretage sig noget andet, hvoraf han formener bedre at kunne ernære sig, hedder det straks i erklæringen, at han har taget borgerskab på den og den profession, og derved må han blive.

Dersom en anden fattig mand, som vel har lært et håndværk, men just ikke haver alle de egenskaber, som laugs-artiklerne udfordrer til at blive indtaget i laugets som mester, begærer tilladelse til at ernære sig af samme håndværk, bliver erklæringen, at det kan ikke ske, siden det ville være laugets til fornærmelse; begærer han da at blive indtaget i laugets, hedder det atter, at det er imod laugs-artiklerne, siden ham mangler de eller de egenskabet; erklærer han, at han ikke på anden måde ved at ernære sig og sine og at han i mangel deraf må blive bragt til bettelstaven, hjælper det ham dog næppe til en fordelagtigere erklæring; og det uanset, at forordningen af 2. maj 1685 og reskriptet af 9. marts 1689 giver temmelig anledning til at føje sådanne, som kun forlange med egne hænder at arbejde.

Endog i de tilfælde, hvor der ikke er laug, er vedkommende ofte for, at sådant skal nægtes, på den grund, at der er én, to eller tre af det slags håndværk derudi byen, hvilket er alt hvad byen kan ernære; dersom man derhos kunne og ville undersøge, hvor meget der af sådant slags arbejde befandtes udi byen og hvor det var forarbejdet, er jeg vis på, at det ofte ville findes, at en stor del, og måske mere end halvdelen deraf var forarbejdet på andre steder.

Derimod, når 3 eller 4 som bruger et slags håndtering i en by, bliver enige om at udelukke alle andre, og i den henseende at søge konfirmation på de mellem dem oprettede laugs-artikler for derved at blive til et sluttet laug, da kunne de vente en fordelagtig erklæring af vedkommende øvrighed, som tror at de dermed gør byen en væsentlig tjeneste; tilforn blev og sådan begæring sjælden eller aldrig nægtet.

Hvem ser ikke, at visse private personers fordel i alle disse tilfælde

forbyttes med statens og det almindelige bedste; hvor liden agt viser man udi alt dette for det så naturlige og så rimelige princip, at det udi en vel indrettet stat bør være enhver tilladt at ernære sig på hvad lovlig måde han bedst ved og kan og at ingen bør tvinges til at tigge eller lide nød, som vil og kan arbejde og ved noget, hvoraf han vil og kan ernære sig og sine. Dette princip burde være uden undtagelse og når man gør undtagelse derudi, har man sig selv at takke, at man skaber tiggere.

Således sporer man overalt en ånd, som hælder til monopoler og som gør, at folk i almindelighed ikke tænker på at ernære, og om muligt berige sig, ved arbejdsomhed og flittighed, hvorved de kunne sættes i stand til at give bedre køb og bedre varer eller arbejde, men alene ved tvang eller ved det, at folk bliver nødt til at søge til dem og betale dem for deres varer og arbejde, hvad de forlanger, da der ikke er andre, de kunne henvende sig til.

Jeg vil tro, at adskillige håndværkslaug i begyndelsen, både her og på andre steder, kunne have været til dels nyttige, til dels nødvendige, såvel for at drage fremmede håndværksfolk herind, hvilke vi behøvede, som for at forbinde dem, der ville lære et håndværk til at anvende den tid derpå, som de behøvede til at lære det godt.

Men at de fleste, om ikke alle laug, sådanne som de hos os er indrettede, nu er mere skadelige end gavnlige, derom holder jeg mig tilfulde overbevist, ligesom jeg og finder at de fleste, som med noget bifald haver skrevet udi disse materier, derudi er enige med mig.

Udi min allerunderdanigste erklæring af 27. december 1758 over en reformert snedkervends, Johan Beckers, memorial af 6. juni s.å., haver jeg vist, at den grundsætning, hvorefter laugene i almindelighed og uden undtagelse handle, er snorret imod den, som man må lægge til grund og følge, når man vil tænke at befordre det almindelige bedste.

Stadens og det offentlige bedste tilsiger, at jo flere familier der af en og den samme håndtering kunne leve og ernære sig, jo bedre er det; derimod består det princip, hvilket laugene holder for en hovedregel, derudi, at jo mindre mestrenes antal er eller kan blive i en vis profession, jo bedre er det for lauset.

Af dette kan man udlede grunden til alle de ansøgninger, som ses fra laugene, nu om konfirmation på visse af dem, efter denne deres hensigt, indrettede laugs-artikler, nu om udvidelse deraf, når de erfarer at noget er glemt, nu om forbedring i deres privilegier med videre.

Udi dette kan man og finde grunden til de fleste erklæringer, som indkommer fra magistraterne i købstæderne.

De kollisioner, som er og daglig møde mellem laugenes velgående, således som de selv forstå det, og det almindelige bedste, er utallige.

Et laug kærer sig sjældnen efter, at en stor del af de ting, som det tilkommer dem at forarbejde, indkommer fra andre steder, når de kun kan få den øvrige del, som folk er nødt til at bestille og tage af dem, overmåde dyrt betalt.

Derimod udfordrer det almindelige bedste, at ej alene alt, hvad som her forbruges, bør her forarbejdes, men at man og, så vidt muligt, skal se derhen, at visse af de ting, som her forarbejdes, kunne afsættes til fremmede; men dette forudsætter godt køb og gode varer, hvilket ikke er laugenes sag.

Et laug tåler langt hellere, at en halv snes eller flere håndværksfolk i Amsterdam, London og andre steder, sidder og arbejder for os, og altså lever af os end om de samme håndværksfolk ville komme og sætte sig ned her hos os og derved lade de penge, de fortjener, blive i landet.

Undertiden får et laug vel i sinde at begære forbud på at føre fremmede varer ind af det slags, som de forarbejder, men de tænker ikke på selv at forebygge sådant ved at skaffe lige så gode varer og give lige så godt køb, som fremmede; uden sådant vil dog et forbud de fleste tider lidet eller intet sige.

Et sluttet laug hindrer konkurrencen af arbejdere og det er just denne, der skal forårsage det gode køb.

Et laug ser hellere, at de kun forarbejder og sælger årlig f.eks. for 20 á 25.000 rigsdaler og at de derpå vinder 20 á 30 pro cento, end at der forarbejdes og sælges for 80 á 100.000 rigsdaler og at derpå kun vindes 8 á 10 pro cento. Det heles fordel derimod udfordrer det sidste.

Et laug ser hellere, at det kun består af 10 á 12 mestre, hvoraf hver kan årlig fortjene 6 á 800 rigsdaler, end at det skulle bestå af 30 á 40 eller 50 mestre, hvoraf hver kunne årlig fortjene 3 á 400 rigsdaler.

Antager man, at det arbejde et helt laug årlig kan afsætte, kan syssel-sætte omtrent 300 personer eller arbejdere, da er det statens fordel, at der iblandt disse 300 arbejdere er 100 eller flere mestre, hvoraf enhver (en mod en anden at regne) holder en svend og en dreng. Beror det derimod på laugets selv at gøre indretningen, bliver der kun 10 á 15 mestre, hvoraf enhver på samme måde, holder 16 á 25 eller flere svende og drenge.

Man ser straks, hvor fordærveligt dette princip er og hvor skadeligt det må være for folkemængden, når tillige betragtes at en håndværkssvend sjældent gifter sig, så at, om han gør det, nægter de andre svende at arbejde med ham.

Med alt dette må jeg dog tilstå, at der er stor forskel på laugene, og at der er visse laug, som på den ene side kunne have langt større nytte

og på den anden side er langt mindre skadelige end andre, og i den henseende fortjener langt mere yndest. Derhen regner jeg, foruden dem, som forarbejder og omsmelter de kostbare metaller og synes at fortjene en særdeles opmærksomhed, endnu de laug, hvis arbejde er ganske nødvendigt, hvor det er til stor nytte at have vittige og gode arbejdere og hvor man tillige kan begribe, at en behøver en temmelig lang tid til at lære og danne sig for at blive en duelig mester, såsom alle slags smede, alle slags tømmermænd, murmestre, rebslagere, snedkere, uldenvævere, bødkere og adskillige andre.

Mod disse laug havde jeg ikke så meget at erindre, når det alene var let for enhver, som forstod håndværket, at komme i dem.

Det, som gør dem i visse henseender skadelige, er de store omkostninger, som udfordres ved at gøre mesterstykke og til at komme i lauet.

Disse omkostninger holder ofte en duelig svend ude fra at komme i lauet; og, når en anden har samlet lidet, som det kunne være godt for ham at begynde med, må han derved sætte det alt sammen til.

Vel har Magistraten indskrænket disse omkostninger og man må tilstå, at, når man efterser den derover fra Magistraten udkomne tabel af 3. marti 1756, så synes de, i henseende til de fleste laug, at være temmelig talelige, skønt de og, i henseende til nogle af dem, synes vel høje, f.eks. for en skomager 42 rigsdaler; men foruden det, at disse omkostninger ikke derved er nær indskrænkede til det, som forordningen om laugene af 23. december 1681, dens 2den artikel tillader og fastsætter, så er derunder ikke beregnet de omkostninger, som mesterstykkets forfærdigelse udfordrer, hvorpå en svend, som skal indtages i lauet, ofte må anvende nogle måneder, i hvilken tid han må ugentlig betale noget til oldermanden eller en anden mester i hvis hus han arbejder, for værelser og værktøj, ligesom det vel ej heller fejler, at han jo enten må beværte eller betale noget til de mestre, som skulle have indseende med ham. Dertil kommer, at det af ham, med megen tids spilde, forfærdigede mesterstykke ofte er af det slags, som han næsten ikke kan vente at afsætte, skønt derpå og er noget rådet bod ved bemeldte tabel og plakat af 3. marti 1756.

Til alt sådant, som gør det vanskeligt for vedkommende at komme i lauet, tier lauet selv eller mestrene gerne stille, dersom øvrigheden ikke falder på at undersøge og at rette det.

Jeg tænker, at når øvrigheden enten ved et af en svend forfærdiget arbejde eller ved troværdige og upartiske mestres vidnesbyrd kunne blive forvisset om en svends duelighed, da burde de være berettigede til at fritage ham fra at forfærdige mesterstykke; ligeledes tænker jeg, at når

*Københavns blytæckerlaugs segl.
(Laurids de Thurab: Den danske Vitruvius)*

mesterstykke endelig skulle forfærdiges, da burde øvrigheden blandt alle de stykker, som kunne vidne om ens duelighed lade svenden forfærdige det, som forårsagede mindst bekostning og tidsspilde og derhos mækeligst kunne afsættes. Hvor der og efter artiklerne skal adskillige særskilte stykker forfærdiges som mesterstykke, der kunne øvrigheden, efter foregående overlæg med et par mestre, fritage ham imod at han alene forfærdigede ét stykke.

Det allerhøjeste som ved sådant, og dog ikke lettelig, kunne voves var, at en ej aldeles duelig svend blev mester i laug^{et} og i så fald mener jeg, at det var værst for ham selv. Overalt er der visse laug, f.eks. blytæckerlauget, hvor der desuden ingen mesterstykke gøres.

Derimod er der visse laug som efter mine tanker aldeles ingen yndest fortjener, da jeg, på hvad kant jeg og betragter dem, finder dem i alle henseender at være skadelige og ikke kan erfare, at der af deres indretning flyder det allermindste gode.

Derhen regner jeg de fleste, og noget nær alle kræmmerlaug, såvelsom bager-, slagter- og bryggerlaug.

Det, som i begyndelsen synes at have været grunden til laugenes indretning, nemlig at forbinde vedkommende til at anvende den tid på at lære et håndværk, som de kunne behøve til at lære det godt, bortfalder ganske og aldeles i henseende til disse laug.

Jeg kan ikke begribe, at en skal anvende mange år på at lære, enten at udsælge i små partier, det han køber i store, eller på at lære omtrent det samme, som de fleste tjenestefolk i en husholdning på landet må vide.

Der kan således næppe have været anden årsag til disse laugs indrettelse, end at vedkommende derved have villet forsikre sig et slags monopolium og derved blive forvissede om, at ingen anden end de måtte forarbejde og sælge visse slags varer, hvorved de også meget bedre imellem sig kunne aftale og fastsætte såvel indkøbs som udsalgspriserne; derhos de og har brugt al mulig forsigtighed for at forebygge, at ikke for

mange skulle blive delagtige i dette monopolium, men at de stedse kunne være få, som delte fordelene mellem sig, hvilken således for enhver iblandt dem bliver desto klækkeligere og anseligere.

Hvad supplikanterne, nemlig urtekræmmerne, i særdeleshed angår, da lægger de denne hensigt tydelig for dagen, såvel udi deres første laugsartikler af 10. juni 1693, hvilke de har tilfælles med isenkræmmerne, som udi de siden af dem erhvervede tillæg og privilegier.

I følge af artiklernes 17de og 19de post må ingen komme i lauget, uden han har tjent 7 år som dreng og 4 år for svend, med mindre han er en kræmmers søn i lauget, da han uden videre kan blive indskreven for svend, når han er 18 år gammel.

Man ser heraf, at en endelig skal anvende 11 år på at lære dette vigtige håndværk, førend han på egen hånd må tillades at øve det. Jeg ønskede at vide, hvad det egentlig er og hvori det består, som de i disse 11 år må lære, og jeg er vis på, at det ikke er mere end de fleste af dem kunne lære i 11 måneder og mange af dem udi 11 uger; da jeg forudsætter, at den, der antages som urtekræmmerdreng forhen må have lært at skrive og regne.

Og dog må man ikke tænke, at det alletider er gjort med disse 11 år: Den 19. artikel er derudi meget varsom indrettet, den siger ikke, at en skal have været svend udi 4 år, men at han skal have tjent for svend i 4 år, førend han udi lauget må indtages.

Om en har været svend udi 10 år, men udi de 7 år ingen tjeneste kunne få, så kan han ikke komme udi lauget, og lauget har derved et sikkert middel til at holde den ude, som de ikke ville have udi lauget, thi de behøver kun imellem sig at aftale, at ingen skal antage ham i tjeneste for svend; altså er det umuligt for den at komme i lauget, som ikke i det mindste har en patron iblandt dem, der allerede er der. Man ser således, at denne lange tid med de øvrige kauteler⁸ ikke har anden hensigt end at holde folk ude fra at komme i lauget.

Dette falder endnu mere i øjnene, når man med disse, vil sammenholde visse andre laugsartikler. Man kan begribe, at en tømmermand, grovsmed, murmester eller rebslagerdreng har en del at lære, førend han kan fortjene at blive svend; imidlertid efter disse laugsartikler skal en kun tjene i 2 eller 3 år. Derimod, efter urtekræmmer-laugsartiklerne, skal en tjene for dreng i 7 år. Man skulle tænke, at her måtte være mere end dobbelt så meget at lære, som hisset, og dog kan man ikke begribe, hvorudi det består.

Det kan aldrig være en god indretning, at en på at lære noget skal nødes til at anvende så mange år, som han ellers i sig brugte måneder dertil.

Den undtagelse, som disse laugs-artikler gør udi tiden, til fordel for urtekræmmernes sønner, er noget, som dette laug har til fælles med alle andre laug, hvor der i sig er lidet eller intet at lære, og hvor den tid, i hvilken en skal tjene for dreng eller svend, kun anses som en blot og bar formalitet, og som man, af den tilforn anførte afhandling ser, for mere end 100de år siden, at have været brugt i England.

Dersom de, der var i urtekræmmerlauget på den tid, da disse artikler blev foreslagne og konfirmerede, havde i alle måder opnået den hensigt, som dermed sigtedes til, så var denne næring bleven til et slags fideikommis eller stamhus på dem og deres børn og desendenter, eller dem, som de i børns sted ville antage sig.

Med alt dette har dog urtekræmmerne ikke været fornøjede med disse fordelagtige artikler, eller derved set sig noksom i stand til at holde andre end deres egne børn ude fra at komme i lauet; i den henseende har de i året 1744 endnu erhvervet et dobbelt privilegium, som består derudi, at i steden for en alene efter artiklerne skulle tjene i 4 år som svend, så skal han nu have tjent i 7 år som svend, førend han må komme i lauet, og desuden bevise, at han ejer 1000 rigsdaler kontante midler med mindre, han enten er en kræmmersøn af lauet eller gifter sig med en kræmmerenke. Altså bruger en nu 14 år til at lære denne vanskelige profession og, når de 14 år er forbi, og han bestandig i den tid, han har været svend, har været lykkelig nok til at få tjeneste, så kommer han dog derfor ikke i lauet.

Jeg kan ikke udfinde anden grund til denne udvidelse af artiklerne end den kræmmerne selv anfører i deres memorial, at lauet ikke skulle blive for talrigt, og den forhen anførte, at denne næring og handel måtte blive til et slags ejendom og gå i arv og skifte imellem urtekræmmerne.

Jeg ved ikke, hvorfor en skal bevise, at han ejer 1000 rigsdaler; kan han ikke med ringere sum begynde denne handel, så er det hans egen skade, om han kommer i lauet uden at eje dem; ejer han dem ikke, men en anden vil give ham kredit derpå, da tænker jeg, at man kunne lade det være en sag mellem kreditor og debitor; men når man endelig vil antage, at en bør eje 1000 rigsdaler for at blive urtekræmmer, så ved jeg ikke, hvorledes den egenskab at være kræmmersøn eller at gifte sig med en kræmmerenke, kan sættes i steden for 1000 rigsdaler.

Endelig har urtekræmmerne, siden den tid, endnu fået det tillæg til deres artikler, at når en svend ikke ejer de påbudne 1000 rigsdaler, da skal han, i det sted, oppebie lejlighed indtil han kan få et af kræmmernes huse til købs, hvorudi bliver holdet næring, da han derpå kan blive kræmmer.

Dette synes vel at være en indskrænkning eller modifikation i den

ene post af de foregående privilegier, men det er i sig et vigtigt skridt til et privilegium reale eller et sådant privilegium, som ligger til en vis grund eller bygning, hvilket slags privilegier alle sådanne laug gerne plejer at gøre umage for at få, men som ikke lettelig og næsten aldrig bør tilstås dem.

Urtekræmmernes hensigt derved har været, at næringen og rettigheden til at handle med urtekram skulle anses som et appendiks til deres huse og gårde og de derved stige i pris.

Forresten er der ingen rimelighed i dette privilegium; det forudsætter, at en i det mindste behøver 1000 rigsdaler til at begynde denne handel eller kram med og i den henseende skal den, der vil være urtekræmmer bevise, at han ejer 1000 rigsdaler kontant. Det er klart, at den der køber en gård eller hus nødvendig må sætte nogle 100 rigsdaler derudi og altså skulle den, der ville i lauset, og derhos købte et hus, ifølge deres eget princip, bevise, at han ejede noget mere end 1000, men i den sted, bliver han rent fritaget derfra og behøver ikke at eje noget.

Altså strider disse privilegier virkelig mod hinanden, men de kommer dog alle overens med urtekræmmernes hensigt, som er at holde alle andre end deres egne børn og arvinger ude fra at komme i lauset.

Hvor varsom man ellers bør være i at tilstå stærke privilegia realia, som tillige med fører et slags monopolium og hvor mange følger sådant kan have, derpå har man et kendeligt bevis udi den mellem bryggerne i København fastsatte omgang; denne medfører et overmåde stærk privilegium reale, da enhver bryggergård nu tilbringer sin ejer den rettighed at brygge en hundrededel af det øl, som fortæres i København og at nyde en hundrededel af den fordel, som ølbrygningen i København kan afgive.

Denne omgang må man nu anse som et nødvendigt onde.

Jeg anser den som et onde; thi den har stedse medført, og vil stedse medføre utallige vanskeligheder og besværinger; den lægger et bånd på vindskibeligheden og gør at den vittige, arbejdsomme og flittige, så godt som intet har forud for den, som intet forstår sig derpå og ikke gider befatte sig dermed.

*Københavns bryggerlaugs segl
fra 1655 og 1675.*

(Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius)

Men jeg anser den og som et nødvendigt onde, hvilket så stærkt har rodfæstet sig, så jeg aldrig turde råde Deres Kongl. Majestæt til at ophæve den, da dens afskaffelse ville medføre endnu et større onde, nemlig, at Deres Majestæts undersætter på én gang og ved et pennestrøg tabte 8 á 900.000 rigsdaler eller mere.

Der er 100 bryggergårde i København af hvilke enhver, den ene mod den anden at regne, nu gerne kan anslås til 13 á 14.000 rigsdaler. Derimod, når omgangen blev ophævet, kunne hver bryggergård, den ene mod den anden at regne, næppe anslås højere end til 4 á 5.000 eller, i det højeste, 6.000 rigsdaler; og altså blev der et virkeligt tab af 8 á 9.000 rigsdaler, hvorved 60 á 70 familier af de i lauet værende ville blive aldeles ødelagte og de offentlige kasser komme til at tabe 3 á 400.000 rigsdaler.

Dette viser, at det er lettere at give et sådant privilegium reale end siden at ophæve det, når man erfarer, at det har skadelige følger. De, som ejer slige huse og gårde på den tid, da et sådant privilegium erholdes, vinder derved og få deres huse og gårde langt dyrere betalte end de ellers kunne [have] ventet. Bliver det siden ophævet, taber de anseligt, som imidlertid har købt dem og de forrige ejere beholder det, de har vundet.

Sådanne voldsomme forandringer, når de har deres grund udi en eller flere fra tronen udgivne befalinger, er meget skadelige, og forårsager en almindelig mistillid og miskredit.

Da bagerne er på vejen til at bekomme et sådant privilegium reale ved det, de skal have erholdet, at der kun må være 50 bagergårde i byen, så bør man, hvor det går, se til at det ikke går videre, og i fald en, som ejer en anden bekvem gård, begærer tilladelse til at indrette den til bagergård tænker jeg, at det ikke lettelig bør nægtes.

Samme forsigtighed bør og bruges i henseende til urtekræmmerlauget; og, da de ved dette sidste af dem erholdte privilegium tydelig har vist, at den egenskab, at en der vil i lauet skal eje 1000 rigsdaler, kun er en blot formalitet, så holder jeg for, at det enten i almindelighed bør ophæves eller at det, i det mindste, ikke bør nægtes nogen som begærer det, derfra at blive fritaget; thi således bortfalder af sig selv det af urtekræmmerne allerede erhvervede privilegium reale.

Af det, som forhen er anført, ses, at såvel urtekræmmerne laugsartikler, som de tillæg, de dertil siden har erholdt, alene sigter til at bringe lauet til et såre lidet antal af personer, som alene kunne råde for priserne og dele fordelten og derhos mage det således, at ingen uden deres børn og arvinger vel kunne komme i lauet.

Det er vel, at de ikke tilfulde har opnået denne deres hensigt, men at samme er bleven forstyrret ved det, at en og anden har, efterhånden fået bevilling på at handle med sådanne varer; thi ellers frygter jeg, at urtekræmmerlauget var bleven bragt til et antal af 16 á 20 kræmmere, hvilket havde været af så meget større følge, som deres monopolium går noget vidt, og der er mangfoldige tildels temmelig fornødne varer, som de alene er berettigede til at handle med. Udi deres laugsartikler findes en liste på disse varer, som snart kunne udgøre et mådeligt leksikon. Jeg må tilstå, at jeg aldrig havde gennemlæst dem førend jeg ved en lejlighed, for et eller tvende år siden hørte, at, da en fattig mand for at ernære sig, havde begyndt at købe rå gåsefjer og at præparere dem til gode pennefjer, havde det ikke varet længe, førend urtekræmmerlauget havde forbudt ham sådant, så at han, for at vedblive dette arbejde, måtte søge et kongeligt privilegium.

Jeg efterså da urtekræmmernes laugsartikler og fandt pennefjer rigtig nok derudi, hvoraf man kan slutte, at de ikke har forglemt små ting.

Urtekræmmerne formener, at dem er sket meget for nær, og at der i alle måder er handlet mod deres privilegier og laugsartikler, såvel ved det at det er bleven alle i almindelighed tilladt at handle med the og kaffe, som nævnes i deres laugsartikler, som ved det at en og anden har fået speciel bevilling på at handle med visse andre under artiklerne indbegrebne varer og endelig ved det, at en eller anden svend har fået tilladelse at indtages udi lauguet, uanset at han ikke havde fyldestgjort de udi artiklerne og privilegier foreskrevne vilkår.

Af foregående ses lettelig, hvor nyttige og nødvendige sådanne særdeles bevillinger har været.

Jeg ved ikke, om Deres Kongl. Majestæt ved at konfirmere visse af et laug oprettede og indgangne artikler, frasiger sig ret til at tillade en eller anden i særdeleshed at ernære sig af sådan håndtering.

Det er vel, at sådant jævnlige sker; thi dermed indskrænkes laugene forundte skadelige monopoler, så at følgerne deraf bliver noget mindre farlige.

Men da urtekræmmerne med sådan tillid beråber sig på deres laugsartikler, så spørges, hvorvidt de på deres side har opfyldt og efterkommet dem.

Udi deres laugsartikler finder jeg kun én eneste post, som egentlig kan siges at være til fordel for det almindelige og sammes bedste; thi alt det øvrige er for urtekræmmerne selv.

Denne post indeholdes udi den 8. laugsartikel, som fastsætter: at ovenmeldte kræmmere (nemlig urte- og isenkræmmerne) skal tilforpligtede være, af al flid og mulighed derhen at tragte, at såvel manufakturterne som og håndværksfolkene kunne forhjælpes til at gøre og forarbejde varer, som de handler med, og dennem så forsyne med alt, hvis der her kan gøres og til deres handel hører, og skal isenkræmmerne, til sådan deres handels desto bedre fortsættelse, lade dennem være angelegen og befitte dennem på at lade indrette polér- og slibemøller på bekvemme steder her i landet.

Jeg ønskede at vide, hvorvidt de har efterkommet dette stykke af deres laugsartikler; hvor mange af de slags varer, de handler med, nu frem for den tid da artiklerne for 67 år siden udkom, frembringes, fabrikeres og forarbejdes her i landet, og hvad laugget dertil har bidraget. Jeg frygter, det ved nøje undersøgning ville findes, at de derud har været langt mere hinderlige end beforderlige. Jeg ønskede at vide, hvor de polér- og slibemøller er, som isenkræmmerne har ladet indrette.

Ingen som har et patriotisk hjerte kan uden et slags ømhed og be-
drøvelse anse, da jern og kobber er vort lands egne produkter, at de fleste jern-, kobber-, messing- og blikvarer, som falholdes i isenboderne, er for-
arbejdede udenlands, hvilket er til så meget større skade for landet, som arbejdslønnen i henseende til de fleste af disse varer, 4 á 6 gange, ja ofte 8 á 10 og flere gange overgår materiens værdi, så at det, der bliver i landet, er lidet at regne imod det, der går ud af landet og England og Holland har, ved at forsyne os og andre med sådanne varer, langt større fordel end vi selv af vore jern- og kobberværker.

Men således går det med de fleste af disse laug.

Det, som udi laugs-artiklerne pålægges laugget, og hvorved de forbindes til at bidrage noget til det almindelige bedste, det gør de slet intet af og øvrigheden, som skulle have indseende dermed, tier stille dertil. Men så snart noget hændes, som kan have allermindste skin af at stride

Københavns kobbersmedelaugs segl fra 1738.

(Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius)

imod det, som udi laugsartiklerne er fastsat til fordel for lauget, skønt det, som oftest, strider imod det almindelige bedste, da er lauget straks færdig til at klage over fornærmelse og øvrigheden er gerne lige så færdig til at understøtte dem derudi.

Adskillige andre laug er, hvad dette angår, udi samme tilfælde som urte- og isenkræmmerne.

Udi slagternes laugsartikler af 5. maj 1683, deres 4. post, fastsættes, at slagterne udi deres boder alle tider skulle have okse-, kalve-, lamme- og bedekød tilfals, og udi dens 5. post fastsættes en vis takst, hvorefter dette kød alle tider skal sælges. Jeg kan tænke, at man derved har villet indskrænke det stærke monopolium, som blev slagterne tilstået, alene at sælge kød, som noget alle folk bruger og behøver, og mage det derhen, at dette ikke skulle blive alt for skadeligt for publikum. Men det er, som denne taxt aldrig havde været til, og jeg tvivler om, at der, i de sidste 30 å 40 år, nogensinde er tænkt derpå. Derimod ser man en taxt, som vilkårligen sættes af Magistraten, ofte forandres og nu er dobbelt så høj som den, der er fastsat i artiklerne, nu overgår den $\frac{1}{3}$ del, nu $\frac{1}{2}$ del og så fremdeles.

At kødet, siden den tid artiklerne udkom, er steget i pris, det er just ikke i sig noget ondt, men snarere godt, da det er landets egne produkter, når alene grunden dertil indeholdes enten derudi, at der er større konsumtion, hvilket forudsætter større folkemængde, eller og derudi, at der nu går flere stude og mere saltet og røget kød ud af landet, hvoraf flyder, at såvel studene som kødet af sig selv må være og blive dyrere. Men derimod, dersom grunden til denne prisens formerelse enten til dels eller fornemmelig indeholdes derudi, at 40 familier i København skulle leve så meget bedre og fortjener så meget mere, hvoraf flyder, at kødet i København må være $\frac{1}{3}$ del eller $\frac{1}{2}$ dyrere end på andre steder; da er det så meget mere skadeligt, som Deres Majestæt med anselig omkostning alene til landets og statens nytte har udi København ladet anlægge mange skønne fabrikker og manufakturer, hvis fremgang og opkomst meget hindres ved det, at de ting, som behøves til livets ophold, der er dyrere end andre steder.

Og dette er just årsagen, hvorfor man må have så nøje indseende med slagter-, bager- og bryggerlauget, og så vel passe på, at betage dem al lejlighed til at sætte pris på deres varer efter eget behag, siden de ting, som de alene må sælge og falholde, just er de, som nødvendig behøves til livets ophold.

At sådanne ting bliver dyrere, det har en mægtig indflydelse udi alt det, som på et sted fabrikeres og forarbejdes, og gør det ulige kostbarere,

hvoraf flyder, at fremmede varer, som er så ulige lettere, end ikke ved den højeste tvang og nøjeste opsigt kunne holdes ude. Omendskønt den taxt, Magistraten sætter, overalt synes ganske fordelagtig for slagterne, hvilket endog kan sluttes deraf, at taxten årlig en 14ten dage efter, at slagtertiden i efteråret er forbi, anselig forhøjes, så er det dog bekendt nok, at slagterne ikke kærer sig efter denne taxt, når de ikke finder den fordelagtig nok, men begærer mere for et eller andet slags kød, og når nogen da vil beråbe sig på taxten, svarer den ene med den anden, at de intet have deraf, hvorved de da, på egen hånd, rent tilsidesætter den 4de og 5te post i deres laugsartikler.

Sådan omgang kunne være årsag nok til at ophæve lauet; og jeg tænker, at disse laug, som i mangfoldige henseender er skadelige, og næppe på nogen kant er nyttige, ikke meget fortjener at skånes.

Udi bagernes laugsartikler af 23. juni 1683 er i lige måde en efter kornets indkøb forholdsmæssig pris på brødet fastsat.

Hvorvidt denne pris lægges til grund for den taxt, som Magistraten nu undertiden sætter, og hvorvidt der haves indseende med, at bagerne, såvel i henseende til brødets vægt, som godhed, retter sig derefter, det ved jeg ikke; men det ved jeg, at bagerne kun slet holder det, de har forbundet sig til, alletider at have forråd af alle slags korn for et år og at dette laug med den det forundte forkøbs-retlighed meget bidrager til at skade kornhandlen i København, og til kornprisernes meget hastige og derhos mærkelige forandring. Det ved jeg og, at man jævnlig, uden for København, får bedre brød og for bedre køb end i København.

Man skulle ikke tænke, at de, der så åbenbart handler mod deres laugsartikler så dristig turde beråbe sig derpå. Men laugene er engang for alle kommen i med at tro, at deres laugsartikler og privilegier alene bør forstås til fordel for dem selv, og at det, som alene kunne synes at sigte til det almindelige bedste, kun er der for et syns skyld og ikke for at iagttages. Man må og tilstå at de, for størstedelen og fornemmelig in praxi, har anledning til at tænke således.

Supplikanterne formener, at de allerede er alt for mange i lauet, da de beløber sig til nogle og firsindstve familier.

Af de derom indhentede efterretninger erfarer jeg, at der udi året 1743 har været, i det mindste, lige så mange, og udi årene 1753 og 54, flere udi lauet, end der var udi året 1758, da denne supplik blev indgiven.

Jeg skulle tænke, at der er nogle og 80.000 mennesker i København og når jeg betragter den store mængde til dels fornødne, til dels meget brugelige varer, som urte- og isenkræmmerne alene er berettigede til at

handle med, så synes det, at én urte- og isenkræmmer for hver tusinde af andre indvånere just ikke er for meget.

De grunde, hvormed Magistraten understøtter denne urtekræmmerens ansøgning er omtrent de samme som de, de betjente sig af i deres allerunderdanigste erklæring af 21. juni 1758 over den forhen ommeldte ansøgning fra en reformert snedkersvend af 6. juni 1758, og gå ud på, at man i en by skal se til at have få, men rige og velhavende borgere og at fattige borgere snarere er skadelige end nyttige. Udi denne materie er Magistraten allerede udi begyndelsen af året 1759 et temmelig vidtløftig brev tilskreven i anledning af bemeldte min allerunderdanigste erklæring af 27. december 1758.

Magistraten ville selv lettelig indse og erfare urigtigheden af dette deres princip om det var muligt, at byen på én gang kunne miste alle dens fattige borgere og indvånere, så at ingen, uden de velhavende og rige, blev tilbage.

De ville da befinde, at København var en såre liden og slet by (thi jeg kalder den en slet by, hvor de fleste huse og gårde stå øde og ingen beboere har eller finde), som aldrig kunne komme sig, uden de fik de fattige borgere tilbage eller andre fattige i deres sted.

Af det som hidindtil er anført, skønnes lettelig, at jeg ikke kan råde Deres Majestæt til, allernådigst at bevilge ansøgningen eller erklæringen og derved sætte urtekræmmerne i stand til at opnå deres hensigt med at indskrænke laugene til et såre lidet antal af personer, der mellem sig kunne aftale såvel indkøbs- som udsælningspriserne, og således skrive køberne, såvel som sælgerne, love for. Men jeg formener allerunderdanigst, at ved ansøgningen intet er at gøre eller at den kan henlægges.

Dernæst skulle jeg, såvel i henseende til laugene i almindelighed, som i henseende til dette og andre visse laug i særdeleshed, allerunderdanigst indstille:

1) At det én gang for alle vedtages, at intet nyt laug efterdags bliver indrettet, og ingen nye laugsartikler konfirmerede, med mindre de, i et eller andet tilfælde, måtte være således forfattede, at enhver, som det forlangte, kunne, uden noget bryderi eller omkostning, blive indtagen i samme laug eller selskab, alene mod at betale en kendelse af 4 á 6 mark eller lidet mere og at man derimod, ved given lejlighed, søgte såvidt muligt at ophæve det ene laug efter det andet.

Nålemagerne i København fik for nogle år siden, nemlig den 3 februar 1755 først laugsartikler og blev derved til et sluttet laug. Virkningen deraf var denne, som en pålidelig mand har fortalt mig, der jævnligen lader noget

*Københavns nålemagerlaugs segl fra 1755.
(Laurids de Thurab: Den danske Vitruvius)*

nålemagerarbejde gøre, at da han kort efter bestilte noget arbejde hos en mester, som han var vant til at bruge, begærede han omtrent $\frac{1}{3}$ del mere derfor end forhen; og, da han blev spurgt om årsagen til denne forhøjelse, svarede han alene: At de nu var bleven til et laug, hvilket forårsagede dem større udgifter, hvorfor de og måtte sætte på deres arbejde. Dette er den sædvanlige virkning af et laug. Der var den tid i alt 6 nålemagere i København, hvilket gerne kunne begået sig, uden just at udgøre et sluttet laug. Jeg erindrer og helt vel, at, da de søgte derom i det danske kancelli, blev det afslået. Jeg tvivler om, at der siden den tid er bleven forfærdiget mere nålemagerarbejde i København end forhen; og jeg har årsag til at slutte det modsatte deraf, at da der i året 1755 var 22 nålemagersvende i København, så var der i året 1759 kun 13 og ikke flere drenge end forhen, nemlig 4; altså var arbejdernes antal $\frac{1}{3}$ del formindskede.

Derimod ophævede billedhuggerne selv deres laug i året 1759 og jeg er vis på, at der, siden den tid, ikke forfærdiges mindre billedhuggerarbejde i København end forhen.

2) At der ej heller blev bevilget noget monopolium eller noget sådant privilegium, hvorved én, to, tre eller flere personer alene og med alle andres udelukkelse, bliver berettigede til at forarbejde eller falholde visse varer i en vis by eller distrikt.

*Københavns billedhuggerlaugs segl fra 1750.
(Laurids de Thurab: Den danske Vitruvius)*

NB. Sådanne monopoler er endnu langt skadeligere og strider endnu mere end laugene imod den naturlige frihed enhver har, at ernære sig på hvad lovlig måde, han bedst ved og kan.

3) Blandt disse monopoler måtte man endnu allermost tage sig vare for monopolia realia eller sådanne som tillægges en vis bygning og grund og hvorved ejeren af samme alene bliver berettiget til en vis næring og håndtering, f.eks. at sælge vin, at have farveri, garveri etc. NB. Disse monopoler er så meget mere farlige, som de, ved det at de hæfter på en vis grund, ikke hører op, men er på en slags måde evige, i stedet for at de monopoler, som alene er givne en vis person, dog hører op ved hans død. Dog er derved at mærke, at de monopoler eller eksklusive privilegier, der gives en vis person og hans arvinger er næsten lige så farlige som monopolia realia, hvorfor man og lige så meget må tage sig i vare for dem. Man erfarer ofte i vore tider store ulempheder af at der i forrige tider er udgivne sådanne monopoler.

4) Dersom nogen skulle tilbyde sig at antage en ny og her i landet tilforn ubekendt fabrik eller at frembringe eller forarbejde visse varer, som vi tilforn har ladet komme fra andre steder, og han derhos påstår for sådan fabrik eller manufaktur at få monopolium, da bør det dog, efter mine tanker, ikke tilstås, uden for en vis tid, f.eks. 10, 15 á 20 år, men ikke enten for hans fabrik eller på hans person og arvinger. Thi på den måde kan en fabrik, som i begyndelsen er nyttig, ofte i eftertiden hindre flere endnu nyttigere fabrikker. Kan det ikke ske på anden måde, må en sådan en langt hellere tilstås noget forskud i penge end et bestandigt monopolium.

Man har haft eksempel på, at én, formedelst et en anden forundt monopolium, har måttet bruge brænde til det, hvortil han med langt større besparelse og nytte for sig selv og for publikum kunne bruge stenkul.

5) Når en svend begærer bevilling på at indtages udi et laug, hvor det formenes ham at indtræde formedelst en mangel, der i sig kan anses for en slags formalitet, da mener jeg, at en sådan bevilling ikke bør ham nægtes.

6) Når en fattig mand begærer tilladelse at ernære sig af det, han udi en eller anden profession kan forarbejde med egne hænder og derhos erklærer, at han ikke ved på anden måde at ernære sig,; man og af den indhentede erklæring erfarer, at det omtrent forholder sig således, da bør sådant ham så meget mindre nægtes, som forordningen af 2. maj 1685 dertil giver temmelig god anledning. Er den profession i hvilken han begærer tilladelse at arbejde og af den beskaffenhed, at han ikke vel kan foretage sig og fuldføre noget alene, og han, i den henseende, begærer tilladelse til at holde en dreng eller håndlanger, bør det ham og tilstås.

Dersom en sådan, efter at han i nogle år har arbejdet med egne hænder, beviser med troværdige attester, at han godt forstår professionen og gør godt arbejde for billig pris bør det ham, efter begæring bevilges, enten at indtages i laug^{et} eller at holde et par svende og drenge.

7) da forordningen om laugene af 23. december 1681 er grundet på meget gode og sunde principper, som det var at ønske, at vedkommende alle tider havde fulgt, så kunne Magistraten i København reskriberes:

a) at de såvel som politimester nøje havde at se derhen og holde over, at denne forordning i alle dens poster, nøjagtigen blev efterlevet. NB. Jeg erindrer engang i en erklæring fra Magistraten at have set noget så løselig melde om ét mig ellers ganske ubekendt reskript, hvorved den 5. artikel om fremmede mestres antagelse, uden at gøre mesterstykke, skulle [have] været forandret. Men da sådant et reskript, om det er til, næppe kan tjene andet end at hindre fremmede mestre fra at komme herind og at befordre laugenes hensigt med at holde dem ude, så er det vel, at forordningens 5. artikel på denne måde kunne blive sat i sin forrige kraft.

b) at da de omkostninger, som i følge den fra Magistraten udkomne tabel af 3. marti 1755 nu udfordres til at komme i laugene, fornemmelig i henseende til visse laug, langt overgår det, som bemeldte forordnings 2. artikel i så fald, tillader og fastsætter, så har Magistraten, så vidt muligt, at se derhen, at disse omkostninger endnu videre indskrænkes og med tiden bringes til det, som forordningen tillader samt årlig at indberette, hvorvidt de dermed er komne, og hvad der er årsag udi, at omkostningerne ved visse laug endelig må være så høje.

c) at de i lige måde blev befalede, at se derhen, at slutningen af forordningens 11. artikel blev efterlevet, så at enhver mester i hvert håndværk i det mindste havde en dreng i lære, som var født i landet og flere efter omstændighederne, på det at landets børn således kunne lære nyttige håndværk. NB. Den forbindelse vi, i henseende til laugene, står udi med Tyskland og den fornødenhed, der for os er udi at have tyske svende, gør adskillige laug hos os nødvendige og virker i det mindste så meget, at det ikke vel går an på én gang at afskaffe dem. Vi bør derfor arbejde på at få danske og norske svende, men dertil udfordres, at mestrene antager danske og norske drenge, jo flere jo bedre. Det gør mig ondt af de årligt udkommende tabeller at erfare, at der f.eks. i tømmermandslauget er 450 svende og kun 21 drenge, i murmesterlauget 394 svende og kun 47 drenge.

Men da disse drenge kun står udi kort tid i lære, så kan det nok hændes sig, at der blandt svende er mange indfødte, som her har lært deres håndværk.

Da tømmere mændenes såvel som murmestrenes laugsartikler indskrænker det antal af drenge, som en mester må holde, så kunne det måske have sin nytte, om denne indskrænkning blev ophævet og det i almindelighed blev en mester tilladt at antage og holde så mange drenge som han ville: men da det måske og kunne medføre nogen ulempe i henseende til det arbejde, de påtager sig at forrette, så understår jeg mig ikke at foreslå det, med mindre Magistratens betænkning først derover måtte vorde indhentet.

d) udi overensstemmende med forordningens 7. artikel, at tilholde samtlige håndværksmestre oprigtig at behandle dem, som måtte bestille noget arbejde hos dem og troligen holde, hvad de lovede, såvel i henseende til tiden, som arbejdets godhed og hastig forhjælpe dem til deres ret, som måtte være beføjet til, enten i den ene eller anden henseende at besvære sig over en håndværksmand.

8) Videre kunne Københavns Magistrat reskriberes: a) I henseende til mesterstykker, efter det, som forhen er meldt, og at de, i de tilfælde, hvor mesterstykker endelig måtte forfærdiges, overalt havde at se derhen, at vedkommende svend ej blev nødt til derpå at gøre større bekostning eller anvende mere tid, end den yderste nødvendighed måtte udfordre. b) udi særdeleshed at forsvare og håndhæve de håndværkssvende, som måtte indlade sig udi ægteskab, så at de ikke derover kommer til at lide noget eller miste noget af deres arbejde og fortjeneste.

Skulle det og befindes, enten at en mester vægrede sig ved at beholde en svend, fordi han havde giftet sig eller at andre svende af samme årsag vægrede sig for at arbejde med ham, da vil Deres Majestæt, efter Magistratens derom gørende allerunderdanigste forestilling, allernådigst bevilge en sådan svend at indtages udi laug et som mester, uanset noget endnu måtte fattes i hans svendeår eller nogen anden egenskab dertil måtte mangle ham.

c) jævnlig at advare og tilholde vedkommende laug, selv at frembringe, forskafe og forarbejde de ting, som indvånerne er komne i vane med at forskrive og lade komme fra andre steder, da de dog her lettelig kunne have lige så gode og for lige så godt køb. Ligesom Magistraten og selv bør gøre sig umage med at undersøge og komme i erfaring om, hvilke disse ting er og hvilket laug ethvert slags deriblandt vedkommer, for derefter at give samme laug den fornødne erindring og advarsel. NB. Når nogen tid var forbi og man havde set, hvad indvendinger der kunne ske mod en eller anden af foregående poster (hvilket jeg ikke har erfaring nok til at kunne love for), kunne der måske med den nødvendige forandring gå lige sådanne reskripter til de stiftamtmand i hvis stifter, der

befindes laug, f.eks. til stiftamtmanden i Sjælland, Fyn, Aalborg, Christina, Bergen og Trondhjem, og måske måtte de vel gå til alle stiftamtmandene; thi skønt der i de øvrige stifter ikke findes noget for sig sluttet laug, så befindes der dog håndværksmestre, hvilke, i følge plakaten af 8. november 1747, er indtagne i laugene i København og iagttager deres vedtægter.

9) I henseende til urte- og isenkræmmerne i særdeleshed kunne Magistraten reskriberes, at indhente deres erklring og derhos selv at indberette, hvorvidt de har efterkommet det, som dem pålægges udi deres laugsartiklers 8. post om at se de varer, de handler med, her frembragte og forarbejdede med videre, og i fald det måtte befindes, at de derudi hidindtil har været efterladne, må Magistraten tilholde dem for eftertiden bedre at efterkomme det, såfremt de ikke ville have deres laugsartikler og privilegier forbrudte; ligesom Magistraten og må have indseende med at det sker og årlig indberette, hvad derudi af dette laug er gjort.

10) Da Deres kongelige Majestæt til fordel for det ostindiske og kinesiske kompagni ved allernådigst plakat af 1. november 1748 har tilladt alle og enhver frit at handle med ostindiske og kinesiske varer, som med kompagniets skibe hjembringes, hvoriblandt er the og kaffe som findes i urtekræmmerens laugsartikler, og de varer, der fabrikeres og forarbejdes her i landet af rå materialer, som enten frembringes her eller kommer fra vore kolonier, i det mindste fortjener den samme yndest, som de, der hjembringes med kompagniets skibe, så tænker jeg, at det ligeledes burde være alle og enhver tilladt at handle med slige varer, f.eks. sukker, sæbe etc. og, i fald det ikke blev ved en almindelig forordning eller plakat bekendtgjort, så burde dog sådan bevilling ikke nægtes nogen, som derom gjorde allerunderdanigst ansøgning.

NB. Dette synes både billigt og nødvendigt; thi, i fald de, der anlægger fabrikker skulle være nødt til at sælge deres varer alene til et vist laug, kunne laugene let ødelægge fabrikken og fabrikøren; hvilket man så meget mere bør se til at forebygge, som erfaringen har vist, at laugene ikke meget er for at befordre eller understøtte fabrikkerne, så længe de ikke selv anlægges og underholder dem, men langt hellere ønsker at forskrive deres varer fra fremmede steder end at tage dem her på fabrikkerne; hvortil man og let kan begribe årsagen, da det i første tilfælde er dem langt lettere at sætte en vilkårlig pris på varerne end i sidste. Den fornærmelse, som deraf måtte synes at følge for laugene kunne de undgå ved selv at anlægge slige fabrikker, hvilket just er det man gerne vil bringe dem til.

11) Hvad silke-, ulden- og lærredskræmmerne angår, da mærker man nu ikke til nogen synderlig besværing over dette laug, man erfarer og at de, tid efter anden, alt mere og mere kommer i med, til dels, selv at anlægge,

*Laugssegl for Københavns silke-, uld- og kærredskræmmere.
(Laurids de Thurab: Den danske Vitruvius*

til dels, at befordre og underholde de her værende ulden- og silkefabrikker og derved at fyldestgøre den 6te post i deres laugsartikler af 7. juli 1688; altså kan det, med dem vel forblive som det er.

12) Hørkræmmerne hører man ej heller megen besværing over. I midlertid var det nyttigt og billigt, at det, som er de andre kræmmere her i staden ved deres laugsartikler pålagt, men udi hørkræmmernes laugs-artikler af 10. oktober 1722 forbigået og blev dem ved et reskript til Magistraten befalet; nemlig at gøre deres yderste flid til at adskillige af de varer, de handler med, såsom: hør, hamp, humle, tjære, beg, stenkul, ryslæder etc. herudi landet kunne frembringes og forarbejdes (NB. Denne vigtige omstændighed finder jeg at være langt nøjere iagttaget i de laugsartikler, som udi højlovlig ihukommelse kong Christian den 5tes Tid er udkomne end udi dem, som siden er udgivne).

Skulle hørkræmmerlauget derudi findes efterladet, da burde enhver, som selv ville besørge slige varer her i landet frembragte og forarbejdede og i almindelighed eller efter begæring nyde bevilling på at sælge og falholde dem.

13) Jeg har tilforn vist, at den såkaldte og nu blandt bryggerne værende omgang er bleven til et nødvendigt onde, som ikke uden allerstørste vanskelighed og meget skadelige følger kan enten ændres eller ophæves, skønt den, i sig, er meget skadelig. Da det nu ved forordningen af 13. juni 1755 er forebygget, at bryggerne ikke efter behag kunne forhøje prisen på øllet eller gøre det slettere og der til prisens forhøjelse udfordres Deres kongelige Majestæts allernådigste specielle tilladelse, hvilket og er så meget mere nødvendigt, som øl er af de nødvendige ting, hvilket alle mennesker behøver, så tænker jeg, at det derved, hvad dette laug angår, får have sit forblivende, dog således, at det ikke efterdags tillades bryggerlauget at købe bryggergårde for at tage bryggerrettigheden fra dem og derved formindske bryggernes antal, da et monopolium altid bliver farligere og skadeligere, jo mindre antal af personer derudi er delagtige. Dog må jeg derhos erindre, at dette ej heller, nu på en del år, af bryggerlauget er sket. Dernæst, og på det der dog kunne være nogen slags indskrænkelse udi

det bryggerlauget forundte monopolium, holder jeg for at det antal af fribryggere, der nu for tiden befindes at være stedse bør vedligeholdes, skønt ikke just på de samme personer eller huse.

14) Over slagterlauget her i staden høres daglige og jævnlige klager. Dette laug er alene berettiget til at falholde og sælge okse-, kalve-, lamme- og svinekød, som noget de fleste mennesker dagligt bruger og behøver til deres livs nødtørft og ophold.

Det bør være staten så meget mere om at gøre, at kødet i København kan haves for det bedste køb muligt er, som kødets pris har stor indflydelse på den taxt, som andre håndværksfolk, fabrikører og manufakturister må sætte på deres varer. Når landets produkter betragtes og den overflødighed her er på okser, kalve, får, lam og svin, hvoraf landet frembringer langt mere end der kan fortæres, så synes det at kødet udi København burde være bedre køb end udi nogen anden hovedstad eller stor by i Europa. Da det samme omtrent kan siges om øl og brød, så burde fabrikker og manufakturer der have meget god fremgang, og det som kaldes main d'ouvre, burde der være bedre køb end udi andre store stæder.

Jeg ved ikke om erfaringen stadfæster det samme.

Jeg har tilforn erindret, at udi slagternes laugsartikler af 5te maj 1683, deres 5te post, fastsættes en meget billig pris for alt slags kød, f.eks. 3 ²/₃ del Skilling for bryststykket af oksekød og 3 ¹/₃ skilling for det øvrige. Men jeg har tillige erindret, at om endskønt laugsartiklerne aldeles ikke tillade nogen at forandre denne taxt, så er det dog, som den ikke mere var til eller tages i mindste betragtning.

Derimod sætter Magistraten nogle gange om året en taxt for slagterne, som altid langt overgår den udi artiklerne fastsatte.

Med denne af Magistraten satte taxt er folk ofte hel misfornøjede, hvorvidt de dertil har god grund eller ej ved jeg ikke; thi folk kan og klage uden føje. Imidlertid er der adskillige omstændigheder, som synes at

Københavns slagterlaugs segl.

(Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius)

kunne give nogen slags anledning til at dømme således, såsom den forskel der er imellem prisen på kødet i København og udenfor, skønt samme og kan have sin gode grund i andre årsager; den meget store forskel, der er imellem prisen på kødet i slagtertiden og en 13 dage eller 3 uger efter, da taxten gerne bliver anselig forhøjet, og endelig den store nidkærhed, slagterlauget jævnlige viser i at jage efter de såkaldte fuskere; dersom en fattig borger, soldat eller matros slagter et ungt nød, kalv eller andet og sælger noget af kødet, er slagterlauget straks efter ham og påstår, at han efter laugsartiklerne skal mulkteres og straffes.

Det kan ikke nægtes, at jo en slagter som i rette tid kan gøre sit indkøb og derved omgås åbenbare, må have adskillige fordele frem for en såkaldt fusker. Folk slutter derfor, at når slagterne lod sig nøje med en billig fordel, så behøvede de ikke at frygte for at dem skulle ske indpas ved fuskeri.

På det derfor, at folk kunne have mere tillid til denne taxt, der sættes på kødet og på det, at der kunne være nogen mere lighed i måden, på hvilken taxten sættes for slagtere, bagere og bryggere, og at den ene taxt ikke skulle være så aldeles vilkårlig frem for den anden, skulle jeg indstille, om Københavns Magistrat kunne reskriberes: a) at de efterdags, ved at forhøje taxten på kødet, alle tider måtte i forvejen overlægge det med de 32 mænd og indhente deres betænkning derover, og i fald de 32 mænd ikke blev enige med Magistraten om taxten og dens forhøjelse, måtte Magistraten indberette det til cancelliet, og derhos melde de årsager, der var for hånden til taxtens forhøjelse og hvad der blev lagt til grund for sådan beregning for derpå at erholde kongelig allernådigst resolution. b) at de måtte tilholde slagterne nøjagtigen at holde sig den 4de og 5te post (hvor dog må forudsættes den nu gældende taxt) i deres laugsartikler efterrettelige, så at ingen gives anledning til at besvære sig over, enten at de fordre mere for deres varer end den af Magistraten lovlig satte taxt tillader eller at de nægtede at sælge det begærede til dem, som holdt sig til taxten og ikke ville betale uden efter samme.

Endelig formener adskillige, at der er alt for få slagtere udi København.

Et alt for lidet antal af slagtere, som således desto lettere kan mellem sig aftale priserne med videre, kan have skadelige følger, såvel for indvånerne i København, som må betale kødet dyrere, som fornemmelig for proprietærene og landmanden i Sjælland, som til dem må sælge deres kvæg for den imellem dem aftalte pris, da landmanden her i Sjælland næppe ved på anden måde at afsætte sit kvæg end til Københavns slagtere, som vel og vide deraf at benytte sig.

Større mængde af købere må nødvendig være godt for sælgerne. Måske, når der var flere slagtere i København, nogle af dem ville gøre sig mere umage med at skaffe lige så godt røget kød i København, som det der fås fra Hamborg og lige så godt røgede eller spæge skinker og gæs, som de der fås fra Vestphalen og andre steder. Det er skam, at slige ting skal anden steds fra indbringes til Danmark.

Man beskylder nationens smag og begærlighed efter fremmede ting derfor; måske kan der næppe være noget derudi, men det er visselig ikke den eneste årsag; nationen er kommen af vane med at betjene sig af mange forhen brugte fremmede produkter ved det, at de her har lært at frembringe dem lige så gode. Om sådant måtte laugene jævnlig erindres af Magistraten.

Da der nu ofte i kancelliet ses ansøgninger fra en og anden om at blive frislagtere, så tænker jeg, at sådanne ansøgninger vel de fleste tider kunne bevilges. Men af de fra Magistraten over slige ansøgninger indkomne erklæringer, slutter jeg, at der må være et reskript eller bevilling, som fastsætter disse frislagteres antal, uden tvivl til 12. Deraf tager Magistraten anledning, at anse slige bevillinger på at være frislagtere, som ekspektancer, så at en dog ikke bliver det, førend en af de værende dør eller udgår.

Da nu lauget, frimestrene iberegnete, derved let kan komme til at bestå af et vist bestandigt antal, hvilket alle tider og i henseende til alle laug, er højst skadeligt, så, for at hindre det, tænker jeg, at den bevilling, der gives en eller anden på at være frislagter, vel kunne klausuleres således, at han straks skulle være det og tillades at ernære sig deraf.

15) At de varer, som bagerlauget alene er berettiget til at sælge og falholde er af den yderste nødvendighed til livets ophold, og at det, i den henseende, er statens sag at mage det således, at de her kunne have så gode og for så godt køb som nogenlunde muligt, det behøver jeg ikke at bevise.

Københavns bagerlaugs segl.

(Laurids de Thurab: Den danske Vitruvius)

Udi bagernes laugsartikler af 23. juni 1683, 6te post, er fastsat en, efter hvedens og rugens indkøb, forholdsmæssig bestadnig taxt på brødet efter dets vægt, samt anordnet hvorledes der med denne bestandig taxts anmeldelse hvert fjerdingår skal forholdes.

At denne taxt er grundet på billigheds og erfarenheds regler, og at Magistraten udi den taxt, de jævnlig sætter, nøjagtigen følger denne anordning, derom tvivler jeg ikke; det eneste, der således er nogenledes vilkårligt i denne taxt, det er den pris, som kornet antages at være udi. Når derfor de 32 mænd er med Magistraten enige i henseende til denne pris på kornet og den deraf flydende taxt på brødet, så synes det almindelige i den henseende at være temmelig betrygget.

Denne forsigtighed synes og at være temmelig nødvendig, da bagerlauget for det øvrige er vel meget mester af kornpriserne herudi byen, såsom bagerne og brændevinsbrænderne er de eneste, der udi nogen mængde købe rug og hvede, og disse kornvarer i det øvrige ikke her kan anses som en handelsgenstand eller som noget andre købmænd handler med.

I den henseende finder jeg og den forkøbsret ubillig, som bagerne er tilstået i henseende til den lollandske hvede, ved plakaten af 23. februar 1756, hvorefter en lollandsk skipper ikke, i de første 4 dage, tør sælge sin hvede til andre end bagerne. Det er vist, den hvede anvendes bedre, der sælges til bagerne, end den, der sælges til brændevinsbrænderne, men derfor bør bagerne ikke tilstås en forkøbsret, som skader landmanden og gør, at han hellere vil bringe sin hvede andensteds hen, hvor han har frie hænder at sælge den, som han bedst ved og kan, end her, hvor han er nødt til at tilbyde et vist laug den og ikke førend efter nogle dages forløb tør sælge den til andre.

Jeg skulle således formene, at Magistraten i henseende til dette laug kunne reskriberes: a) at de, ved at sætte den i bagernes 6te laugsartikel anordnede taxt, havde i forvejen at korrespondere med de 32 mænd og indhente deres betænkning angående den pris, som hveden og rugen kan anses at være udi og den deraf flydende taxt på brødet. b) at Magistraten og politimester har nøje at iagttage den 5. post i bagernes laugsartikler og at se derhen, at samme, så vel som den følgende 6te, 7de, 8de og 9de post, vorder nøjagtigen efterlevet og at de bagere bliver tilbørligt afstraffede, som befindes enten at bage slet brød eller at give mindre vægt end taxten tilholder.

Mig er sagt, at bagerne skal have forpligtet sig til alle tider at have et års provision af hvede og rug i forråd, hvilket var meget godt for det

almindelige, siden deraf ville flyde, at disse kornvarer ikke så hastig kunne stige til en overdreven pris og derhos nyttigt for bagerne selv, da de på denne kornhandel har et slags monopolium, som gør at ingen anden købmand kan give sig af dermed. I fald det forholder sig således, hvilket jeg ikke af deres artikler eller forordninger kan erfare, da måtte de tilholdes at efterkomme det, og Magistraten tillige med politimester befales at have indseende dermed.

Endelig, da der i København, i forhold til indbyggernes antal, snarere er for få end for mange bagere, hvilket jeg endog slutter deraf, at de endnu ikke er komne efter at bage de såkaldte lybske tvebakker, og visse andre slags, som jævnlig endnu her indføres fra Lybæk, Rostok og andre steder, så bør man se derhen, at bagernes antal snarere formeres end formindskes og i særdeleshed forebygge at der ikke fastsættes noget vist antal af bagere eller bagergårde.

Skulle derfor nogen begære tilladelse at indrette en anden bekvem gård til bagergård, da mener jeg han derudi bør føjes.

Da det og fornemmelig bør være staten om at gøre, at det grove rugbrød kan haves for det bedste køb muligt er, så tænker jeg, at tilladelse til at bage og falholde det ikke burde nægtes en eller anden, som derom måtte gøre ansøgning. Da sådant og nogle gange tilforn har været bevilget, men alle tider med den klausul: dog at brødet bages hos en bager i laug, så tænker jeg, at i den sted kunne sættes; dog at brødet bages på et sted, som dertil af vedkommende er eragtet bekvemt, og hvor det kan ske uden fare.

Dette er hvad jeg for tiden har fundet at erindre i henseende til laugene, såvel i almindelighed som visse laug i særdeleshed, skønt jeg derhos er vis på, at meget andet og mere endnu, samme angående, kunne til det almindeliges nytte anordnes og befales, som man just ikke tænker på, uden når et eller andet forekommende tilfælde dertil giver anledning ved at vise en vis i svang gående misbrug.

Men da jeg ofte har erfaret, at endog i de købstæder, hvor der ikke er noget sluttet laug eller monopolium, der forbydes det ofte en borger at foretage sig et eller andet på den grund, at han ikke derpå har taget borgerskab, hvilket synes at forudsætte, at hver gang en vil foretage sig noget, skal han dertil købe tilladelse af øvrigheden, hvilken tilladelse endda oven i købet ofte nægtes ham på den grund, at der desuden er nok af det slags der udi byen, så skulle jeg indstille, om det ikke en gang for alle kunne fastsættes og bekendtgøres: at udi de købstæder, hvor der ikke var noget sluttet laug eller noget sært privilegium, som der udi kunne

være hinderligt, der skulle det være alle og enhver, som havde taget deres borgerskab, tilladt, at ernære sig på hvad lovlig måde, de bedst vidste og kunne, enten af en eller anden profession, som de måtte have lært, eller af at anlægge en eller anden fabrik eller af at drive en eller anden handel, som de forment at kunne have deres ophold ved.

Men da det ikke nytter meget at visse med sig selv overensstemmende, og til at opnå et vist øjemed sigtende grundsætninger, bestandig udi et kollegium iagttages, når der, udi et andet, hvor slige ting indløber, handles efter andre, så vil det måske være fornødent at der, i henseende til visse af foregående poster, bliver korresponderet med General Landets Økonomi- og Kommercekollegium, hvilket og kunne have den nytte, at et eller andet kunne blive bemærket og tillagt, som udi foregående endnu måtte fattes, og enten har været mig ubekendt eller ikke har villet falde mig ind og at man derved så meget bedre kunne få at vide, hvad der mod en eller anden post kunne være at indvende, da jeg ikke har erfaring og indsigt udi disse mig til dels ubevante ting eller dristighed nok til at turde forsikre, at jo nogle blandt de af mig foreslagne poster, fornemmelig i begyndelsen, kunne forårsage eller forefinde nogen vanskelighed, fornemmelig de fleste poster forudsætter principper, som er ganske stridende mod det begreb, de har gjort sig, og de regler, de plejer at følge, som anvendelsen deraf må anfortros.

København den 8. september 1760.

Herpå blev af kancelliet resolveret:

Økonomikollegium tilskrives efter Generalprokurørens erklæring, hvoraf dennem tillige en genpart in extenso kommunikeres.

I Konseillet faldt følgende resolution:

Ligeledes refereres Hans Majestæt ansøgningen efter erklæringen.

På Kancelliets forestilling resolverede Hans Majestæt under 24. oktober 1760.

Kancellikollegiets betænkning approberes.

1760, den 8. november. Gehejmekonferensråd grev Holsteins skrivelse til de deputerede udi General Landets Økonomi- og Kommercekollegium.

Under 31. december 1760 meldte kommercekollegiet, at de var aldeles enige i det, som af generalprokurøren var ytret og henstillede derfor om de nødvendige ekspeditioner derefter måtte ske.

Kancelliet resolverede da under 19. januar 1761:

Ekspederes efter generalprokurørens erklæring.

Kongelig ordre af 10. april 1761 til Københavns Magistrat.

Og da Magistraten derpå svarede: at artiklerne ej synes at behøve nogen foranring, da det er laugenes interessentere tilladt at holde flere drenge end de er i stand til at få; så resolverede kancelliet under 27. april 1761:

Henlægges«.

Henvisninger

- 1 Henrik Stampe: Erklæringer og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende, I. Del fra 1753 til 1756 inclusive, 1793 (Forordet).
- 2 Henrik Stampe: Erklæringer og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende, I. Del fra 1753 til 1756 inclusive, 1793 (Forordet).
- 3 Anne Riising har behandlet såvel tidens økonomiske tanker som Henrik Stampes rolle i den økonomiske debat i artiklen: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog 1958, s. 99-134.
- 4 Henrik Stampe: Erklæringer og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende, I. Del fra 1753 til 1756 inclusive, 1793 (Forordet).
- 5 Hans Jensen & Stig Juul: Henrik Stampe, Dansk Biografisk Leksikon bd. 22, 1942, s. 401-407.
- 6 Henrik Stampe: Erklæringer og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende, III. Del fra 1760 til 1762 inclusive, 1795, s. 143-178.
- 7 Denne indledning til Stampes erklæring er udarbejdet af J. L. Rottbøl, der også udarbejdede lignende indledninger til de øvrige erklæringer i Stampes fembindsværk.
- 8 En kautel: En forholdsregel fremkaldt af sikkerhedshensyn.

Spionage, korrupktion og intriger i Frederik 4.s København

Sune Christian Pedersen

I årene 1719-22 fandt der en barsk, udmærkende og ualmindelig beskiddt magtkamp sted inden for Frederik 4.s administration. En af kongens yndlinge og mest betroede tjenere, postkontrollør, toldinspektør og etatsråd Christian Erlund, blev anklaget for en stribe »nachlassigheder«, ja endog for landsforræderi, af sin egen tjener, postskriver Bendix Jørgensen, der selv sad fængslet med en dødsdom hængende over hovedet. I kulissen drev magtfulde patroner og misundere deres spil, alt imens rigets postmestre blev filtret stadig dybere ind i en konflikt, der havde dybe rødder i Frederik 4.s særegne styreform. Sagen giver et spændende indblik i enevældens embedsmandskultur.¹

Opkomsten

Christian Erlund var i 1719, i en alder af 46 år, en levende legende ved Frederik 4.s hof. Som en ung mand af middelmådige kår var han fra sin fødeby København draget ud i Europa med blot få rigsdaler på lommen. Han tjente som soldat, tjener, parykmager og skriver, indtil han i 1699 vendte tilbage til kongens København som lakaj for prins Carl, kongens lillebror. Her havde han i duel dræbt en anden lakaj og var draget i landflygtighed. Gamle forbindelser havde skaffet ham en ansættelse som postskriver på det dansk-preussiske postkontor i Hamburg – i kongens tjeneste men uden for hans jurisdiktion.

Ved postkontoret i Hamburg havde den unge eventyrer påbegyndt sin legendariske karriere som spion ved i smug at åbne og afskrive breve, der passerede postkontoret. Efter at have bestukket sig til svenske diplomaters chiffernøgler vandt han kongens gunst ved at kunne levere dugfriske ugentlige spionrapporter og »opsnappede breve«. Kongen kvitterede ved at igangsætte en benådningssag, og i 1712 kunne Erlund vende tilbage til København for at stå i spidsen for såvel det danske brevpostkontor som

for den hemmelige overvågning af breve, der passerede postkontoret. To år senere afslørede Erlund ved en serie af dristige intriger den tilfangetagne svenske krigshelt, feltmarskal grev Magnus Stenbocks flugtplaner samt spionage og statshemmeligheder i form af politiske traktater skjult ved hemmelige agenter i Nordtyskland. Resultatet blev en overvældende diplomatisk og propagandamæssig gevinst for den danske konge. For spionen Erlund kom det til at betyde, at han nu nød kongens fulde gunst og bevågenhed.²

Med kongens gunst fulgte store muligheder i det danske hofsamfund. Erlund blev belønnet med titel af kammerråd, fik det indtægtsgivende sidehverv som toldinspektør og blev tillige tildelt portofrihed til at distribuere håndskrevne aviser, hvad der gav ham endnu en solid økonomisk gevinst. I 1718 lå han endog i forhandlinger om at overtage driften af det kongelige brevpostvæsen mod en årlig forpagtningsafgift. Hans vej mod tinderne syntes banet i en tid, hvor den udmarvende Store nordiske Krig også lakkede mod enden. Han havde kone og datter. Hans eneste kilde til uro må have været de forskellige anklager, der hyppigt blev fremsat mod ham, anonymt eller af ubetydelige mænd. Men, som Christian Erlund skrev i sin selvbiografi, lurede der utvivlsomt mørke kræfter bag disse relativt harmløse angivere. For i Frederik 4.s København, hvor den vigtigste kilde til lykke og indtægt var gode forbindelser ved hoffet, trivedes misundelsen over opkomlingen. I det enevældige samfund var tilstedeværelsen af fjender og misundere den stensikre bagside af kongegunstens medalje.

Erlunds selvbiografiske manuskript fra 1719 på omkring 1400 håndskrevne sider – et forsvarsskrift mod »følgere og fjender«, som han skriver på første side. Erlund skrev manuskripterne om sine heltegerninger, hver gang han var i bekneb med kongelig gunst. Første gang var i 1719. Foto: Sune Christian Pedersen.

Fangen

Om postskriver Bendix Jørgensens tidlige år er der ikke bevaret så mange oplysninger. Erlund beskriver ham et sted som et »fattigt barn«, han havde taget under sine vinger og skaffet ind i postvæsenet.³ På Københavns Danske Brevpostkontor havde Bendix siden 1712 ført postprotokollerne, dvs. nummererede bilag over alle afsendte breve, men han var også blevet oplært i sin herres »geheime forretninger«, den særlige kunst at åbne, afskrive og genlukke forseglede breve uden at modtageren anede uråd. Han havde deltaget i spionagen mod Magnus Stenbock, hvor han bl.a. havde hjulpet med at skrive falske tilføjelser eller rettelser i fangens og hans korrespondenters breve, og han havde med sin herre fulgt med hæren til Stralsund for at bistå i organiseringen af feltposten under krigen. Bendix Jørgensen var en fuldt udlært postspion.

I 1719 så tingene imidlertid sorte ud for Bendix. Fristelsen var tilsyneladende blevet for stor, da han i et pengebrev havde fundet en pengeveksel på 900 rigsdaler til en norsk købmand. Bendix havde stukket den til side men var blevet afsløret og sad nu fængslet i arresten på Nytorv for en forbrydelse, der kunne koste ham en dødsdom. I sin ulykkelige situation forfattede fangen nu et brev til kongen, der afsluttedes med et undskyldende »ps«. Her skriver han, at brevet var skrevet kl. 3 om natten, »thi for Erlunds spioner, kan [jeg] om dagen intet skrive, hvor om dette, allernådigste konge, er skrevet så slet, thi at renskrive samme kan jeg for omtalte mennesker ej komme til, thi de stedse hænger over mig«. Med rette, for brevet indeholdt et ødelæggende angreb på hans herre. Et fortvivlet forsøg fra Bendix på at opnå kongens gunst i sidste øjeblik.⁴

Hæderen

Bendix Jørgensen indledte sit brev med at forsøge at så tvivl om Christian Erlunds position hos kongen. Baggrunden var, at Erlund selv havde taget æren for al den succesfulde spionage og havde glemt at nævne Bendix, der med stort »møje, arbejde og nattevågen« havde afskrevet og manipuleret grev Stenbocks breve. Han hævdede, at »jeg er den som umærkeligt med ham har været et instrument til grev Stenbocks ruin« og for at bevise sin medvirken bragte Bendix omhyggeligt detaljer om de overvågede personers dæknavne, brevpakker og datoer i forløbet.

Allerede fire år tidligere havde en anden aktør, spionen Aron Goldzieher, der stod for at sende grev Stenbocks breve ad hemmelige kanaler, men i realiteten var Erlunds dobbeltagent, forsøgt med en lignende

anklage at fravriste Erlund æren for Stenbock-affæren. Postkontrolløren havde dog let kunnet afværge det angreb ved at bede Goldzieher om detaljer som dem, Bendix Jørgensen nu fremsatte.⁵

Det kan let ligne en bagatel, hvem æren tilfaldt, men det var altafgørende i Frederik 4.s personlige enevælde, hvor kongen havde både magt og agt til at hæve personer højt op i samfundshierarkiet efter behag. Erlunds position hvilede på hans meritter, og angrebene var derfor alvorlige. I sin selvbiografi tvivler han således heller ikke på, at der stod stærkere kræfter bag Goldziehers forsøg på at fravriste ham æren: misunderne, de magtfulde mænd, der følte deres position truet af den nye stjerne på Frederik 4.s tronhimmel.

Uanset sit detaljerede kendskab til spionagen havde Bendix Jørgensen det forklaringsproblem, at han ikke kunne læse fransk, og dermed stod det klart, at det stadig var Christian Erlund, der var hovedarkitekten bag den internationale, ofte fransksprogede spionage.

Anklagerne

De egentlige anklager i Bendix Jørgensens brev var straks af langt mere alvorlig karakter. Skriftet indeholdt seks anklagepunkter:

1. At Erlund i hovedkvarteret i Stralsund skulle have lukket et »højmagtpåliggende brev« op og afkopieret det, før han havde sendt det videre. Det fremgik, at brevet var kongens eget.
2. At Erlund var skyld i, at det danske postvæsen havde lidt et tab på 4.000 rigsdaler i 1718, fordi han ønskede at skabe sig en forpagtningsaftale på så billige vilkår som muligt.
3. At Erlund havde forårsaget et årligt tab på 1.600 rigsdaler ved det pommerske postvæsen, som han havde forpagtet siden 1716.
4. Om mislig omgang med fortrolige dokumenter og heri et forslag fra Jørgensen om forsegling af alle Erlunds dokumenter og breve.
5. Om Erlunds mislige forhold i toldinspektør-tjenesten.
6. At Erlund uberettiget havde ladet fjerne alle Bendix Jørgensens papirer og breve, som han kunne have brugt som bevis i sin sag.

Få dage efter brevet indlevering blev der nedsat en kommission, der skulle undersøge sagen. Den bestod af gehejmeråd og generalpostdirektør Wilhelm Mouritz von Münch, der var Erlunds foresatte, etatsråd og generalprokurør Caspar Bartholin, der var kongens øverste juridiske rådgiver, og etatsråd og justitiarius (retsformand) i højesteret, Frederik Rostgaard. For den anklagede var det et rent ud sagt frygtindgydende trekløver, som kongen satte til at undersøge de alvorlige beskyldninger og indstille til dom.⁶

Frederik Rostgaard blev undersøgelsens hovedkraft. Generalpostdirektøren fulgte i alt væsentligt Rostgaards indstillinger, mens Bartholin konsekvent indstillede til frifindelse med henvisning til manglende beviser og den anklagedes tilbud om at sværge ed på sin uskyld.

Kommissionen bemærkede straks, at anklageren manglede troværdighed. Bendix havde tidligere været under anklage for bevidst at taksere en købmands breve for højt og stikke differencen i egen lomme. Men Rostgaard ville bedømme sagen frit, trods Bendix Jørgensens blakkede ry, »efterdi det er bekendt, at den største misdæder kan i visse tilfælde have ret og sige sandhed; hvorimod der ikke fattes eksempler på fornemme folk, som har begået en og anden forseelse«. I vore dage ville det være en selvfølgelighed, men i den tidlige enevældes rangsamfund havde man stærke forestillinger om et sammenfald mellem en persons sociale position og hans personlige karakter. Tænk blot på Holbergs mange skuespil, der eksperimenterer med forestillingen. Besværgelsen var vigtig for Rostgaard, der må have vidst, at han i Erlund risikerede at skabe sig en mægtig fjende.

Det viste sig snart at være vanskeligt for kommissionen at komme i gang med sagen. Alt Bendix Jørgensens bevismateriale var efter hans eget udsagn blevet beslaglagt af Erlund. På grund af anklagernes alvor fik kommissionen i stedet tilladelse til at indkalde vidner, og i de følgende måneder blev et meget stort antal vidner afhørt eller afkrævet skriftlige vidneudsagn.⁷

Kongens breve

Det første anklagepunkt om brevåbning så i første omgang ikke ud til at komme til at få konsekvenser for Erlund, for i marts året efter skrev Frederik 4. til kommissionen om ikke at bore mere i dette punkt. Kongen havde tilsyneladende ikke opdaget, at anklagen vedrørte åbning af hans egne breve, for han henviste blot til et såkaldt »forsikringspatent«, udstedt tidligere samme år, der rensede postspionen for al tiltale om brevåbning. Det er en interessant lille detalje, der viser, at kongen ikke havde set Jørgensens anklageskrift – og måske, at ingen havde povet at fortælle ham klart om alle detaljer i anklagerne.⁸

I slutningen af 1720 kom en ny ordre, der annullerede anklagefralfaldelsen. Sagens sammenhæng var tilsyneladende først nu gået op for Frederik 4., der understregede, at »vores intention ingenlunde er at befri kammerråd Erlund, hvis han så formasteligen skulle have understået sig vores egne breve at åbne og kopiere«.⁹

Anklagen fra Bendix Jørgensen gik på, at Erlund indtil flere gange i 1715 havde benyttet sin stilling som fungerende feltpostmester til i lejren i Stralsund at bryde og afkopiere kongens breve. Selv da der opstod mistanke og indløb klager om, at kongens breve kom frem i beskadiget stand, fortsatte Erlund, idet han blot svarede, at man herefter skulle lade alle kongens breve sende »under hans kuvert«, dvs indlagt i Erlunds egne forseglede kuverter, så det ikke kunne spores, at brevene var til eller fra kongen. I øvrigt en hel almindelig praksis i internationalt diplomati. Erlund skulle nok sikre dem mod åbning. Undersøgelser blev der ifølge Jørgensen intet af fra Erlunds side, »såsom han selv var skyldig derudi«. ¹⁰

Bendix havde imidlertid efter eget udsagn selv skaffet beviser for Erlunds ulovlige brevåbning ved en manøvre, der ikke lod hans mester meget efter. Bendix beretter, hvordan han og Erlund sad ved et bord, da Erlund fik kongens brev, der skulle sendes af sted med posten. Erlund begyndte at pille ved brevet, sendte så Bendix ud, men kaldte ham ind igen senere. Bendix kunne på tværs af bordet se, at hans herre var begyndt at kopiere kongens brev. Ved en anden lejlighed, da Erlund havde nået at kopiere de første par linjer af et af kongens breve, blev postspionen kaldt til hoffet. Han tog konvolutten med sig og bad Bendix om at kopiere brevet færdigt, i det han pålagde ham »med en forfærdelig ed at være tro og tavs«. Den snu postskriver gjorde nu kopien færdig, men for at sikre sig kopien med Erlunds håndskrift, skrev han en ny kopi, som han gav sin herre. Den første kopi havde han spildt blæk ud over og derfor revet i stykker, løj han. For en sikkerheds skyld havde han skrevet et tredje brev, som han havde hældt blæk ud over og revet i småstykker. Kopien, der beviste, at Erlund egenhændigt havde spioneret mod kongen, gemte Bendix i en dobbelt konvolut, som han først overlod til en kammerat i lejren, men hentede den igen næste morgen af bare nervøsitet. På resten af rejsen gemte Bendix kopien på brystet, indtil han kom hjem til København. Her, i den øverste skuffe i Bendix' skrivebord, lå brevet, indtil Erlund beslaglagde det sammen med postskriverens øvrige papirer. ¹¹

Væk var altså beviset – tilbage var en undren over, hvorfor Erlund havde ladet sin postskrivners bopæl ransage. I kommissionens papirer ligger to breve til Erlund fra indsatte i slutteriet, der advarer ham mod den forestående anklage. Navnlig en indsat baron von Recke kunne meddele meget detaljeret om Jørgensens trick med brevet i Stralsund, herunder at Jørgensen havde revet et af Erlunds andre breve i en million stykker og meget affekteret vist det til Erlund for at narre denne til at tro, at han frygtede sin herres vrede over sin klodsethed. Bendix Jørgensen havde

tydeligvis fortalt lovlig åbent om sine planer i slutteriet, og Erlund havde nået at sikre sig bevismaterialet.¹² Imidlertid måtte en anden have sladret, for ransagelsen fandt sted, inden Bendix blev fængslet. De to breve fra fængslet viser blot, at Bendix tilsyneladende manglede evnen til at holde tæt. Baron von Recke står i øvrigt i et noget mistænkeligt lys, for Erlund købte ham siden fri af fængslet og forsøgte tilsyneladende at bruge ham til at føre midler ud af landet på et tidspunkt, hvor sagen stod skidt for ham.

Bendix Jørgensen havde altså det problem, at der fuldkommen manglede beviser i sagen. Til at understøtte sit udsagn fik han postforvalter Jacob Clausen ved Københavns brevpostkontor til at aflægge ed på, at han havde hørt om det opsnappede kongebrev og Bendix' planer om at angive Erlund allerede før fængsling. Traditionelt var postforvalteren at regne som chef for postkontoret, men under Erlund var Clausen blevet trængt i baggrunden og havde f. eks. intet at gøre med pengekassen.¹³ Han fremtræder i det hele taget som en sandsynlig rival til Erlund.

Rostgaard konkluderede, »at Bendix Jørgensen med sine ubetænksomme discourses må have lukket øjnene op på kammerråd Erlund, og forårsaget ham en stor angst og frygt, så og givet ham anledning til at eftertænke, at bemeldte Bendix vel måtte have et eller andet iblandt sine papirer, der kunne være Erlund præjudicerligt [til skade], som han absolut måtte stræbe efter at få i sine hænder«. Rostgaard troede på dette punkt tydeligvis mere på Jørgensen end på Erlund. Men i mangel af beviser fremhævede han i stedet en række andre tilfælde af mistanker mod Erlund, der kunne sandsynliggøre åbningen af kongens brev. Med de forhør, der fulgte anklagepunktet, udvidede anklagen sig: Postforvalter Clausen svor en korporlig ed på at have hørt fra Erlunds anden postskriver, Caspar Grill, at Erlund i oktober 1718 skulle have brudt en pakke breve fra Prins Carl. Et andet tegn på Erlunds fordækte aktiviteter var historien om et mystisk brev, som Erlunds tjener Jeppe Buck angav at have fundet »i postkontoret uden for kammerråd Erlunds kabinet i kakkellovnen indstukket«. Brevet var adresseret til hertuginde af Slesvig, der opholdt sig i København, og der var på konvolutter noteret et »Cito. Cito.« I international postterminologi angiver »cito. cito.« at det haster. Måske var det dette, der havde vakt brevåbnerens nysgerrighed?

På konvolutter var anført et karteringsnummer, og ved sammenligning med postkartet (se næste side) for Itzehoe fandt man, at brevets påskrift svarede til et brev til hertuginde den 23. december 1719. Brevet var altså endt i ovnen, mens sagen endnu stod på. Afsenderen er uklar, men det mystiske brev antydede atter, at Erlund åbnede breve fra hofcirklerne.

Jan 1875

	Kop.	
1. Schmidt a Christiania	30	1. Thollemann a Apsen
2. Larsen a Lille	30	2. Larsen a Christiania
3. ...	30	3. Larsen a Lille
4. ...	30	4. ...
5. ...	30	5. Schmidt
6. ...	30	6. ...
7. ...	30	7. ...
8. ...	30	8. ...
9. ...	30	9. ...
10. ...	30	10. ...
11. ...	30	11. ...
11. Januar 1875		
1. ...	30	1. ...
2. ...	30	2. ...
3. ...	30	3. ...
4. ...	30	4. ...
5. ...	30	5. ...
6. ...	30	6. ...
7. ...	30	7. ...
8. ...	30	8. ...
9. ...	30	9. ...
10. ...	30	10. ...
11. ...	30	11. ...
12. ...	30	12. ...
13. ...	30	13. ...
14. ...	30	14. ...
15. ...	30	15. ...
16. ...	30	16. ...
17. ...	30	17. ...
18. ...	30	18. ...
19. ...	30	19. ...
20. ...	30	20. ...
21. ...	30	21. ...

Erlund svarede selv, at han ikke kendte til brevet, men at en kancelliråd Hahne måske kunne sige noget om det. På trods af det usandsynlige i, at kancelliråden havde forsøgt at brænde et brev i Erlunds kakkellov, blev denne del af sagen ikke forfulgt. Det hang sammen med, at det netop var på den tid, at Frederik 4. fjernede anklagepunktet fra kommissoriet og forbød kommissionen at undersøge brevåbningerne.¹⁴

Til disse anklager føjede sig en generel utilfredshed med den måde, hvorpå Erlund havde bedrevet postspionagen som et privat foretagende. Frederik Rostgaard påpegede i sin betænkning det formastelige i, at Erlund fra 1711 havde ladet føre sine personlige kopibøger over opsnapet post parallelt med de kopier, han indsendte til konge og kancellier. Bendix Jørgensen havde været hovedskriveren, men også Koldings postmester, Jens Riis, havde tidligere bistået Erlund i dette arbejde. Ifølge Rostgaard burde en privat person ikke have disse kopibøger i sine private gemmer, ligesom han var af den mening, at sådanne sager, »som burde holdes geheim og lægges ind i eders majestæts geheime arkiv, ikke af kammerråd Erlund burde have været betroet til sådanne folk som Bendix Jørgensen at afkopiere«. Rostgaard begyndte med andre ord i forlængelse af anklagen om åbning af kongens brev at pege på nogle generelle sikkerhedsproblemer i Erlunds postspionage, og hans indlæg indebar en advarsel mod den risiko for magtmisbrug, der lå i Erlunds særlige position.

Tilbage står spørgsmålet, hvorfor Erlund havde åbnet kongens breve? En nærliggende mulighed er, at han havde kunnet bruge indholdet i de håndskrevne aviser, han siden sin tid ved brevpostkontoret i Hamburg havde skrevet og distribueret med stor fortjeneste. Dette nævner f.eks. Erlunds tjener Jeppe Buck en passant i et forhør på en måde, der nærmest tager det for givet, at det skulle være Erlunds eneste tænkelige motiv.¹⁵

Det er bemærkelsesværdigt, at ingen syntes at tænke, at Erlunds åbning af kongens breve kunne have været en regulær dobbeltspionage for Sverige, Gottorp eller andre magter. 1700-tallet savnede ikke eksempler på

Postkarte over breve fra en dansk købstad til Norge, 1814. Når et brev skulle af sted, blev det noteret på et såkaldt »postkart«, der ledsagede det på dets vej sammen med bundtet af breve til samme destination. Ved postens ankomst blev kartet opslået i eller uden på postkontoret, så folk kunne se, om der var breve til dem med den ankommende post. Kartets oplysninger blev siden overført til en postprotokol til brug for revisionen af postens regnskaber. Oftest blev karter og protokoller herefter kasseret. Men som vore dages logninger af teledata kunne karterne bruges til at spore og kortlægge korrespondancer og netværker. Det skete f.eks. i 1814, hvor regeringen var mistænksom over for borgeres forbindelser til det liberale Norge. Foto: Sune Christian Pedersen.

postembedsmænd, der var bestukket eller på anden vis formået til at levere opspioneringer til andre stater. England havde på netop dette tidspunkt iværksat et kontinentalt bestikkelsesprogram, der omfattede postmestre over det meste af Europa, herunder Hamburg. Senere i århundredet infiltrerede Preussen det Thurn und Taxiske postspionagekontor i Nürnberg.¹⁶

Når ingen tilsyneladende anså fremmed indflydelse i denne sag for en mulighed, kan det skyldes to ting. Enten at karakteren af den opspionerede korrespondance næppe har været så følsom, eller at anklagen om landsforræderi har været så alvorlig, at ingen har turdet nævne muligheden uden at have mere håndfaste beviser.

Forseelser ved postvæsenet

De næste anklagepunkter dækkede over flere forhold i Erlunds embedsførelse, der omhandlede forsøg på personlig økonomisk berigelse. Det alvorligste af anklagepunkterne lød på, at Erlund i foråret 1718 havde presset flere af landets postmestre til i hemmelighed at nedsætte portoen og dermed nedbringe postvæsenets indtægter med 4.000 rdl. Erlund lå på dette tidspunkt i fremskredne forhandlinger om personligt at forpagte postvæsenet for et fast årligt beløb mod til gengæld at få indtægterne. Det var derfor i hans interesse at få indtægterne til at fremstå mindre for derved at få en billigere forpagtningsafgift og en større del af overskuddet til sig selv.¹⁷

Som i de øvrige punkter manglede Jørgensen beviser, men i dette punkt var bevismanglen endnu mere slående. For heller ikke postmestrene lå inde med breve fra Erlund, der kunne kaste lys over sagen. Der blev derfor indkaldt skriftlige redegørelser fra en lang række af landets postmestre, ligesom der blev holdt en større mængde forhør.¹⁸ På baggrund heraf rekonstruerede Rostgaard følgende mulige håndelsesforløb:

Erlund havde tilsyneladende med vanlig forsigtighed ikke selv skrevet til postmestrene, men benyttet sine postskrivere Jørgensen og Grill til at skrive på sine vegne. For en sikkerheds skyld havde han ladet sin stedfader, agendepost Elias Levesen, medbringe disse breve til de postmestre, der lå på hans rute (København-Hamburg) eller orientere dem mundtligt.

Bendix Jørgensens rekonstruktion af brevet til postmestrene ud fra hukommelsen stemte ret godt overens med en del af postmestrenes rekonstruktioner. Brevet var formuleret i vage hentydninger, men var næppe til at misforstå, »efter hvis ordre det sker, kan vel selv eragtes«, hed det, og videre, at postmesteren i egen interesse skulle »moderere«

opkrævningerne af brevporto, da postvæsenet og de enkelte postkontorer snart skulle forpagtes bort igen.

Det var altså også i postmesterens egen interesse at sænke portoen, da han på samme måde som Erlund ville få en større del af overskuddet fra sit eget kontor. Hertil føjede Erlunden forbløffet trussel til de postmestre, der ikke ville samarbejde. Endelig kom han med en kraftig opfordring til, at postmesteren holdt alting for sig selv, og straks sendte brevet retur hvorved Erlund altså i en håndvending fik bortskaffet ethvert bevis.¹⁹

Postmestrenes svar på kommissionens spørgsmål varierede stærkt. Nogle svor aldrig at have set eller hørt om et sådant brev. Andre kunne vagt huske noget om et brev fra Bendix om forpagtningen, men ikke noget om indholdet. Deres svar bar præg af, at de også selv var under mistanke, da de jo muligvis var personligt delagtige i bedrageriet. Postmester Ulrik Bles i Odense tilføjede f.eks. i sit svar, at han anså beskyldningen for at være en af Bendix' »udstuderede finesser til hans herres nachdel«. En del havde som han fået et brev, men efter deres udsagn straks kasseret det.

Andre igen kunne imidlertid underbygge Jørgensens udsagn. Postmester Frausing i Ribe berigtigede alt, men tilføjede, at Bendix Jørgensens håndskrift i brevet virkede fordrejet. Postmester Duborg i Flensburg

Det danske postvæsen var i 1700-tallet delt i to organisationer: Brevposten, der befordrede breve, og agendeposten, der befordrede pakker, personer og værdier på de langsommere vogne (at »age« betyder at »køre«). På det senere oliemaleri af Frederik F.C. Thøning fra 1832 ses en postvogn ved Haderslev Dam. © Post & Tele Museum.

meldte detaljeret om Erlunds brev, og at han under deres korrespondance havde måttet minde Erlund om den embedsed, de begge havde svoret om troskab for konge og postvæsen.

Postmestrene var i denne sag under pres fra flere sider. På den ene side kunne det true deres karriere og endda medføre straffe, hvis de blev fundet meddelagtige i misligheder, der havde forvoldt postvæsenet og dermed kongen skade. På den anden side kunne det true dem, hvis de blev fundet skyldige i at have skjult sandheden. Endelig udøvede Erlund et aktivt pres på dem i sagen. Det kom senere frem, at adskillige postmestre løbende havde sendt ham kopier af deres korrespondancer med kommissionen. Det blev afsløret, fordi kommissionen havde fået kongeligt tilsagn om at måtte opsnappe postmestrenes post. Hele postvæsenet syntes således i vinteren 1719-20 at være filtret totalt ind i intriger og modsætningsforhold.

Gensidig overvågning

I kommissionens arkiv findes et læg »bilag 13, de efter kongelig befaling optagne breve«. Af disse fremgår det, at kommissionen den 16. december 1719 havde videresendt en kongelig ordre til både postmester Otzen i Roskilde og postmester Venninghausen i Haderslev, om at opsnappe alle breve til og fra Erlund, Erlunds kone, postkontrollør Hans Wilhelm Gangloff i Hamburg, der under krigen havde deltaget i Erlunds spionnetværk, og Kaspar Grill, Bendix' afløser som postskriver. Af Otzens brev til kommissionen den 22. december fremgår det, at ordren til ham blev givet mundtligt af kommissionsmedlem, postdirektør Münch. I det hele taget forsøgte kommissionen at udfolde så stor diskretion som muligt. Alle relationer til danske diplomater i udlandet, der gik under Erlunds kuvert til Gangloff, samt alle Erlunds aviser, skulle videresendes. Af Venninghausens brev fremgår det yderligere, at alle de opsnappede breve, der skulle sendes tilbage til kommissionen, skulle slettes af kartet for ikke at vække mistanke. Venninghausen undskyldte i øvrigt, at han ikke havde haft tid til at undersøge al posten på grund af de strenge krav til den korte ekspeditionstid for den passerende post, og at enhver forsinkelse pr. automatik blev registreret på den medfølgende timeseddel.²⁰

At bedrage folk som Gangloff, Grill og Erlund, der var vant til at aflæse de mindste forskydninger i tid eller påskrivninger på brev eller karte, var vanskeligt. Der gik ikke mere end en uge, dvs. to postdage eller en postgang frem og tilbage mellem København og Hamburg, før Erlund

havde gennemskuet, hvad der foregik. Den 23. december skrev han et rasende brev til Gangloff. Han var tilsyneladende ligeglad med, at det ville blive opsnappet, hvad det også blev. For brevet ligger i kommissionens læg med opsnappet post. Ja, det er mest tænkeligt, at brevet egentlige adressat var kommissionen, dets truende tone taget i betragtning.

Erlund afslørede, at han vidste, at hans breve var blevet udtaget i Roskilde og sendt med kurer (selvfølgelig uden om postvæsenet) tilbage til kommissionen i København, hvilket må have fået det til at løbe koldt ned ad ryggen på såvel postmester Otzen som hans generalpostdirektør. For hvor havde Erlund dét fra, (hvis ikke ligefrem fra Otzen selv?). Erlund skrev, at det utvivlsomt måtte være sket uden kongelig permission, hvad dog ikke var korrekt.

Morsomt er det selvfølgelig også at læse, hvor nært han af alle tilsyneladende tager sig det, at nogen uberettiget har læst hans private post, »til min æres formindskelse og blamering, ikke blot i hele Danmark og Holsten, men overalt i Europa«. Djævelen tage kongens »falske apostle«; mine fjender synes virkelig at gøre sig umage, skriver han. I resten af brevet bedyrer han sin uskyld over for Gangloff og opremser sine tro tjenester for fædrelandet, hvilket uanset udsagnets sandhedsværdi forekommer mildt sagt overflødigt over for hans nære ven og svoger. Brevet var uden tvivl rettet et andet sted hen.²¹

Der forekommer da heller ikke flere opsnappede breve i kommissionens papirer efter dette brev, der tilsyneladende satte en effektiv stopper for kommissionens »postspionage«. Erlund og hans folk fandt uden tvivl andre veje, under betroede mænds kuverter eller måske med agendepostmesteren eller andre rejsende.

Peder Marquard Otzen (1688-1759), postmester i Roskilde. Under Erlund-sagen i 1719 var han tillige rådmand i byen. Udateret oliemaleri, ukendt maler. © Post & Tele Museum.

I den ene postgang nåede kommissionen ikke desto mindre at opsnappe en række enslydende breve af 16. december fra Erlund til flere jyske postmestre, hvori han takkede for »det tilsendte« og forsikrede, at der ikke var kommet noget afgørende frem i sagen mod ham. Hvad »det tilsendte« var, afslørede postmester Venninghausen fra Haderslev, der tydeligvis havde fået kolde fødder over sin rolle tidligere i sagen, i et brev sendt samme dag som det opsnappede materiale fra Haderslev. I brevet hævdede han bl.a., at Erlund havde beordret alle jyske postmestre til at sende sig kopier af al deres korrespondance med kommissionen. Begge parter havde altså på samme tid formået at overvåge hinanden. Ifølge Venninghausen havde postmestrene i Kolding, Ribe, Århus og Randers alle sendt Erlund kopier.²²

Med sin dristige ordre havde Erlund på en gang forsøgt at skaffe sig overblik over, hvad der blev sendt ind til kommissionen, og samtidig sendt postmestrene et umisforståeligt signal. De, der ikke svarede, kunne vente hans vrede, i fald han gik af med sejren. Såvel i sit forsøg på at skaffe sig en fordelagtig forpagtning som i sit forsøg på at sikre sig mod at blive dømt udøvede Erlund en umiskendelig personlig magt over navnlig de danske postmestre i Jylland og Holsten. Hvori bestod denne magt? Hvordan kunne en mand, der sad i København udøve så stærk en indflydelse i Jylland?

For det første havde Erlund i sin stilling som postkontrollør til opgave hvert år at rejse rundt og inspicere landets postkontorer. Her havde han rig lejlighed til at stifte personligt bekendtskab med postmestrene og for midlertidigt at se igennem fingre med misligheder. Han har muligvis »haft noget på« mange af postmestrene. Som sin første embedsgerning i 1712 havde han indrettet det nørrejyske postvæsen og altså stået for ansættelsen af postmestrene. Hans rejseinstruks indeholdt også en ordre om at undersøge, hvem der kunne have åbnet nogle af kongens breve. Erlund blev bemyndiget til at afskedige postmestre under mistanke og ansætte andre i deres sted, og magistraterne i købstæderne blev beordret til at bistå ham i efterforskningen. Kongen havde øjensynlig haft mistanke om, at der kunne finde spionage sted på hans postkontorer. Erlund løste dog ikke gåden om de åbnede breve. Alle postmestre på ruten måtte aflægge ed i sagen, men ingen skyldig blev fundet. Sagen er et eksempel på, at Erlund i sin stilling som postkontrollør fungerede som efterforskende myndighed i forhold til postmestrene. Der har med andre ord været gode muligheder for patron-klientforhold mellem Erlund og postmestrene, personlige bånd, han også brugte til at indsamle nyheder til sine håndskrevne aviser og til at distribuere dem.²³

For det andet udøvede Erlund tilsyneladende en del-og-hersk strategi ved at spille postmestrene ud mod hinanden. Man kan ane visse alliancemønstre og modsætningsforhold i postvæsenet: Han bad f.eks. postmester Venninghausen i Haderslev holde et vågent øje med Riis i Kolding, mens sagen stod på. Venninghausen, som vel at mærke samtidig blev brugt af Rostgaard til at åbne Erlunds breve! Riis var tydeligvis forbundet med Jørgensen, som han udvekslede politiske nyheder med til brug for Jørgensens egen, konkurrerende avisskrivning. De to korresponderede endog i en simpel chifferkode om forpagtningen. Omvendt betegner Venninghausen Frausing i Ribe som Erlunds »intime ven«, og at han kun havde hørt om forpagtningssagen mundtligt fra Frausing.²⁴ Forvirret? Det var flere af postmestrene nok også selv!

Hertil kommer endelig Erlunds utvivlsomme ry for indflydelse ved hoffet, for sine evner til intrige og for at udføre betroede hverv for kongen. Tilsammen har disse forhold givet ham en stærk magtbase i postvæsenet, som han søgte at udnytte til at skræmme postmestrene til at modarbejde efterforskningen.

Efterforskningen af Erlunds angivelige økonomiske kriminalitet endte altså også med en vis bevismangel og påstand mod påstand. Kommissionens arbejde afdækkede imidlertid dybe skel inden for postvæsenet, og Erlund demonstrerede med sine breve til postmestrene rækkevidden af den magt, han som postspion og kongens yndling kunne udøve inden for postvæsenet.

Bendix Jørgensens papirer

Magten over postvæsenet kom dog klarest til udtryk i Erlunds resolute fremgangsmåde mod Bendix Jørgensen.

Den 8. juni 1719, næsten fire måneder inden Jørgensens anklager mod Erlund, og kort før Jørgensen selv stjal den veksle, der sendte ham i fængsel, sendte Erlund to betjente til sine to postskrivere Bendix Jørgensens og Kaspar Grills adresser med ordre til at beslaglægge alle deres breve og dokumenter. Den drastiske handling kunne skyldes, at Erlund havde fattet mistanke om, at en angivelse var på vej fra Jørgensen. Han havde ikke holdt tæt om sine opdagelser, men havde bl.a. fortalt postforvalter Clausen om Erlunds misligheder og om kongens brev fra Stralsund.²⁵

På grund af kronologien i dette forløb er det svært ikke at blive lidt mistænsksom. Jørgensen havde tilsyneladende planlagt at angive Erlund, inden han selv blev fængslet. Angivelsen var altså ikke i første omgang

tænkt som et forsøg på at redde sit eget skind, hvad kommissionen tydeligvis mente. Var det i virkeligheden omvendt fat? Var Bendix' tyveri endnu en af Erlunds fingerede intriger, sat i værk for at sætte Bendix under pres og underminere hans troværdighed? Kan vi virkelig føle os sikre på, at det var Bendix, der stjal den norske købmands penge?

Erlunds beslaglæggelsesaktion fremstår velplanlagt. Bag beslaglæggelsen var en ordre fra gehejmeråd og overlanddrost Christian Thomesen Sehested, der var øverste amtmand i Oldenburg. Erlund kendte ham fra den stenbockske kommission, som gehejmeråden havde ledet. Sehested havde fra Oldenburg tilsyneladende fået nys om uregelmæssigheder ved det danske postkontor og om spionage i rentekammeret. Ved ankomsten til Oldenburg havde Sehested opdaget »en hoben intriger og korrespondancer, imod hans majestæts tjeneste og interesse«, og havde givet udtryk for, at »man bedrager den gode Erlund hver postdag på kammeret«. Hvad bedrageriet præcist gik ud på var ikke helt klart. Angiveligt var der nogle, der sendte efterretninger med en kurer til Holsten eller Oldenburg med oplysninger om »hvad udi København skal komme med posten«. Om dette refererede til indholdet i breve, og altså til postspionage, er ikke klart for mig.

I et senere brev advarede Sehested Erlund om, at hans egen fuldmægtig (Bendix) var spionens gode ven. Spionen vidste således ifølge Sehested besked, når der blev åbnet breve på posthuset.²⁶

Det var en alvorlig mistanke, men hverken Grill eller Jørgensen blev forfulgt yderligere. Til gengæld fik Grill allerede samme eftermiddag sine papirer igen på trods af, at Sehested i et senere brev havde nævnt netop ham som den mulige forræder. Hvorimod Erlund beholdt Bendix Jørgensens breve. I øvrigt bemærkede Rostgaard, at Erlund havde reageret »utilladelig sent« på Sehesteds henvendelse ved først at skride til handling næsten fem måneder efter at have modtaget advarslen. Ifølge Rostgaard valgte Erlund sit tidspunkt efter, at Frederik 4. i juni 1719 var rejst til Norge og således ikke ville bemærke oprinnet. Beslaglæggelsen fremstod derfor som en skinmanøvre, trods Alvoren i Sehesteds angivelser.²⁷

Erlund gik imidlertid videre for at sikre sig, at han virkelig havde alle Jørgensens dokumenter. Den 26. september 1719, få dage efter Jørgensens arrestation og kort før Jørgensens anklage, lod han sin tjener Jeppe Buck skrive til Jørgen Bendixen i Kolding, Bendix' fader, og udgive sig for »gammel bekendte og tro ven« af Bendix. Buck skrev i brevet, at Bendix havde tryglet ham om at bede sin fader sende sig alle de dokumenter, som han opbevarede for sønnen. Papirerne skulle forsegles og sendes til Jeppe

Buck med den først afgående post, så kunne bevise sin uskyld. Bendix ville ifølge Buck gerne selv have skrevet, men turde ikke »formedelst vagten, som alle tider står ham for øjne«. ²⁸ Faderen skulle give pakkerne personligt til Jens Riis, postmester i Kolding. Skulle han allerede have sendt pakkerne med en skipper, bad Buck om dennes navn.

Brevet virker mere end en smule mistænkeligt, men den bekymrede fader tøvede ikke med at sende pakken til sin søn. Få dage senere modtog han et nyt brev fra Jeppe Buck, der denne gang advarede ham mod at sende pakken. Det var ikke Bendix men derimod Erlund, der havde forfattet brevet og tvunget sin tjener til at sende det, skønt »jeg krympede mig meget derved«, som Buck skrev, da brevet angik »konge og mit kære fædreland«. Buck undskyldte sig med, at han gerne ville have sendt et advarselsbrev med samme postgang som det første brev. Men han havde ikke haft tid, og gjorde det i øvrigt klart, at Bendix ikke var i fare. ²⁹

Erlund fik siden Grill til at skrive en erklæring om, at Jørgensen selv havde skrevet kladden til Bucks brev, at Buck løj i sit andet brev, og at han siden havde erkendt det og ved ed lovet at fortælle »sandheden« overfor kommissionen. Erlund stoledede aldrig på Jeppe Buck, øjensynligt heller ikke helt på Jens Riis. Ganske vist sendte han Riis et brev, hvor han beskrev sagen og bad ham opsnappe Bucks og Jørgen Bendixens breve og sende dem til postmester Rasck i Korsør, der så skulle sende dem videre. Men han bad samtidig Venninghausen i Haderslev opsnappe brevet fra Jørgen Bendixen til Jeppe Buck samt Bendix Jørgensens øvrige korrespondance, der passerede gennem postkontoret i Haderslev, og derefter sende det til Erlund. Sært, for uanset om Jørgen Bendixen valgte at indlevere brevet i Kolding eller Haderslev, ville det passere Haderslev. ³⁰

Mens Riis ikke opsnappe noget, lykkedes det Venninghausen at opsnappe flere breve for Erlund, herunder et fra Jørgen Bendixen til Jeppe Buck. På den måde forsvandt endnu en del af beviserne i sagen. Det er uden tvivl denne opsnapning, der har gjort Venninghausen så nervøs, at han siden hen fortalte kommissionen mere end nogen anden jysk postmester. I længden holdt hans nerver ikke til at opsnappe breve for begge partier i sagen. ³¹

For at være helt sikker overvågede Erlund, formentlig via bestikkelse, Bendix Jørgensen i arresten. Fra de indsatte fik han fremskaffet vidnesbyrd om en række beskyldninger mod sig, fremsat af Bendix Jørgensen i fængslet, og det indleverede han i kommissionen den 8. januar 1720 for at få standset Jørgensens »daglige discours«. Bl.a. skulle Jørgensen have mistænkt Erlund for at ville forgive ham i fængslet. ³²

Bendix Jørgensen var altså under en vis overvågning i fængslet, selvom hans tanker om, at Erlunds håndlangere ville fratage ham hans breve muligvis var overdrevne. Ingen hindrede ham i løbet af sagen at skrive og indsende adskillige bønsskrivelser til kongen og breve til kommissionen. Den første kom den 23. november 1719, da han havde fået nys om opspnappingen af sin faders forsendelse. Hans bror havde besøgt ham i fængslet med bl.a. Bucks to breve til faderen samt nyheden om brevenes opspnapping. Familien syntes nu omsider at have mistet tiltroen til postvæsenet. Nu skrev Bendix i harme, at »hr. kammerråd Erlund sparer ingen umage at underdæmpe sandhed og sin formastelse imod Eders majestæt og mit kære fædreland, og mig som det åbenbarede uskyldig at fordærve«. Erlund brugte både magt og list og desuden søgte han med »skænk og gave« at få Bendixes bekendte til at overtale fangen til at tilbagekalde sine anklager mod Erlund. Bendix skulle oven i købet selv være blevet tilbudt penge gennem disse kanaler. »Jeg ved ikke hvilken time jeg enten er solgt eller købt« - Bendix var under et umenneskeligt pres for at frafalde sin anklage.³³ Et pres, der kun blev større ved, at hans eget liv var i fare.

Slutspillet

I maj 1720 var kommissionen klar med betænkninger og vota, og måneden efter faldt Rostgaards og Münchs domsslutning. Erlund skulle dømmes fra embede og betale en bøde på 5.800 rdl, svarende til, hvad han ifølge deres skøn havde forårsaget af tab for post- og toldvæsenene. Det fremgår af et brev fra Erlund til Gehejmekonseillet, at sagen senest i august blev forelagt Statsrådet. Intet skete imidlertid herefter.³⁴

Tilsyneladende havde Frederik 4. svært ved at træffe sin endelige beslutning i sagen.

Sagen fik imidlertid et skub, da Bendix Jørgensen den 30. april 1721 modtog en dødsdom for sit tyveri.³⁵ Dagen efter iværksatte han et flugtforsøg. Flugtforsøget var ikke det første. Det kom tilfældigvis frem i forbindelse med undersøgelsen af et slagsmål mellem en del indsatte, hvorunder Christen Mikkelsen Fiskebløder havde tilføjet arrestforvareren Thomas Sørensen et sår ved øjet. Magistraten kunne efter endt undersøgelse også indberette til kongen, at arrestanterne ridefoged Lavrids Christensen og postskriver Bendix Jørgensen i fællesskab havde planlagt at overmande arrestforvareren, når han fulgte gæster ind og ud af arresten. Som et led i flugtplanen havde de anskaffet »skedevand«, dvs. salpetersyre eller alkalisk lud, samt forskellige instrumenter til at bryde låse op med og overfile jernstænger i vinduerne.

Det var lykkedes Lavrids Christensen og Bendix Jørgensen at bryde en lås op, men de var blevet standset af de andre indsatte, dog uden at deres forehavende var blevet røbet før forhørene i forbindelse med Christen Fiskebløders overfald på fængselsbetjenten. De to blev isoleret fra hinanden.

Dagen efter sin dødsdom søgte Bendix igen at slippe fri ved at få smuglet et brev ud af arresten til en Jokum Pedersen Koppe Knapmager, der skulle skaffe ham koncentreret salpetersyre og svovlsyre samt jernspåner. Blandingen af koncentreret salpetersyre og svovlsyre danner en forbindelse, der minder om sprængstoffet nitroglycerin. Den desperate postskriver planlagde at sprænge sig ud af arresten! Uden tvivl ville Bendix have været i stand til at blande krudt i en skål, hvis han havde fået de ønskede ingredienser. Jokum turde dog ikke trods gentagne opfordringer efterkomme forespørgslen og Bendix' påmindelse om, »at han ville møde ham for Guds dom«.

Rådhusarresten, hvorfra Bendix Jørgensen planlagde at sprænge sig ud, havde til huse i kælderen under Københavns rådhus på Gammeltorv, der o. 1720 så ud som på dette stik fra Resens Atlas 1672.

Arrestforvarer Sørensen kom omsider på sporet af korrespondancen, måske takket være Erlunds spioner, og Bendix blev anbragt i isolation i en celle, hvor der var seng og bænk, men intet bord, »dog er der så lyst, at han kan skrive hvad han vil«. ³⁶ Han så nu kun en udvej til at redde sit liv: at forsøge, trods alt hvad der var sket, skrevet og sagt, at forsone sig med Christian Erlund.

Bendix Jørgensen indsendte den 20. juni 1721 en bønsskrivelse, hvori han dristede sig til »som ormen at krybe« for kongen i håb om nåde, og trak alle sine beskyldninger mod Erlund tilbage. Han havde været en brik i et større spil, hvor tre navngivne personer, feltkasserer Christen Sørensen, generalpostamtssekretær Niels Müller og Københavns postforvalter Clausen, stod bag. Bendix var blevet lovet frihed samt generalpostdirektør Münchs nåde, hvis han anklagede Erlund for spionage. Erlund var uskyldig i alle punkter. ³⁷

Det hele var ifølge Bendix et spil skabt af Erlunds dystre misundere. En forklaring, der faldt Frederik Rostgaard mere end en anelse svær at tro. Kommissionen genoptog nu sit arbejde for at komme til bunds i den mystiske tilbagetrækning af anklagen. ³⁸

Kommissionen fandt, at Erlund allerede i vinteren 1719-20 øjensynligt havde arbejdet aktivt for at hindre, at anklageren i sagen om den norske veksler, N. Burmester, skulle lade sagen mod Jørgensen falde. Den 29. januar 1720 skrev Erlund til byfoged Enevold Bruun og bad ham arrestere Bendix for hans regning, hvis Burmester skulle lade Bendix komme ud af arresten. Nogle uger forinden havde Bendix forsøgt at få grev Holstein-Holsteinborg til at anbefale en bønsskrivelse til kongen, hvori han oplyste, at Burmester som følge af Erlunds intriger nægtede at modtage kaution for ham, så han kunne blive løsladt. På den måde ville Erlund kunne bevare presset mod Bendix, hvilket lykkedes til fulde med dødsdommen. Hvis det er sandt, viser Erlunds pres på anklageren imidlertid, at denne opfattede sagen mod Bendix som spinkelt underbygget, hvilket kan bestyrke mistanken om, at hele vekselsagen var et komplot fra Erlunds side. ³⁹

Op til Jørgensens tilbagetrækning af sine anklager mod Erlund havde postskriveren tilsyneladende selv henvendt sig til ham med undskyldende breve. Heri fortalte Jørgensen, hvorledes Sørensen, Müller og Clausen var mødt op i arresten for at overtale ham til at angive Erlund. Erlund anbefalede ham da at indsende en bønsskrivelse til kongen. Der var dog mildt sagt uklare detaljer i sagen, navnlig et brev fra Bendix Jørgensen til hans beskikkede forsvarer, Anders Windeløv, skrevet samme dag som hans første undskyldende brev til Erlund. Af brevet til Windeløv fremgår,

at Erlund stod bag hans tilbagetrækning af anklagerne, at undskyldningen var fingeret, og at Bendix troede, at Windeløv med Erlunds hjælp øjeblikkelig kunne få ham fri.⁴⁰

Det er uklart, hvordan brevet er kommet kommissionen i hænde. Men det blev sammen med de tre påståede angiveres hårdnakkede benægtelser omdrejningspunktet i Rostgaards og Münchs konklusioner: at Erlund med den troløse forsvarer Anders Windeløvs hjælp havde narret Jørgensen til at tilbagekalde anklagerne ved at give ham den opfattelse, at Erlund kunne hjælpe ham fri. Her var formuleringer som »på Deres honneur, ære og inderligheds tilsagde løfte i Guds navn« og »lad brevet ikke komme mig til præjudice [skade]« stærke indicier på, at Bendix vidste, at han var på vej ud i urent spil, og at Windeløv havde lokket ham til det. Rostgaard konkluderede derfor med et bibelcitater, at Bendix Jørgensens nye udsagn af mange grunde var ubrugeligt; thi som Satan sagde om Job til Gud: »Hud for hud, og alt hvad en mand ejer, skal han give for sit liv«. Bendix havde gjort »sit livs sidste bekendelse« for at Erlund skulle bede for hans liv, ikke fordi han ville redde Erlund.⁴¹

Erlund lagde imidlertid et vedvarende pres på både Jørgensen, Windeløv og budbringer Pedersen ved gentagne gange at sende notarius publicus Rasmus Æreboe til dem for at få dem til skriftligt at besvare spørgsmål og stadfæste deres udsagn. Kommissionsmedlem Bartholin støttede ham som ventet i sin betænkning af 1. december 1721, hvor han konkluderede, at Bendix Jørgensen havde ført en »uærlig sag, og [at] den som nu siger et, nu et andet, ikke skal stå til troende«. Endelig indsendte Erlund den 7. februar 1722 en bønsskrivelse, der udtrykte forfærdelse over Rostgaards og Münchs underkendelser af Jørgensens tilbagetrækning af anklagerne mod ham, og Erlund underbyggede i øvrigt sin sag med vedlagte kopier af en lang række breve fra Jørgensen til baron Reck, kongen, Windeløv og andre.⁴²

Bønsskrivelsen er bemærkelsesværdig, da Erlund heri faktisk tilstår at have opsnappet breve fra fængslet allerede fra efteråret 1719 samt indirekte sine mildt sagt suspekter forbindelser til Windeløv og Reck, der kan have udleveret brevene til ham. For hvordan skulle han ellers kunne have fået brevene i besiddelse? Flere af dem fremstår direkte konstruerede, f.eks. når Jørgensen i november 1719 forsikrer Reck, at han ikke har fået bortfjernet nogen beviser eller breve. I noget, der ligner ren desperation, havde Erlund tilsyneladende sågar forfattet en kopi af et brev fra Jørgensen til kommissionsmedlem og generalpostdirektør Münch, der mere end antydede, at det var generalpostdirektøren, der stod bag anklagerne mod Erlund.⁴³

Sagen var altså næppe blevet klarere for Frederik 4., der først i april 1722, mere end tre år efter sagens begyndelse, traf sin beslutning. Den lød i al sin korthed: »i henseende til den nidkærhed og de tro tjenester som bemeldte kammerråd Erlund i forrige krigs tid, mod Os haver udvist, have vi allernådigst bevilget, at ingen dom i bemeldte sag må afsiges, men ville af kongelig nåde, at den hele proces skal være ophævet, og at den ikke skal præjudicere fornævnte vores kammerråd Erlund på hans gode navn og rygte i nogen måde, men at han for al videre tiltale, den sag angående, skal være aldeles befriet«. ⁴⁴ Med et trylleslag af sin enevældige magt havde kongen opløst sagen.

Også Bendix Jørgensen modtog kongens nåde, om end den langt fra rakte så langt som for hans tidligere herre. Bendix blev benådet til resten af sit liv at »arbejde i jern på Bremerholm«, hvor forbrydere ofte udførte strafarbejde for flåden. Her fortaber hans skæbne sig i uvished.

En gæld gøres op

Frederik 4.s beslutning fremstår gådefuld den dag i dag. Søgte kongen af Guds nåde ikke at levere den højere retfærdighed for sine undersåtter i det jordiske liv? Følte han slet ikke noget behov for en art konklusion i sagen? For at forstå kongens afgørelse er det nødvendigt at søge at sætte sig i hans sted, og at se den i det store perspektiv, hvor kongerollen i samspil med udenrigspolitikken dannede rammerne.

Det iøjnefaldende paradoks i Erlundsagen er naturligvis, at kongen med en ophævelse af sagen begrundet i den kongelige taknemmelighed mod den tro tjener overhovedet lod sagen rejse i første omgang. På den anden side måtte kongen naturligvis give »os elskelige Erlund« en advarsel. Kongelig gunst var ikke et *carte blanche*, der til evig tid kunne misbruges til hvad som helst.

Forestillingen om den kongelige gunst udgjorde selve kernen i Frederik 4.s personlige herredømme. Erlund havde i Stenbocksagen skaffet kongen en af de største politiske sejre i hele hans regeringstid. For kongen var det slet og ret en æressag at belønne sin tro tjener. Og med æren og den kongelige gunsts troværdighed stod og faldt herredømmet. Uden den ville fortryllesen ophæves og Frederik 4. blot være en skygge af en enevældig konge, enten en forhadet despot, eller en kransekagefigur, der uvægerligt ville miste sin magt til bureaukraterne. Frederik 4. var indbegrebet af disse kongelige æresbegreber. Han tænkte i dem, levede efter dem og bedømte sig selv og sin omverden ud fra dem.

Det var med dette blik, at kongen sideløbende fulgte kommissions-sagerne mod Erlund og den storpolitiske udvikling i Europa. Her forløb fredsforhandlingerne, der afsluttede Store nordiske Krig for Danmarks vedkommende indtil underskrivelsen af Frederiksborgfreden 3. juli 1720. Det var præcis på dette tidspunkt, i sommeren 1720, at kongen på det nærmeste lagde sagen død ved sin larmende tavshed efter kommissionens betænkning i maj måned. For nu kendte han slutresultatet af Erlunds tjenester, der var en international sikring af Slesvigs tilhørsforhold under den danske krone og et traktatfæstet svensk løfte om aldrig at yde Gottorp hjælp imod Danmark. I august 1721 tog kongen skridtet videre og erklærede, at han som følge af hertug Karl Frederiks fjendtlige handlinger under krigen tog hertugens del af Slesvig i besiddelse. Den 4. september fulgte han op med den storslåede ceremonielle arvehyldningsakt på Gottorp Slot, hvor toppen af gejstligheden, embedsværket og ridderskabet i hertugdømmet svor ham troskabsed som deres eneste suveræne herre. Et direkte resultat af, at Erlund havde leveret beviset på hertugens troløshed.⁴⁵ Og et resultat, der var en stor belønning værdig. Kongen kan altså have ladet sig bevæge af den udenrigspolitiske succes til atter at belønne sin fremragende postspion trods dennes mulige moralske småskavanker.

Dertil må man for at sætte sig ind i kongens sted tænke på, hvordan han måtte forholde sig til et informationsbillede, der ikke kun stammede fra kommissionen. Som alle andre har han utvivlsomt været træt af den langtrukne sag, hvorunder også Erlund indsendte byger af bønsskrivelser med klager over kommissionen, over andre postembedsmænd som postforvalter Clausen, og i det hele taget løbende forsynede kongen med sine egne udlægninger. Hertil havde Erlund i Bartholin en slags støtte i kommissionen, der vedholdende præsenterede kongen for et andet billede end den iltre Rostgaard. Man skal derfor passe på med at vurdere kongens beslutning alene på grundlag af kommissionens betænkninger. Hans beslutningsgrundlag var på en gang bredere og mere diffust.

Endelig tænkte Frederik 4. uden tvivl fremad. Erlund havde vist sin nytte over for en stærk udenrigspolitisk fjende, der nu ikke længere truede hans riger og lande. Men kongen måtte stadig holde styr på et intrigerende hof og en gammeladel, som han nærrede den største mistro til. Og her kunne postspionen fortsat gøre nytte, måske endnu mere end før. Frederik 4. skrev omhyggeligt ikke noget, der indikerede, at han troede på Erlunds uskyld. Kongen havde mere end nogen sinde en stærk klemme på sin postspion, der gjorde ham til et pålideligt redskab i kommende opgør med

stærke gammeladelige partier. Kongen behøvede derfor ikke bekymre sig alt for meget om Erlunds eget eventuelle tilhørsforhold til fraktionerne.

Ved ophævelsen af anklagerne mod Erlund i april 1722 var postspionens stilling altså på en gang befæstet og svækket. Kongen havde endnu engang demonstreret sin store nåde og gunst over for sin loyale tjener. Hvor stærkt Erlund stod i det sociale hierarki, viste sig den 30. april 1721. På dagen, hvor dødsdommen faldt over Bendix Jørgensen, blev Erlunds eneste datter, Susanna, gift med officeren Vilhelm de Ulrichsdal, uægte søn af ingen ringere end Ulrik Frederik Gyldenløve, statholder i Norge, kong Frederik 3.s uægte søn. I 1721 var Vilhelm oberstløjtnant ved et norsk hvervet dragonregiment. I 1726 blev han adlet. Parret forblev bosat i Norge.

Partiet skaffede Erlund en indgang i en så fornem familie som tænkes kan. Det demonstrerede hans nærhed til kongemagten og cementerede hans opstigen fra ret beskedne kår. Måske var Erlund omgivet af fjender, som han selv skriver, men han havde også stærke støtter selv i denne sin mørkeste tid. Alligevel kan det næppe siges at være et parti, der i hverdagen styrkede Erlund. Det må have været begrænset, hvad en norsk officer kunne yde af assistance til den københavnske postembedsmand, der stadig med rette kunne føle sig noget udsat. Få måneder inden kongens ophævelse af sagen havde han foretaget en udskiftning i regeringens top, der mildt sagt måtte bekymre Christian Erlund. Gehejmeråd Ditlev Vibe, Erlunds første kontakt ved hoffet og formentlig manden, der i sin tid havde skaffet ham hans stilling ved postvæsenet i Hamburg, blev den 21. december 1721 afskediget i nåde som oversekretær for Danske Kancelli til fordel for den ærefulde post som statholder i Norge. I hans sted som Danmarks statsminister indtrådte ingen ringere end Frederik Rostgaard.

Erlunds formentlig stærkeste støtte på rigets næstvigtigste post blev erstattet med en fjende.

Korruption og embedsmoral

Det er på dette sted nødvendigt at gøre sig klart, at Rostgaard og Münch måske tog fejl. At der rent faktisk måske stod en magtfuld konspiration bag Bendix' anklager. I sidste ende bygger sagen på så mange løse indicier og så få håndgribelige beviser, at det er umuligt at sige den dag i dag, hvem der havde ret. Sagen illustrerer imidlertid med al ønskelig tydelighed det væld af intriger, der udsprang af et postvæsen, hvori en Erlundsk postspionage trivedes.

Erlund-sagen var ikke den eneste korruptionssag inden for postvæsenet i 1700-tallet, ej heller den sag, der indebar de største beløb.

1700-tallets danske postvæsen var præget af sager om både små og store kasseuoverensstemmelser, uden at det synes at have givet alt for store anfægtelser eller haft alt for alvorlig betydning for postfolkenes ansættelser. Problemet skyldtes formentlig en kombination af relativt lave lønninger og store udlæg for stillinger, der bragte mange postfolk i gæld. Det skete f.eks. for Caspar Grill, der for at få sin stilling som postforvalter i København måtte betale både et stort engangsbetøb til at dække sin forgængers gæld samt en månedlig pension. Dermed satte han sig så hårdt, at han i 1740 havde oparbejdet en umulig gæld på 2.400 rigsdaler. De største skandaler fandt dog sted sidst i århundredet, da man ved postkasserer Zoegas død i 1794 fandt, at han i samarbejde med flere topembedsmænd havde begået underslæb på næsten 30.000 rigsdaler.⁴⁶

Mens den almindelige korruption, her bredt defineret som både »skænk og gave«, bedrageri og andre økonomiske misligheder, var relativt udbredt i postvæsenet ligesom i den øvrige statsadministration, var Erlundsagen noget særligt, fordi den truede etaten på dens indre sammenhængskraft og troværdighed.

Sagens måske mest alvorlige konsekvenser var den utvivlsomme nedbrydelse af postvæsenets egen moral, der fulgte af den kaotiske opklaringssag. Den indflydelse, Erlund udøvede på postmestrene, navnlig i Jylland, må have desillusioneret eller korrumpert mange postmestre. Denne magt er overraskende stor, de fysiske afstande taget i betragtning. Men for en jysk postmester på hovedpostruten mellem København og Hamburg med to ugentlige afgange har hovedstaden været faretruende nær, trods den fysiske afstand. Den viser styrken af de personlige forbindelser inden for postvæsenet på bekostning af de formelle kommandoveje og hierarkier.⁴⁷

Erlunds frifindelse vidner om en kolossal tolerance fra statsmagts side over for misligheder i embedet. Erlund var kongens opfindelse. Nok stillede Frederik 4. krav om loyalitet fra sin embedsmand, men det var mere et krav om personlig lydighed over for kongen, end over for embedsværket. Erlund var sig sin plads i det kongelige magts puslespil bevidst. Forholdet mellem Frederik 4. og hans postspion var et »noget for noget«-forhold. Det skulle blive endnu mere klart i de følgende år, hvor Erlund medvirkede ved brevåbning i flere sager mod korrupte kongetjenere. Den vigtigste sag var »gehejmekommissionen« i 1725, hvor Frederik 4. rensede ud blandt korrupte kongetjenere i regeringens top. Frederik Rostgaard, Erlunds plageånd, blev fældet, dømt for omfattende korruption, og fradømt alle sine embeder og forvist fra hovedstaden.

Henvisninger

- 1 Denne artikel udspringer af min ph.d.-afhandling og efterfølgende bogudgivelse med titlen »Brudte segl« (Pedersen, Sune Christian, *Brudte segl. Spionage og censur i enevældens Danmark*, Post & Tele Museum Skrifter 7, København 2008), et studie af den enevældige stats overvågning af brevposten og, i bredere perspektiv, af informationsstrømmene i samfundet.
- 2 En hovedkilde – om end en anelse suspekt – til Erlunds liv er hans selvbiografiske manuskripter, som han skrev og indsendte til kongerne Frederik 4. og Christian 6. i perioder, hvor han var truet eller faldet i unåde. Manuskripterne findes (ligesom de øvrige citerede kilder) i Rigsarkivet, Danske Kancelli, D144 – »De erlundiske papirer og kommissioner 1719-51«. Se Pedersen 2008: 429-32 for en kildekritisk diskussion af manuskripterne.
- 3 Erlunds Manuskript 1732 s. 103 (DK, D144-1).
- 4 Jørgensens anklageskrift 28.9.1719, D144A, bilag nr. 26.
- 5 Erlunds Manuskript 1732 s. 135 ff.
- 6 Sjællandske missiver 2.10.1719, nr. 311; D144A, nr. 50.
- 7 D144A, II, 2, Missive til kommissionen 16.10.1719.
- 8 Ibid. Nr. 51 (Sjællandske Missive af 2.3.1720). Om forsikringspatenterne, se s. 142.
- 9 Ibid. Nr. 59 (Sjællandske Missive af 19.12.1720 til Münch og Rostgaard – Bartholin var kørt ud på et sidespor i kommissionen på dette tidspunkt, se ndf).
- 10 D144A, IV, Rostgaards betænkning af 6.2.1721, pkt. 1. Kommissionen hørte i forbindelse med sagen om det »ilde konditionerede« brev en række personer, som kommerceråd Laurids Baggesen havde meddelt om sagen, bl.a. kammertjener Iver Andersen. Ingen kunne dog bringe afgørende nyt i sagen, der selvfølgelig også var blevet syltet af Erlund selv (Ibid. pk. 8).
- 11 Ibid. pkt. 2.
- 12 D.A von Recke til Erlund, udat. (ifølge seddelregistraturen er brevet skrevet 16.10.1719 (hvilket må bygge på en tidligere registrering af arkivet, hvor brevet konvolut stadig har været bevaret), dermed har Erlund først fået advarslen to uger efter sagens begyndelse. Hvordan kommissionen er kommet i besiddelse af brevet (13.1.1720), der må have tilhørt Erlund, er gådefuldt), D144A, A II, 12, Vb.
- 13 Nørby, Toke, *Den danske postetat 1624-1927*, Århus 2008 s. 88.
- 14 Rostgaards betænkning 6.2.1721, pkt. 4 og 5. Postforvalter Clausen, der havde hørt om åbningerne af kongens og prins Carls breve fra Jørgensen og Grill, omtaler dette i kommissionsprotokollen d. 2.11.1719.
- 15 D144A, Protokollen: 109. Forhør over Jeppe Buck. Dette synspunkt findes også hos Bruun, Christian, *Frederik Rostgaards Liv og Levnet*, Kbh. 1870: 175.
- 16 Fritz, Paul, ”The Anti-Jacobite Intelligence System of the English Ministers, 1715-1745”, i *Historical Journal* nr. 16, 1973: 272-78; Kalmus, Ludwig, *Weltgeschichte der Post*, Wien 1937: 420 f.
- 17 Gennemgangen af dette punkt bygger på D144A, Rostgaards relation og votum, 10.5.1719; Münchs relation og votum, 18.5.1720; Olsen, Fritz, *Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Christian VII's død (1711-1808)*, Kbh. 1903 : 20 f.; Bruun 1870: 170 ff.
- 18 D144A, A II, bilag 7a. Kommissionen til postmestrene i Slagelse, Nyborg, Odense, Vejle, Ribe, Kolding, Fredericia, Aarhus, Aalborg, Haderslev, Kiel, Tønder, Glück-

- stadt, Flensborg, Slesvig, Intzehoe og Rensborg, 4.11.1719. Postmestrenes svar i det følgende findes i samme, bilag 8.
- 19 Ibid., bilag 4a.
- 20 Ibid., bilag 13, 5 (Otzen til kommissionen 22.12.1719) og 7 (Venninghausen til kommissionen 20.12.1719).
- 21 Erlund til Gangloff 23.12.1719, D144A, A II, bilag 13, 8.
- 22 Venninghausen til kommissionen 20.12.1719, D144A, A II, bilag 13, 6. Postmester C. Brun i Slagelse kunne desuden berette, at agendepost Levesen efter forlangende havde fået kopi til kommissionen (ibid., bilag 8, 21a).
- 23 GR 22.6.1712, nr. 125. Postmestrenes erklæringer ligger i D144D, E I, pk. 2, nr. 13.
- 24 D144A, A II, bilag nr. 13, 1 (Erlund til Venninghausen 16.12.1719), nr. 12a (Jørgensen til Riis 24.1.1719), nr. 8, 25 (Venninghausen til kommissionen 6.3.20), nr. 8,18 (Venninghausen til kommissionen 2.12.1719).
- 25 Rostgaards betænkning af 6.2.1721, pkt. 4; Kommissionsprotokollen 2.11.1719: 25-28.
- 26 Erlunds memorial («Nødvendige årsager og omstændigheder») af 12.12.1719; Sehested til Erlund 28.1.1719 (D144A II, nr. 12 f samt bilag g-l: korrespondancen mellem Sehested og Erlund).
- 27 D144A, Kommissionsprotokol, forhør af Kaspar Grill 2.11.1719: 28; IV, Rostgaards relation og votum, 10.5.1719 pkt. 6; Rostgaards betænkning af 6.2.1721, pkt. 11.
- 28 Jeppe Buck til Jørgen Bendixen 26.9.1719 (D144A II, bilag 10 a (Erlunds kladde til samme: 10 b)).
- 29 Jeppe Buck til Jørgen Bendixen 30.9.1719 (D144A II, bilag 10 c).
- 30 Erlund memorial af 29.11.1719 (D144A II, nr. 12 Q1). Som nævnt bad Erlund under kommissionssagen Venninghausen holde øje med Riis. Dog brugte han samtidig Riis som indhenter af oplysninger om det norske postvæsen i et brev d. 16.12.1719, hvor han samtidig instruerede postmesteren i at adressere alle følsomme breve til Erlunds moder, Susanna Elias Levesen – for at undgå al mistanke fra Jeppe (Buck), der fører protokollen over alle Erlunds indkommende og udgående breve (D144A, A II, 13, 2.).
- 31 Riis til kommissionen 2.12.1719 (A II, 8, 22c); Erlund til Venninghausen 30.9.1719; Venninghausen til kommissionen 20.12.1719 (D144A, 13, 6 (Erlunds brev er bilag a)).
- 32 Pro memoria fra A.G. Robbers, Peder Christoffersen og K.P. Holm (indsatte), 29.10.1719, D144A, II, 12 r.
- 33 Jørgensen suplik 23.11.1719 (samt tre bilag), D144A II, 9. Jørgensen hævder i øvrigt i brevet, at «ordet går» at Erlund forbereder at «gøre sig usynlig» og dertil har trukket de fleste af sine penge ud af landet. Påstanden blev siden underbygget ved et brev, som »uformodentlig« kom kommissionen i hænde, skrevet med Caspar Grills håndskrift, til en baron Reck, som kort forinden var kommet ud af slutteriet i København, ifølge Jørgensen via Erlunds penge, med spørgsmål til den løsladte, om han kunne hjælpe med at transportere Erlunds penge ud af landet i form af obligationer (D144A II, 7b). Erlund opgav planen, muligvis fordi han blev konfronteret med det i kommissionen. Hvorfra det afslørende brev kom, nævnes ikke, men det er nærliggende, at Reck er blevet nervøs og har besluttet at falde sin nye patron i ryggen.
- 34 D144A IV, Münchs og Rostgaards domsslutning, 14.6.1720; III, Erlund til Gehejmekonseillet 26.8.1719.
- 35 Erlund var 16.12.1720 blevet dømt til at betale Jørgensensagens omkostninger samt erstatning til den skadelidte købmand, i alt over 1000 rdl. (Bruun 1870: 177).

- 36 Københavns Magistrat til Frederik 4. 21.5.1721 (gengivet i Nielsen 1884: 358 f); arresthusforvalter Thomas Sørensen i kommissionen 8.7.1721 (D144B 1).
- 37 Bendix Jørgensen suplik 20.6.1721 (D144B I, d).
- 38 D144B, kommissionen af 30.6.1721 (formelt set var det en ny kommission, der blev nedsat, men reelt bestod den af de samme medlemmer).
- 39 Erlund til Bruun 29.1.1720, D144A II, 4h; Bendix Jørgensen til Holstein-Holsteinborg 4.1.1720 samt suplik, D144A II, 4 e-f.
- 40 Bendix Jørgensen til Erlund 18.6.1721 (D144B II, c); 23.6.1721 (D144B II, i); Erlund til Windeløv (Jørgensens advokat) 20.6.1721 (D144B II, h). Jørgensen til Windeløv 18.6.1721 (D144B II, g); kommissionsprotokol pkt. F (D144B I).
- 41 Jf den udførlige betænkning fra Rostgaard 22.11.1721 (D144B IV, 1) og Münchs, der faldt to måneder senere og fremstår som en ren gentagelse af Rostgaards (19.1.1722, D144B IV, 2).
- 42 Erlund til Æreboe juni-juli 1721 (D144B II, m-p); Bartholins betænkning 1.12.1721 (D144B IV, 2).
- 43 Erlund suplik med bilag, 7.2.1722 (B III, 5).
- 44 Frederik 4., åbent brev af 10.4.1722, samt reskript til kommissionen angående processens ophævelse af 17.4.1722 (B V).
- 45 Edvard Holm, Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse, Kbh. 1891: 6 f.
- 46 Møller, Anders Monrad, Posttrytter, dagvogn og fodpost, P&Ts historie bd. 2, Kbh. 1992: 150. Mette Frisk Jensen fremdrager i sin afhandling om korruption under enevælden over 15 korruptionssager fra 1700-tallet, der involverede postembedsmænd (jf. Jensen, Mette Frisk, Korruption og embedsetik – danske embedsmænds korruption 1800-1866, Ph.d.-afhandling, AU 2009, bilag 1).
- 47 Gunner Lind beskriver i dansk forvaltningshistorie, hvordan statsmagten aftog gradvist, jo længere man fjernede sig fra magtens centrum (Lind, Gunner, »Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720«, i: Dansk Forvaltningshistorik bd. 1, København 2000: 216).

Snart med klap, men mest med stok

Carl Vilhelm Petersen på Det kgl. Opfostringshus i
1890'erne

Carl Vilhelm Petersen

med indledning og kommentarer af Peter Henningsen

På Opfostringshuset

I 1891 begyndte den 10-årige arbejderdreng Carl Vilhelm Petersen fra Nørrebro på Det kongelige Opfostringshus. Carl Vilhelm må have været dygtig i skolen, for det var kun de allerdygtigste og kvikkeste drenge fra fattige arbejderhjem, der efter ansøgning kunne få friplads på den meget eftertragtede kostskole, som havde eksisteret siden 1753.

Carl Vilhelm havde tilbragt sin barndom på flere forskellige adresser på indre Nørrebro. Som så mange andre fattige familier dengang, førte familien et noget omflakkende liv, hvor man flyttede fra lejlighed til lejlighed. På ansøgningstidspunktet boede Carl Vilhelm med sine forældre, arbejdsmand Lars Petersen og hustru Johanne, i Meinungsgade. I de efterfølgende år skiftede familien dog bopæl flere gange.

Carl Vilhelm gik på kommuneskolen i Sjællandsgade, og skolen gav ham i ansøgningen det allerbedste skudsmål: »Karl Petersen er en flink og opvakt dreng. Hans opførsel er særdeles tilfredsstillende. Han er nu nr. 6 i 3die klasse«. Lægen fandt ham sund og rask og skolen attesterede, at Carl Vilhelms forældre var »værdige trængende«. De var med andre ord fattige, men hårdtarbejdende, mennesker.¹

Et ophold på Opfostringshuset, der dengang lå på Kalkbrænderivej på Østerbro (den nuværende Randersgade), varede i fire år og afsluttedes med at drengen blev konfirmeret.² Skolen havde som regel i god tid fundet lærepladser til drengene, der var meget eftertragtede af håndværksmestrene, da de var kendt for at være veldisciplinerede. Så alt i alt var man kommet godt i vej, når man havde været »skorpe«, som drengene fra stiftelsen blev kaldt.

Da skoletiden nærmede sig sin afslutning ville Carl Vilhelm dog ikke tage imod den læreplads som murerlærling, skolen tilbød ham. Det ville

I 1880 flyttede Det kgl. Opfostringshus til den nyopførte bygning på Østerbro. Den monumentale rødstensbygning lå dengang i landlige omgivelser og tæt ved stranden. Over husets døre stod der belærende sentenser, som det var godt for drengene at have for øje. En af dem, over bagdøren ud mod legepladsen og haven, lød: »Det er en Mand godt at have baaret Aag i sin Ungdom.« Tegnet af Chr. V. Nielsen. (Illustreret Tidende, 1879-80, s. 402)

nemlig have betydet, at han helt frem til sit 18. år ville være under skolens og dermed den forhadte forstander Jensens overopsyn og myndighed. Det forholdt sig nemlig således, at man afgav sin forældremyndighed til skolens forstander, når man lod sit barn optage. Det havde Københavns Magistrat, hvorunder ansvaret for skolen sorterede, besluttet i december 1890. Altså i det første år, Carl Vilhelm gik på skolen.³ Carl Vilhelm hørte imidlertid ikke til blandt de taknemmelige skorper, der senere mindedes deres barndoms skole med glæde. Tværtimod. For Carl Vilhelm havde det været en pinefuld tid og han havde travlt med at komme væk. I stedet for at gå i murerlære under forstander Jensens opsyn, gik han sine egne veje og kom derfor i smedelære til trods for at han ingen lyst havde til det heller. Han ville bare væk fra skolen hurtigst muligt.⁴

Selv om Carl Vilhelm Petersen ikke havde været glad for at gå i Opfostringshusets skole, så kunne han ikke desto mindre se tilbage på et lærerigt ophold, der havde hårdet og styrket ham. Hans erindringer,

der opbevares i Københavns Stadsarkiv, lyser af had og bitterhed til forstanderen Otto Jensen, der beskrives som en sadistisk børneplager, som især havde set sig ond på Carl Vilhelm. Det er lettere uklart hvorfor. Carl Vilhelm mener selv at det skyldtes, at han kom fra fattige kår, og da forstanderen var en snob, så han ned på arbejderdrengene som Carl Vilhelm. Mere sandsynligt er det dog nok, at den lille Carl Vilhelm var et intelligent og egenrådigt gemyt, der ikke havde let ved at indordne sig under skolens strenge disciplin.

Otto Jensens søn, Jens Marton, der også var lærer på skolen og som senere tegnede et noget mere flatterende portræt af sin far, fortæller i hvert fald, at forstanderen »forstod sig på drenge, fordi han selv havde været en rigtig dreng og huskede det. Ingen kom om hjørnet med ham, men heller ingen blev godforstået i en ballade som af ham. Han kunne i lange tider gå og nyde en ægte drengestreg og fortalte den til alle og enhver, han traf (...) Kun den dreng, der frækt prøvede på at bryde skolens gode tone og orden, blev holdt nede med hård hånd, til han kom på bedre tanker«. ⁵ Var man derimod lydige og veldisciplineret, var der ingen grænser for forstanderens elskværdighed og gode lune: Især holdt den rare mand af »tykke, gemytlige drenge. Dem havde han altid om sig i haven og hvor han ellers havde travlt med håndens arbejde«. ⁶

Måske Carl Vilhelm var en fræk dreng? Tyk og gemytlig var han i hvert fald ikke. Derimod lille og væver, og han blev med hård hånd holdt nede af den rare Otto Jensen. Det fremgår med al tydelighed af erindringerne. Forstander Otto Jensen havde selv som dreng været kostskoleelev på Herlufsholm, hvor han havde fået streng disciplin ind med modernælken. Det var Herlufsholms strenge, autoritære stil, med riset som det foretrukne pædagogiske instrument, som han bragte med ind på Opfostringshuset, hvor han styrede drengene hårdt. ⁷ Otto Jensen brød sig ikke om egenrådige drenge, der gik deres egne veje. I vidnesbyrd-protokollen fra 1895, det sidste år, Carl Vilhelm gik på skolen, har forstander Jensen i hvert fald beskrevet ham som en dreng, der var »i den højeste grad opsætsig«. ⁸

De følgende sider er et uddrag af Carl Vilhelm Petersens erindringer, der er nedskrevet i 1957 og som tidligere har været udgivet som privattryk med titlen *Bound for Himlen*. De fylder 83 maskinskrevne sider og blev i 1970 indleveret til Stadsarkivet af hans søn. I det medfølgende brev leverer sønnen følgende stemningsbillede: »Han sad henne i hjørnet af sin stue ved et lille bord og skrev på maskine. Tangenterne klaprede i et roligt tempo linje efter linje på de hvide ark. Stundom rettede han ryggen og lod

blikket vende tilbage fra en fjern horisont, og man så ind i et par stærke, blå øjne under de buskede bryn.«⁹

Den »heldige«

»Jeg var lille af vækst (den tredjemindste i min klasse) og derfor måtte jeg, når jeg gik fra skole, udkæmpe mange og hårde kampe med langt større og stærkere drenge, der overlegent troede og forsøgte, om de kunne »lægge mig ned«, hvad der sjældent lykkedes dem, for hvad jeg manglede i højden, det havde jeg til gengæld i drøjden, tillige med en lynhurtig opfattelse, der omsattes i lige så hurtige armbevægelser.

De omstående drenge jubel og klap på skulderen, når de afleverede mine skolebøger, som de havde holdt for mig under kampen viste tydeligt, at jeg for hver kamp vandt mere og mere respekt iblandt dem og derfor blev en førerskikkelse i klassen. Dertil kom yderligere, at de altid henvendte sig til mig, der var øverst i klassen, når det kneb med de blandede regnestykker, eller listede deres tegninger ind i min mappe, for at jeg kunne rette på dem, uden at tegnelæreren så det.

Alt i alt tør jeg nok, uden at blive misforstået, sige, at det var ikke alene for min krøllede, lyse hårtop, at skolen på min elskede frøkens initiativ indstillede mig til prøve på Det Kgl. Opfostringshus, hvor jeg bestod eksamen i februar og skulle møde til optagelse på skolen i marts. Rækkevidden af denne afgørelse forstod vi slet ikke i førstningen, selv om jeg blev ønsket til lykke alle vegne, men så meget er sikkert, at aldrig skulle min søn med min gode vilje brutalt rives bort fra sit hjem, dvs. far, mor og søskende, at afskrive forældreretten til vort barn og prisgive det til fremmede mennesker, der selvsagt ikke har eller kan få den kærlighed til hver enkelt af 100 drenge under en kollektiv opdragelse.

For at underbygge denne min erfaring kan jeg henvise til, hvad dygtige skolefolk og pædagoger, ja selv den højtærede undervisningsminister har skrevet og offentligt udtalt om dette emne, der nøje stemmer overens med mine synspunkter; men dette lille sidespring har jeg kun medtaget for bedre forståelse af det efterfølgende. Det var jo slet ikke vore betænkeligheder, dengang der forelå den kendsgerning, at jeg var en af de 25 heldige, der blev optaget hvert år, og da mor havde forhørt sig hos flere af de herskaber, hun kendte, til med hos dr. Bentzen, der alle som én rådede hende til at acceptere, var hendes betænkeligheder overvundet, undtagen dette hvor hun skulle skaffe alt det tøj fra, som der fordredes.

Det var atter mor, der ene måtte sørge for at fremskaffe det hele udstyr: To sæt nyt tøj, dobbelt sæt af alt undertøj, to par sko, tre par

strømper og meget andet, da far slet ikke lod sig mærke med, at det angik ham, endskønt han nok vidste, at det ville lette ikke så lidt på husholdningspengene, når der blev én mund mindre at mætte, særlig i den alder. Nu vil jeg for alt i verden nødigst give en forkert bedømmelse af min far, for det skal præciseres, at far ikke brugte fem øre på sig selv, men bragte hjem hvad han fortjente, og da han ikke kendte ét menneske, som han kunne henvende sig til om støtte i dette tilfælde – han var jo til med en meget ordknap mand – så havde jo mor en udpræget præference-stilling.

Jeg har heller aldrig hørt, at mine forældre indbyrdes har konfereret og lagt planer for fælles anliggender; mor var mest koleriker, hurtig i opfattelsen og derfor måske ikke lige velovervejet i sine handlinger, mens fars langsommere og tøvende stillingtagen virkede irriterende på mor, så han ofte måtte høre, at han var et »bagstræv«, hvad der selvsagt ikke fremmede forståelsen mellem dem.

Mor var meget afholdt og takket være hendes gode bekendtskaber fik hun virkelig fremskaffet hele mit efter vore forhold overdådige udstyr, men først senere har jeg forstået og vurderet hvilke spekulationer og legemlige anstrengelser, det har kostet hende at gennemføre.

Dengang var jeg stolt, da jeg iførte mig mit nye tøj, opfyldt af det ukendte spændende, der lå forude, men særlig da mor kyssede mig ude på skolen og vinkede farvel. Der blev imidlertid ikke tid til at meditere over den store forandring, der nu var sket, for dels måtte man holde ørerne stive for ikke at glemme de mange regulativer og forbud med deraf

Carl Vilhelms forældres underskrift på, at foraldermyndigheden overgives til Opfostringshusets forstander. (Opfostringshusets arkiv, nr. 222)

følgende strafansvar, og derefter skulle alt tøjet, sko og alle løse effekter nummereres. Det var tydeligt, at her frem for noget andet sted gjaldt sætningen »Hver ting sin plads og alle ting på plads«, og det blev ikke blot antydnet, men fremhævet så skarpt og håndhævet så strengt, at det ikke glemtes alle de fire år, skoleopholdet varede, ja fulgte os for hele livet.

Den næste store forandring, man fik at mærke, var den rutinemæssige myndighed, hvormed den ældste klasses elever straks behandlede os nyankomne, undertiden både råt og hårdhændet, mindende os om, at vi gjorde bedst i ikke at sladre, da det uvægerligt ville medføre en »bænketur«, og jeg må tilstå, det var en uskreven lov, som holdtes i ære. En bænketur bestod i, at delinkventen blev lagt over knæene af tre drenge, der sad på en bänk, hvorefter alle drengene i den klasse, som den dreng tilhørte, der havde sladret over sig, med en bukserem havde lov til at slå ét slag over synderens bagdel, og jeg skal love for, at der ikke blev lagt fingre imellem; men var der én, der af en eller anden grund ikke slog til, så slap han ikke for selv at få nogle stykker af remmen.

Vægteren, Rasmus, Pinden og Slagteren

En introduktion af lærerne og personalet er nødvendig, og lad mig da begynde med overhovedet, forstanderen, også kaldet »Vægteren«, der var frygtet og kun elsket af sine bydrenge, som i ham havde en protektor til at bagatellisere deres overtrædelser.¹⁰ Hans kendingsmærke var et særligt spanskrør, der tillige med hans undervisningsbøger blev skiftet til de forskellige klasseværelser, hvor han havde timer i religion, der var hans eneste fag som teolog. Men jeg har lyst til at lade andre at dømme om et så uværdigt middel til at lære drenge religion med.

Spanskrøret var forholdsvis tyndt og formentlig ved flittig brug revnet et godt stykke op i begge ender. Han plejede som afveksling i timerne at gå op og ned mellem bordene, mens han i takt med opremsningen af

Cand. theol. Otto Jensen var Opfostringshusets forstander fra 1874 til 1914. Han stod for streng disciplin, hvad Carl Vilhelm gentagne gange fik at mærke på sine rygstykker. (Foto fra Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringshus, 1920)

salmeversene slog os over skulderpartiet, idet han gentog sit yndlingstema: »Nissebukke, Nissebukke«. Han syntes åbenbart, han var særdeles morsom og smilede underfundigt i det tilspidsede hageskæg, suppleret af kæledæggernes englesmil, men vi andre, og særlig dem, han havde »kig« på, nøjedes ikke med at blive »markeret«, men kunne kun spænde musklerne og trække skuldrene så langt tilbage som muligt for at afbøde de velberegne slag så meget som muligt.

Nogen ville måske undskyldte ham med, at det jo var kun en spøg fra hans side; nuvel, dog en grov spøg, men hvad vil man da sige, når jeg fortæller, at de flækkede spanskrørsender var omviklet med flere lag sejl garn, så der i hver ende fremkom en stor knude, der oversmurt med størknet dekstrin [et stivelsesmiddel] var så hård og følte, som om han slog os med en sten? Nuvel, nok om Vægteren denne gang, ham kommer jeg tilbage til mange gange senere.

Men så var der førstelæreren, der beboede en treværelses lejlighed, var som forstanderen gift og havde tre børn. Kendetegnende for ham og de øvrige tre lærere var de lange piber og den stadige pulsering af tunge røgskyer, der omgav dem, og gav os en fornemmelse af, at de alle sammen havde dårlig ånde. Jeg må dog indrømme, at i timerne og ved middagsbordet var de uden piber.

Førstelæreren, lad os kalde ham »Rasmus«,¹¹ havde vi i regning, matematik og fysik, hvor hans dygtige og levende undervisning ansporede os, så det blev en hel sport at gå i gang med de sværeste regneopgaver og fysiske forsøg. Han var yderst streng i straffemåder; således kunne han stå og dreje en drengs hoved meget længe til han syntes, det lå så tilpas, at han med hele sin kraft kunne slå til, så han trillede om på gulvet, og når han rejste sig, kunne man se drengens kind ophovnet, rød og alle lærerens fingermærker, undertiden helt ned på halsen. Jeg tænker mig, at hans grundige forarbejde var forårsaget af hans angst for at slå drengen død,

Cand. phil. Hans Rolsted blev ansat på Opfostringshuset i 1883, hvor han fungerede som lærer til han i 1895 blev viceskoleinspektør i Københavns kommune. (Foto fra Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringshus, 1920)

Cand. theol. A. T. Høy med det betegnende øgenavn »Slagteren» ses her med en ny årgang »skorpers» (årgang 1892-96). A.T. Høy blev ansat i Opfostringshuset i 1891, samme år som Carl Vilhelm blev optaget, og forlod den i 1910 til fordel for en stilling som forstander på Frederik 7.'s stiftelse i Jagerspris. (Foto fra Opfostringshusforeningens hjemmeside)

hvad der sikkert ville have været sket, hvis trommehinden havde været ude for det pres.

»Rasmus« var en kraftig mand i 40-årsalderen, der havde års erfaring i at svinge et spanskrør så »eftertrykkeligt«, at mærkerne skulle have lang tid, førend de var forsvundet og stadig minder om at kunne de tyske remser og den store tabel på fingrene. Han var trods alt den bedste lærer, som vi uden for timerne flokkedes om og havde tillid til, svarede gerne på alle vore spørgsmål og lærte os at spille skak så ofte, at vi opnåede til sidst remis med ham. Ingen kunne som han i en hurtighed få os »stillet op« i den obligatoriske firkant, flankeret af de fire klassers 25 drenge i to rækker, og enten vi opholdt os i den store legestue, hvor han interesserede sig for vore frimærkesamlinger og tegninger, eller vi var med ham på Charlottenborg, i teatrene, juletræ, ballerne og skovturene, var det altid ham, der førte an og gjorde alting så levende for os. Men når han havde sagt sit: »Stille«, og det varede ham lidt for længe, lagde man mærke til den lette rødme, der steg op i et stenhårdt ansigtsudtryk, og da var det ikke godt at være synderen; på det punkt var han ganske ubarmhjertig.

Andenlæreren, »Slagteren«, var fra Randers, studenterkammerat til Vægterens søn, firkantet, ikke ret høj, men omtrent lige så bred og meget hjulbenet med indadvendte tæer.¹² Hans korte hals, brede skuldre, brede lemmer og kortklippede sorte hår mindede om en meget farlig bryder (...). I selskab med Vægterens døtre og studenterkammeraterne, der ofte opførte små skuespil, skrevet af sønnen, foruden Hostrups og Holbergs skuespil, var han yderst elskværdig og inladende, men over for os drenge var han kynisk, kold og utiltalende, aldrig et smil, som om han var bange for at tabe ansigtet og dermed værdigheden. Han var ikke elsket, men frygtet, og derfor formåede han aldrig at skabe nogen kontakt hos os drenge, der i ham altid så en sadist i de straffemåder, han anvendte. Han underviste i historie, men brugte aldrig vort ret store bibliotek til at gøre undervisningen interessant og levende, som de andre lærere, hvad man nok skulle synes, den græske mytologi og i det hele taget verdenshistorien havde været velegnet til at blive illustreret med.

Jeg husker den faretruende spænding, der opstod, når en dreng under afhøringen manglede et årstal eller en dato i den franske revolution og derfor ikke kunne komme videre, selv om han udmærket godt kunne fortælle alt det andet. »Slagteren« sad ubevægelig som en sfinks, ikke med forbenene fremstrakte, men med armene over kors, og selv om hans ansigtsudtryk var uudgrundeligt, så vidste alle, hvad udfaldet ville blive. Stilheden før stormen varede fra 5 til 10 minutter, hvorefter drengen med

en fingerbevægelse blev kaldt til katederet, hvor han uanende blev mødt af en knytnæve, der lige så godt kunne være havnet i øjet eller et hvilket som helst andet sted i ansigtet, efterladende henholdsvis et blå øje eller en bule.

Var »Slagteren« rigtig ondartet, kom spanskrorer frem, og han slog altid »kun« over læggene, så vi måtte humpe ned på vore pladser. En gang var en dreng så maltrakteret, at vi måtte støtte ham ned til oldfruen, der altid var så forstående over for os. Hun badede de opsvulmede lægge og gjorde forestilling over for læreren, men uden synderligt resultat. Knoerne af hans knyttede, brede hånd hamrede han hensynsløst ned i hovedet på os, så vi skyndte os ned i gården for at bade bulerne med koldt vand. Det var en let sag at mishandle små drenge, der kun kunne modtage. Men han skulle ikke ønske sig at have mødt os, da vi var blevet voksne!

Vores lærer i naturhistorie, botanik og litteratur (lad os kalde ham »Pinden«) er der i hvert fald ikke noget dårligt at sige om og slet ikke nogen mishandling.¹³ Han var en mild, omgængelig lærer, der yderst sjældent anvendte legemlige afstraffelser, selv om vi var nærmest uforberedte i et fag som botanik, hvad vi sjældent læste på, og som man nemt kan finde en parallel til i bogen »Flemming«, hvor drengen til eksamen bliver eksamineret i kendskabet til smørblomsten.¹⁴ Vi fandt hurtigt ud af, hvordan vi kunne få ham til at hente bøger fra biblioteket, der omhandlede det emne, vi havde for, ved at vise vor interesse for yderligere uddybning, og jo mere han fordybede sig i læsningen, desto længere tid gik der, inden han kunne begynde at få at vide, hvor meget vi kunne af det emne, vi var så interesserede i.

Var botanik et kedeligt fag, bortset fra forplantningslæren, så var litteratur et meget yndet fag, især når vi fik tildelt forskellige roller i de klassiske skuespil, hvoraf Hostrups hos os var de mest yndede. »Pinden« var en glimrende forelæser og lærte os både tonefald og stemmeføring, så hele klassen lo højlydt, så han måtte tysse på os, for der var kun en dør med glasruder i ind til den anden klasse.

Er det ondskabsfuldt, hvis man ønskede, at »Slagteren« netop havde time der inde og hørte, hvordan hans kollega havde hele klassen i sin hule hånd? Ikke, hvis det kunne have påvirket ham i den gode retning, men én ting er jeg sikker på: Klassen der inde ønskede at være i vort sted, mens »han« stadig sidder med de korslagte forben og ser streng ud for ikke at tabe ansigtet.

Jeg har for resten glemt at fortælle, hvordan »Slagteren« én gang kom på sin rette hylde, da han iført den rød-hvid-stribede slagterbluse og stort,

hvidt forklæde spillede rollen som slagter i en af de små komedier, som Vægterens søn skrev og opførte på skolen. Ingen kongelig skuespiller kunne spille den rolle bedre end han, den ros skal han da have for at være retfærdig, for det var et kosteligt syn at se ham med den sorte slagterkrølle ned i panden, kasketten i nakken, opsmøgede ærmer og de frygtindgydende knyttede hænder, som en meget vred slagter fare ud og ind efter de medspillende, der havde holdt grin med ham.

Jeg husker en stump af en vise, som en bondemand synger sammen med slagteren, inden den vilde jagt begynder, og hvori han over for bonden fremstiller sine evner som hestekender:

Slagteren: Og hvis De har en dårlig hest?

Bonden: Til Dem jeg mig henvender.

Slagteren: Jeg ved sgu', hvad der passer bedst og renser begge ender.

Hertil må jeg bemærke, at mens vi drenge og de øvrige mandlige tilskuere klappede og lo voldsomt, rødmede de voksne døtre, og Vægteren sad lidt forlegen, urolig som en censor, der havde ladet »noget« slippe igennem af vanvare. Man må jo erindre, at Vægteren var teolog og prædikede ved den gudstjeneste, som afholdtes på skolen den sidste søndag i hver måned, så man måtte jo holde masken her uden at tænke på, hvor megen rødmen, han havde fremkaldt, hvis han havde faret rundt og råbt »Nissebukke, Nissebukke«, som han lancerede i religionstimerne.

Efter dette lille sidespring fortsætter jeg der, hvor den gale slagter har skabt forvirring ved at fare efter de andre skuespillere for at banke dem, og da hans virkelig hjulede ben ikke har kunnet indhente dem, synger de:

»Op vi styrtede som gale,
 slagteren var lige bag.
 Ind på os han ville hale,
 mens han banded' slag i slag:
 Pokker lyne, tordne, gale
 på gesimsen skal I få,
 så I kan gå hjem og lægge jer,
 det kan I bande på«.

Jeg husker en anden gang, hvor vægteren også var i knibe, da ældste klasse havde skrevet et stykke, hvori der forekom, syntes han da, temmelig megen banden og tvetydigheder. Stykket handlede om danske søfolk, der går i land i Kina og der kommer i slagsmål med kinesere og til sidst med

politiet, hvorefter de havner på stationen; men forinden de går i land, holder kaptajnen en formaningstale til gutterne, sunget på melodien »Fra London og til Dover«, og ét af versene, som forargede Vægteren, lyder således:

»Da vi ind til Hongkong gik
og på murene øje fik,
da vi så gik fra bord,
si'r kaptajnen disse ord:
Manne, pas på I inte klemmer
for hårdt på disse kinesiske lemmer,
men skulle det ske, så sørg for at
I alle tager ordentlig fat«.

I dag ville vist ingen finde på at hæfte sig synderligt ved dette, man hører jo både i radio og i revyer ganske artige udtalelser og tvetydige ting, der nok kan få det til at gibbe i én, men man må stadig huske, at dengang, og særlig på skolen, var man dydens vogtere, velanstændighedens forkæmpere, der var så snæversynede, at de ikke forstod, hvor grænsen for deres egen velanstændighed skulle ligge.

Jeg har omtalt de fire fastboende lærere, de to første gifte, de to andre ugifte, men vi havde også en oldfrue, hvorunder hele det forplejningsmæssige sorterede. Hun var et strålende, kærligt menneske, den eneste kvinde vi på skolen kom i berøring med, men til gengæld var hun som en mor, der forstod hvordan og hvorfor drenge i vor alder tænkte og talte, som vi gjorde, og hun har mange gange trøstet, men også irettesat en dreng, der var kommet i vanskeligheder. Hun var ugift, men havde en ældre, lille, hvid silkepudde, som hun for det meste bar under armen, og når vi stod i en flok omkring hende, morede det os at nappe den i halen, så den gøede, uden at hun kunne opdage, hvem der var synderen.¹⁵

Frk. D. Hartwich var Opfostringsbusets eneste kvindelige ansatte. Hun fik stillingen som oldfrue og økonoma i 1892 og forstod at give drengene den omsorg, de så stærkt savnede. (Foto fra Skorpeskolen – på den yderste pynt)

Aldrig har jeg hørt, at hun af den grund skældte os ud, men et kærligt blik fra hende var nok til at vi følte os skamfulde og selv holdt justits, hvis der var en, der ikke kunne holde sig i skindet. Tirsdag og fredag var obligatoriske stoppedage, hvor vi af hende selv og den faste medhjælper fik undervisning i at stoppe vore strømper (vore numre var syet i skafterne), men kontrollen af, hvordan det var gjort, foregik hos den vagthavende lærer, der altid havde en vis evne til at bore en finger igennem et eller andet sted, selv om vi viste ham stopningerne flere gange, og hver gang var det om igen, indtil man så det eftertragtede kryds på listen.

Man kan nok forstå vor ivrighed for at blive så hurtigt færdig som mulig, når man skulle ned at spille bold eller top, og derfor blev jeg klar over, at der gik alt for megen kostbar tid tabt, når jeg bare trak nogle tråde på kryds og tværs over de steder, der var tyndslidte, og så fik strømperne kasseret flere gange. Hvis strømperne var meget medtagne flere steder, puttede jeg et stoppeunderlag ind under og lavede én stor stopning over forfoden og to over hele hælen.

Jeg kom ganske vist ikke ned at lege den dag, men jeg opnåede den triumf, at der ikke var noget med at stikke den væmmelige finger igennem på det mest utænkelige sted; jeg sparede mig selv for de mange gange, jeg havde lidt skuffelser og spildt tid med at stå i kø, før end det blev min tur, og nu var jeg en af de første, der styrtede ned i gården næste gang, det var stoppedag.

Må jeg have lov til at sige, at oldfruen beundrede mine stopninger og roste mig til læreren, men min søde mor skal nu alligevel have æren, for ikke alene lærte hun mig at stoppe pænt, men hun lærte mig en anden god ting, som kom mig til gode i mit lange liv. Hun sagde: »Husk! Man kan ikke se, hvor længe du har været om at gøre en ting, men man kan se, hvordan du har gjort det«.

Thor og Pebermanden

Vi havde tre lærere, der ikke boede på skolen, men kom og underviste os i gymnastik, sang og syning. Lad mig begynde med sangpædagogen, der ud over det, at han lærte os at synge trestemmige sange, der »tog kegler«, når vi »optrådte«, ellers ikke havde noget med os at gøre. Da jeg havde en meget lys stemme, sang jeg melodistemmen selv i ældste klasse, og det melodiske i en vemodig sang kunne godt få tåren frem, mens Bjørneborgernes March på min moders modersmål [svensk] kunne få mig til at føle mig solidarisk med dem, der marcherede af sted dengang under de slidte faner.

C. Thorstensen, der tidligere havde været ansat i marinen, ledede i årene 1885-1915 med militærisk disciplin gymnastik- og danseundervisningen for Opfostringshusets drenge. (Foto fra Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringshus, 1920)

Det var intet under, at vi havde ry for at være Københavns raskeste og kvikkeste skoleungdom, for der var en bestandig træning i gymnastik, én time hver dag og to timer i træk to gange om ugen fra kl. fire til kl. seks eller, som det nu hedder, fra kl. 16-18,

Vor gymnastiklærer, vi kalder ham for nemheds skyld »Thor«,¹⁶ var en overgymnastiklærer og overkanonér i marinen, en bredskuldret, undersøetsig mand med store, gråhvide bakkenbarter, lidt mavesvær, men med en tordenstemme, der ikke tillod nogen tvivl om, hvad meningen var. Det var nu altid spændende, hvad humør han var i, når han kom, for stod det højt, var han fuld af løjer, gik let hen over forberedende, stående øvelser og lod os straks få redskaberne, dvs. hesten, trapez m.m. frem, der var mere interessante for os, og sparede ham for at stå og kommandere to timer i træk. Vi mærkede straks, når det modsatte var tilfældet, for så kunne vi belave os på en stroppeur, så der bagefter ikke var en tør trævl på os, og mange havde adskillige striber efter slag af »Pebermanden«, som han kaldte sit torturinstrument.

Han og jeg var vældig fine venner, og jeg har kun én gang fået smagt »Pebermanden« i de fire år, jeg var på skolen, men det var ikke for gymnastik, men for en i hans øjne grov overtrædelse, som jeg skal berette om senere. Han var meget stolt af mig, der som en af de mindste på skolen, i de to sidste klasser var nr. 1 i gymnastik af 100 drenge, og jeg må tilstå, at også jeg havde en rem af huden, når han trods »Pebermandens« hjælp ikke kunne forhindre, at de langbenede drenge blev hængende på den forreste ende af hesten, så råbte »Carl Peder, kom her og vis dem, hvordan man springer på langs over hesten med samlede ben«.

Det er egentlig ikke let at skrive om sig selv, det ville jeg hellere end gerne lade andre gøre, så kunne jeg ikke blive beskyldt for at prale, men når man lige undtager spring, har i gymnastik en lille mange fordele, hvis der er nok af mod og kræfter, frem for de lange og tunge. Jeg kunne i højdespring springe min egen højde, og de langbenede kunne selvfølgelig

komme langt højere, men i spring på hesten uden springbræt og særlig hovedspring på langs, hvor selveste »Thor« altid tog imod, var jeg suveræn. Klatrerredskaberne bestod af en glat stang og tre tykke tove, og den fuldendte øvelse bestod i at gå alene i hænderne op ad stangen, hænge i én arm i stangen og uden benenes hjælp skifte over i de tre tove, for derefter stadig med strakte ben og vrist at gå ned i bøjede arme. Det var noget, der gav armkræfter og selvtillid til at gøre sit yderste i den kappestrid om førerstillingen, der altid vil være mellem sunde og raske drenge.

Det viser sig også ganske naturligt på legepladserne, at der hurtig skabes kontakt og faste »teams« til de forskellige sportsgrene og lege blandt de kammerater, der ved en dygtig indsats i gymnastiksalen har fået opøvet hurtighed, præcision og beherskelse af muskler, frem for dem der holdt sig tilbage, når der skulle gøres en virkelig indsats.

Når jeg dvæler så gerne ved minderne om gymnastiksalen, er det særlig ringene, jeg var så glad for, og når det var min tur, optog jeg altid dem så længe, jeg endnu havde kræfter til at gøre en øvelse uvidende om, at jeg senere i livet skulle få god gavn og øvelse under hylende orkaner, højt til vejrs over et frådende hav, ubesværet at bevæge mig i riggen. De korte ben, gode armkræfter og en god portion dristighed var afgjort årsag til stor misundelse blandt de ellers dygtige gymnaster med de lange ben, når de stod og så mig hænge i ringtovene oppe under loftet og lave balance eller tværstillinger med strakte arme.

Nu kommer den rosin i pølseenden, som jeg lovede at omtale senere, og den har jeg med fortsat gemt til sidst, for der skal jo være en slange i paradiset, men også, hvis der af det foregående skulle være opstået noget i retning af en dårlig smag i munden, så hurtigst muligt at se at få den fjernet med denne lille pille.

De seks bedste drenge af de to ældste klasser havde frivilligt meldt sig som tropsførere for de to yngste klasser, men på den betingelse, at de skulle være fri for de forberedende øvelser og kun vise, hvordan øvelserne skulle udføres på de forskellige redskaber. Dette i sig selv betød et stort offer fra vor side, da vor knapt tilmålte fritid til leg blev endnu mindre og ligeledes, at nu havde vi hele ugen 22 timer og 2 x 3 timer gymnastik i træk i modsætning til før, da vi havde 1 time hver dag og kun 2 x 2 timer om ugen. Mens de forberedende øvelser stod på, måtte vi sidde i madrasserne til smidighedsøvelserne, der var stablet op i den bageste ende af gymnastiksalen, men for at udfylde tiden, havde vi taget et spil kort med, og rimeligvis har vi været for højroastede i vores iver for at tage stikkene hjem, for vi blev pludselig afbrudt af den kendte, uheldsvarslen

tordenstemme: »Hva' fanden laver I der? Carl Peder, hent Pebermanden«. Han var fuldstændig gået amok og slog som en bersærk, hvor han kunne ramme os over vores tynde skjorter og ditto lærredsbukser, ja der var nogen, som havde store striber på brystet, så vi i vor naivitet troede, at det var slagene, der var gået igennem fra ryggen.

Det siger sig selv, at vi ikke stillede mere som tropsførere, og vi holdt sammen i at vise en kølig reservation, gjorde vores øvelser som sædvanlig, men tydelig uden interesse og smil, der altid havde gjort timerne til en leg. Dette var ganske uhørt på den tid, og det skulle han (»Fanden gale ham«) nok få kureret os for, mente han, ved at stroppe os igennem hele timen uden hvil. Han havde vist ikke tænkt sig, at denne metode først og fremmest gik ud over de ganske uskyldige, der i forvejen havde svært nok ved at følge med og nu var så udkørte og trætte, at de simpelthen opgav at røre sig, når han skreg og hamrede løs med »Pebermanden«. Denne uregelmæssighed i rækkerne, gråden og den rædselsslagne flugt rundt i salen, når han nærmede sig, kunne selvfølgelig ikke oprette roen og disciplinen, førend han havde sat »Pebermanden« på plads og dæmpet kommandotonen betydeligt; men det tog sin tid, inden han havde genoprettet det, som han havde slået i stykker.

Han var ellers altid all right og dygtig til at begejstre os til at yde vort bedste, men havde han fået nogle »Rommere«, inden han kom, var han altid i dårligt humør, og da skulle han altid vise sin overlegenhed med »Pebermanden« og stropature.

Bedre gik det, når han kom i følge med en noget mindre, men endnu tykkere underofficer fra Marinen, der med sin violin under armen skulle undervise os i danseøvelser. Fra begyndelsen af december og til slutningen af februar havde vi undervisning i dans i stedet for gymnastik, og jeg kan ikke huske, at »Pebermanden« nogen sinde har været fremme i den tid. Det var en morsom tid og tilmed hyggelig, når de to tykke basser kom i løftet stemning, havde så meget at sludre om, mens den lille tykke spillemand på sin klapstol morede sig, så øjnene kun blev til to streger, når han uden noder filede løs på fiolen.

Det var en grundig undervisning, vi fik, og for hver dans skulle »Thor« nok passe på, at der blev udført den fuldendte inklinasjon og »damen« fulgt pænt på plads med et buk. Han lagde stor vægt på den korrekte optræden under dansen, den ranke ryg og fodstillingen, når dansen skulle begynde, men også »husken« blev taget i brug, f.eks. i de fleste turdans, særlig den rigtige opstilling af parrene i 5. tur i Lancier og variationerne i Francaisen. De to ældste klasser lærte at danse den smukke ridderlige skjolddans, som

jeg aldrig har set danset andre steder, og som vi traf forberedelser til længe før afdansningsballet, hvor den blev opført for alle elevernes pårørende.

Hjelmene og brystpladerne lavede vi af tegnepapir, beklædte dem med sølv- eller guldpapir og dekorerede figurer af glanspapir, løver, drager o.l. alt efter hver drengs personlige evner og smag. Kårder med hæfter var af spanskør, mens skjoldene blev savet ud af tykt pap med løvsav, og her var et bredt felt, hvor fantasien rigtig kunne tumle sig frit lige fra de gamle danske adelskjolde, forskellige rigsvåben, til selvfabrikerede fantasidyr.

Hele vinteren var borde og bænke i legesalen optaget af elever, som savede og klistrede, men når det gjaldt om at tegne, kunne der godt stå en halv snes drenge omkring min plads og vente på, at jeg bare lige skulle slå de streger, som de kunne klippe efter, og på den konto fik jeg mange gange mærke en hånd under bordet med bestikkelse i form af »lef«, som det hed på »Skorper-sproget«, for at jeg skulle tage vedkommendes tegning først.

På første sal lige over trappen var malet det københavnske byvåben i farver; det valgte jeg som skjoldmærke det første år, og det sidste år, jeg

For at styrke drengenes fysiske sundhed og selvdisciplin benyttede Opfostringshuset ligesom byens andre skoler de søbade, der var anlagt i havneområdet. Her er det søbadeanstalten i Gasværkshavnen, hvor drenge fra Vesterbro får svømmeundervisning. (Billedet tilhører Arbejdermuseet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv)

skulle [have] danset skjolddans, havde jeg lavet det danske rigsvåben med hermelinskåben på skjoldet uden at ane, at det skulle jeg ikke få fornøjelsen af at slå på; men det er atter en af disse »rosiner«, som skal få sin forklaring på et senere tidspunkt.

Der er endnu en begivenhed, som jeg mindes både med stolthed og glæde; det var, når hele skolen marcherede daglig om sommeren ud til soldaternes badeanstalt, senere til Helgoland, da frihavnen blev anlagt. Tidligere i mine erindringer har jeg jo fortalt om den skræk, jeg følte blot ved at gå ud ad broen, når jeg vidste, at jeg skulle smides i vandet, og jeg skal ikke nægte, at nu var det mere angsten for at stå som en pjalt i kammeraternes øjne, der fik mig til at vove springet på hovedet ud i det dybe bassin.

Jeg havde selvfølgelig korksele på, og en dreng fra ældste klasse gik med rebet fra selen i hånden og underviste mig i svømmetage. Nu var jeg glad for vandet, fik efter nogle dages forløb byttet korkselen om med en »slapsele«, dvs. kun et lærredsbælte, men stadig med reb i, indtil jeg kunne aflægge prøven i frisvømning bassinet rundt, og ingen af kammeraterne anede noget om de tantaluskvæler, jeg havde været igennem den første tid. Jeg tænker på, at dersom »Thor« havde kunnet læse mine tanker, da jeg første gang skulle springe, så havde han leet ad mig, og jeg var sikkert dalet flere grader i hans gunst.

Skolen har jeg at takke, blandt mange andre gode ting også, dette, at jeg fik kærlighed til vandet og blev frisvømmer, som bestod i, at to rækker drenge stillede op lige overfor hinanden, sprang ud, svømmede under vandet indtil de fandt modparten, der vendte ryggen til, og lod sig bjærge ind til trappen.

I ældste klasse sprang jeg fra vippen og kunne som nr. 1. i gymnastik gå uden for rækkerne og dirigere skolen på dens march gennem gaderne, hvor vi lavede op med vore sange som f.eks. »Hvis du der ved hanen rører«. Der var den pudsighed ved denne sang, at den yngste klasse havde fået det til »En student ved hanen rører«, til stor morskab for os andre.

Carl Vilhelm får et tilbud

Den tredje lærer, som ikke boede på skolen, var vores tegnelærer, en gammel skaldet mand, langt over de 80, og som derfor rystede noget på hænderne.¹⁷ Det vakte derfor nogen undertrykt munterhed, da han var blevet irriteret engang i timen over vores trang til at sludre trods gentagne advarsler, at han pludselig råbte med sin rystende gammelmandsstemme: »Jeg slår kun sjældent drenge, men når jeg slår, så slår jeg satans hårdt«.

Det blev dog kun ved truslen og et meget lille dask i nakken på en dreng, når han kom og så hans tegnepapir sort som jorden og med tykke, sorte, skæve streger og et fuldkomnen forrykt perspektiv.

Jeg elskede at tegne. Det faldt mig så naturligt let at fuldende en tegning i timen foruden de tegninger, der blev stukket hen til mig for at rettes, når den »gamle« ikke så det, og det var ikke svært. Denne gamle lærer havde vi kun i halvandet år fra jeg kom på skolen, hvorefter vi fik Vægterens søn, der som student virkede ung og frisk og ikke sparede sig nogen anstrengelser for at finde emner til at tegne.

Jeg havde tegnet alle fortegningerne, vi havde, både tavlerne, gibsfigurerne og kombinationer af træklodser, men så hentede han Vægterens høje hat, køkkenredskaber, kobberkedler, dukkemøbler osv., og de sidste tegninger, jeg tegnede i ældste klasse var to billedskærerarbejder, en oval æske med halmabrikker og en rund tobaksdåse på tre ben. Det var mig en sand fryd at forme de runde bløde skygger, og det har sikkert virket som en god reklame for den nybagte tegnelærer, når de andre lærere, undtagen Vægteren, roste mig for mine arbejder.

Til afgangseksamen var flere af mine tegninger ophængt på den sorte tavle, og efter at borgmesteren og de andre honoratiores havde inspiceret skolen og elevernes eksamensresultater, fik jeg på lærernes vegne af »Rasmus« tilbud om, at skolen ville bekoste min uddannelse til arkitekt, hvis jeg ville gå tre år i murerlære. I betænkningstiden vaklede jeg mellem tre alternativer, nemlig: Min ulyst til at gå i murerlære, min eneste lyst, at gå til søs, og så min mors kongstanke, at jeg skulle gå i smedelære og læse til maskinist, der i halvfemserne ikke var til at veje op mod guld, og dermed imødekomme mit ønske om at komme til søs. Min gymnastiklærer havde også et ønske for min fremtid på grund af mine evner, som man mente, ville komme mig til gode på Marinens underofficersskole, men dette sidste forslag ville mor absolut ikke høre tale om, da der på daværende tidspunkt

Den aldrende skibskonstruktør Fr. Alstrup var tegnelærer for Opfostringshusets drenge i mere end en menneskealder, fra 1845 til 1893. (Foto: Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringshus, 1920)

netop blandt eleverne der havde fundet et selvmord sted, endda en meget kendt mands søn.

Smedelæren var for mig en frygtelig tanke, dels fordi jeg ikke kunne tænke mig altid hele mit liv at være henvist til at gå i sort, svedt og laset tøj, som jeg havde set smedene i de mange værksteder rundt om i byen, hvor røgen fra esserne indhyllede alt og alle, så man kun kunne se det glødende jern, hvor gnisterne fløj fra. Det tilfredsstillende heller ikke mig, at mor så stærkt fremhævede min udsigt netop ad denne vej at komme ud at sejle, hun vidste jo ikke, at sejle og sejle er to ting, for jeg ville være rigtig sømand og ikke gå nede ved en varm og fedtet maskine under dækket. Jeg tryglede om at komme ud at sejle, men mor havde allerede sørget for en læreplads til mig, så jeg havde blot at overbringe dette videre til skolen og sige nej tak for deres venlige tilbud.

Mange gange har jeg bittært fortrudt, at jeg ikke tog imod det favorable tilbud fra skolen; jeg kunne jo med skolens hjælp have krydset mors planer, da skolen havde ret til at bestemme over mig, indtil jeg var fyldt 18 år. Men dengang havde jeg kun ét ønske, og det var at komme uden for denne institutions rækkevidde, hvor jeg havde fældet så mange tårer, og fra Vægterens side altid mærket hans kulde, fordi jeg var en fattig dreng og min mor en fattig kone.

Er det ikke at overdrive, vil mange sige? Nej, det så jeg tydeligt de få gange, når mor var derude, når der var gudstjeneste o.l.; da var det kun en vag hilsen i et kort øjeblik til mor, mens han bukkede og skrabede og konverserede de velhavende elevs forældre, der flotte i tøjet og med høje stillinger kunne betale for deres poders ophold.

Der var vel ikke noget at sige til, at jeg, efter den lange adskillelse fra mit fattige, men dog kære barndomshjem, valgte dette i stedet for at være under Vægterens tilsyn, og jeg gik stadig med det lønlige håb, når lejlighed gaves, at komme til søs.

Veteranen på skrædderloftet

Der var endnu en fjerde lærer uden ophold på skolen, hvis kærlighed til mig jeg altid vil mindes med taknemmelighed, da jeg tilbragte mange timer alene sammen med ham oppe på skrædderværkstedet. Han var skræddermester, syede alt vort tøj og lærte os at sy »suttesko« og lappe bukser, mens de mere viderekomne fik lov til at staffere for og sy knapper i de nye uniformer, alt mens vi måtte synge af hjertens lyst, men endelig ikke snakke sammen, det tålte han ikke.¹⁸

Oluf Christensen, der også blev kaldt Mester, ledede fra 1866 til 1904 Opfostringshusets skrædderværksted. Hos ham fandt Carl Vilhelm et tilflugtssted, når hverdagen blev for barsk. (Foto: Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringshus, 1920)

Vi sad oppe på et langt skrædderbord, 25 drenge ad gangen med benene over kors, som rigtige skræddere bruger at gøre, men opdagede han, at forbuddet ikke blev overholdt, rejste han sig lige så forsigtigt, uden at nogen mærkede noget usædvanligt, gik lidt rundt for at kigge på de forskellige sytøj indtil han kom i nærheden af »sludrebøtterne«, som han kaldte dem, hvorefter han uventet med alenstokken, som han holdt skjult under diplomatfrakken, langede nogle stykker ud, så længe han kunne få ram på dem, inden de skyndsomt fik trukket sig uden for rækkevidde.

Der blev altid et vældig sjov og grin, når de sidste slag ikke ramte de flygtende, men havnede i kludebunkerne på bordet eller over benet på en nærved siddende, men ganske uskyldig kammerat, og mester var den, der lo mest smørret, når ikke det lykkedes at overrumple synderne. Derfor blev vi stadig mere og mere vagtsomme over for mesters bevægelser og forsvandt i tide, inden han fik udført sit forehavende. Mester var jovial smilende, gik hen på sin plads, som alt var tilgivet, når drengene igen sad pænt på deres pladser. Men mester glemte ikke, og der skulle nok komme en lejlighed, hvor han triumferende og lattervækkende fangede de skyldige.

Lad mig forsøge at tegne et billede af denne stovte, 65-årige veteran fra treårskrigen 1848-50, der som frivillig, kun 18 år gammel, deltog i krigen, og hvorfra han gerne fortalte om sine oplevelser, når vi pressede ham stærkt og sang flerstemmigt for ham. I mine øjne var han køn, rigtig som man forestiller sig en hyggelig, smilende julemand af den gode gammeldags type og ikke som de nymodens fastelavnsmasker med vat-skæg og gummistøvler. Ansigtet var indrammet af et stort, hvidt, sølvglansfuldt hår, der stod som et brus omkring hans hoved, tillige med et lige så hvidt og vildt skæg langt ned ad halsen og under hagen, der var glatbarberet og gav ham udseende som en vesterhavsfisker, en vestjysk missionsmand eller en patriark. Munden var temmelig bred, og næsen som en rigtig julemands næse skal være, formet som en kartoffel eller en

frikadelle, det kommer ud på ét. Men det lune, poliske og godmodige blik i øjnene, der altid smilte, har sikkert været et farligt våben i kampen om pigeherterne i de sejrbegejstrede år, da han vendte hjem fra krigen.

Hjemme havde jeg lært at stoppe og sy, så jeg blev ret hurtigt habil til at staffere for og ærmefór, der for mester betød megen tidsbesparelse især i den periode, hvor han havde travlt med at få konfirmationstøjet færdig til tiden. Mange dejlige stykker pålægsmad, navnlig frikadellemad med fedt, fik jeg, når jeg i fritimerne sad med ham alene og stafferede, mens han underholdt mig med morsomme historier, og der udviklede sig efterhånden et sådant tillidsforhold mellem os, at vi mere betragtede os som bedstefar og barnebarn end som lærer og elev.

Det var som en oase, hvor der var tryghed og frihed hos et kærligt menneske, der trøstede og opmuntrede mig, når alt omkring mig syntes så sørgeligt trist, at jeg godt kunne tænke mig at stikke af fra det hele. Det første vi blev beordret til, da vi kom på skolen, var at sy vore lommer til i det civile tøj, som vi mødte i; der var ingen lommer i skolens uniformer, kun én indvendig i trøjen, men jeg var så glad for disse, at jeg søgte at trække tiden ud så længe som muligt, indtil mester tabte tålmodigheden og spurgte, hvorfor jeg ikke havde fået dem syet sammen endnu? Jeg turde jo ikke sige den virkelige årsag, og så kom jeg med den dårlige undskyldning, at mor havde sagt, de lommer måtte jeg gerne beholde, de skulle ikke syes sammen. Jeg kan endnu se ham le og more sig over min naivitet, og hver gang han så mig siden, kaldte han mig altid for »mor har sagt«, men jeg behøver vist næppe at tilføje, hvordan det gik med lommerne?

En af »skorperne« ses sammen med Opfostringsbusets førstelærer Hans Rolsted og Mester fra skrædderværkstedet.

Foto: Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det kgl. Opfostringsbus, 1920)

»Pjarder«

Der er endnu to voksne, som havde et mindre »job«, den ene var skomageren, der kom hver mandag for at efterse, om vore sko trængte til reparation, eventuelt tage mål til nye sko; men afhentningen af de reparerede sko besørgede en af eleverne fra ældste klasse hver lørdag aften.

Den anden var vor fastboende portner, der var meget nævenyttig til at lukke porten søndag aften præcis kl. 9, ligesom han havde sin fornøjelse i at samle så mange drenge sammen som mulig for at kunne aflevere dem, som kom for sent, hvilket betød 1 time tidligere hjem fra orlov første gang og flere timer, hvis det gentog sig, selv om drengen havde hånden på dørgrebet, når »Pjarder« drejede nøglen rundt. Han var så ravjysk, at han var næsten uforståelig, og der var gået sport iblandt os i at drille og irritere ham på alle måder ved at gemme hans gadekost, når han var ude at feje, og så stå og le og svare ham på »jysk«, mens han forgæves rendte rundt.¹⁹

Vi skaffede ham også »lidt« ekstra arbejde med at feje fliserne fra gaden gennem forhaven hen til portalen ved »uforvarende« at sparke godt med grus hen over dem, men det, der kunne ærgre ham allermest, var, når mange drenge havde aftalt med korte mellemrum at stille nede ved hans dør og få ham til at udlevere læder og blå søm til at reparere vores træsko med. Det tog megen af hans tid og særlig, når vi legede Tordenskjolds soldater med ham, uden at han var i stand til at genkende os. Det kan måske lyde lidt næsvist, men hvis vi skal sammenligne ham med mester, der havde meget mere med os at gøre, og aldrig kunne komme ud i lignende situationer, mon så ikke »Pjarder« selv havde været ude om det?

Er der ikke også noget paradoksalt i dette, når man ser, hvordan drenge flokkes om og kan gøre, hvad det skal være for en lærer, mens de samme drenge afskyr, ja hader en anden? Personligt tror jeg ikke, at det er drengene, der på dette punkt er forskellige, men derimod lærerne, enten det så skyldes deres manglende evner som pædagoger eller deres temperament. Én ting skal der nu til, og det er forstående kærlighed.

Skoledagen

Jeg har nu omtalt beboerne på denne kostskole, der selv efter datidens forhold var uhyre streng i sine opdragelsesmidler, men det skal siges til dens ros, at de elever som udgik derfra, havde ikke alene fået al den boglige viden, der kunne kræves, men hvad der var lige så vigtigt, en fast karakter, der havde lært at lystre og en disciplineret holdning, så der var altid stor efterspørgsel efter drenge til lærepladser, og mange store mænd i betroede

stillinger er udgået derfra. Bag ordet »Skorpe« har der altid ligget en reel værdi.

Lad mig da fortælle, hvordan livet levedes ud i hverdagen, de fire år skoletiden varede. Der var to store sovesale med 50 senge i fire rækker på hver, og i det ene hjørne var med spanske vægge indrettet et soveværelse til de to ugifte lærere, »Slagteren« og »Pinden«.²⁰ Det var strengt forbudt at snakke, efter at der var sagt godnat til os af den vagthavende lærer, når han havde skruet gasblusset ned (det var før de elektriske lampers tid). Det forhindrede os dog ikke i at slås med hovedpuderne, når vi troede at læreren var nede på sovesalen på første sal for at sige godnat, og da var det ikke rart at stå i bar skjorte på bare ben, når læreren ubemærket var kommet op og stod i døren ud til trappen! Hellere måtte han afgøre »uheldet« med det samme end at den rare søndagstur kom i farezonen.

Hele året kl. 06.30 blev vi vækket af en kraftig elektrisk klokke, som den vagthavende lærer satte i gang og da gjaldt det om at få det rigtige ben ud af sengen og ikke blive liggende, til læreren kom tilbage, efter at han havde været nede for at vække dem på den anden sovesal. Det var en ganske bestemt måde, vi skulle rede seng på; ikke en eneste lille fold på underlaget blev upåtaget, overlagnet og de to uldtæpper lagt glat sammen i tre dele på langs, igen bøjet sammen på midten og slået op over jernsengens benende, så sengenes ensartede udseende lignede fire rækker soldater til parade. Der var mange punkter på dagen, hvor søndagsudgangen kunne blive afkortet, og her så tidligt på morgenen var der allerede et par stykker.

Langs hele den bageste væg var der en vaskerække, og her gjaldt det om at komme hurtigt hen og sikre sig en plads, børste tænder, smøge skjorten ned til bæltestedet og med koldt vand vaske både hoved og overkrop, for der var ikke megen tid, når vi skulle stille op til morgensang nede i legestuen præcis kl. 07.00. Der stod vi så i en firkant, flankeret af de fire klasser, med den vagthavende lærer i det ene hjørne, og en dreng fra ældste klasse på skift til at bede »Fader vor«.

En forsanger, også fra ældste klasse, valgte en morgensang, som vi kunne udenad, og derefter gik vi lige ind til morgenbordet, hver klasse sit bord, hvor den dreng, der blev nr. 1. i klassen til eksamen, sad ved bordenden indtil næste års eksamen. Denne ærespost havde jeg i tredje klasse til stor ærgrelse for Vægteren, der ikke kunne forhindre dette, men hvert år fratog han mig den præmie, som alle lærerne personligt havde indstillet mig til, og som mine årskarakterer berettigede mig til, skønt Mester og »Thor« gjorde alt, hvad de kunne for at ændre denne afgørelse.

En tidlig morgen i Opfostringshuset. Jernsengene på de store sovesale skulle re-des omhyggeligt efter ganske bestemte forskrifter.

(Foto fra S.N. Holck: Det kgl. Opfostringshus 1903-1928)

Morgenmaden bestod af rugbrødsskiver, ikke under 2 cm, mens endeskiverne, som var mest eftertragtede, godt kunne nå op på de 4 cm, og dertil fik vi mælk, om vinteren varm, om sommeren kold, men pålæg og hvedebrød fik vi aldrig. Efter morgenbordet havde vi ca. 10 minutter til vores rådighed, og kl. 07.30 samledes vi i klasserne til en halv times overlæsning. Undervisningen varede fra kl. 8 til 10, hvor vi i frikvarteret fik serveret de sædvanlige tykke klemmer med fedt og hvidtøl, så mere spartansk kunne det vel ikke være. Klokkeren ringede det til middag, og maden bestod altid af to retter vel tillavet og alt, hvad vi kunne spise. Da vi aldrig fik pålæg, fandt vi på at gemme frikadellerne på en stoppenål oppe under bordpladen til aftensmaden, men vi tog os ikke i agt for, at oldfruens lille hund havde lugtet sig frem til disse og ædt dem. Det var en af årsagerne til, at der var nogen, der hævnede sig på den ved at trække den i halen, når lejlighed gaves.

Hver dag i ugen havde vi efter middagen vore bestemte arbejder at udføre. Mandag børstede vi sko, tirsdag og fredag stoppede vi strømper, onsdag og torsdag børstede vi vore forskellige sæt tøj, bankede madrasserne eller havde oprydning i vore »skrin«, dvs. at hver elev havde i legestuen et lille rum ud fra den ene væg til opbevaring af sine private ejendele. Alle disse arbejder kunne man ikke snyde sig fra, for de blev alle kontrolleret og krydset af på en liste, men vi havde jo en særlig interesse i at blive så hurtigt færdige som mulig for at komme ned at lege, thi allerede kl. 4. skulle vi være i klasserne til overlæsning. Havde man haft 5,0 i gennemsnitskarakter ved den månedlige opgørelse, havde man

lov til at afbryde læsningen kl. 5. og gå ned at lege, men de andre måtte blive til kl. 6 og for dem blev der ingen leg, da der skulle spises til aften kl. 6. Atter de samme tykke margarineklemmer og tynd the og bagefter en times gymnastik, for at der ikke skulle sætte sig for meget fedt fast på sidebenene. Når vi skulle synge lovsang og være i seng kl. 9, er det selvsagt indlysende, at der ikke blev megen fritid til overs, og endnu mindre for os, der frivilligt stillede som tropsførere for de mindre klasser.

For en udenforstående ville det have været et kosteligt syn at se os drenge samlede i den store legestue. De »stille i landet« siddende rundt om på bænken med næserne dybt begravede i *Ivanhoe*, Ingemanns romaner, Kaptajn Maryatt osv., mens de »trætte« lå udstrakte og sov med hovedet hvilende på de læsendes lår. Det var lige noget for de »energiske« til at lave sjov med, og to drenge var nok, idet de dog først måtte sikre sig den læsendes tavshed. Først blev der lavet et papirkrammerhus, smurt dekstrin på kanten, sat på den sovendes næse, efter først med de blå søm fra »Pjarder« [at have] sømmet ofrets bukser fast i bænken nede ved skoene. Nu skulle det gå hurtigt. Den ene »aktivist« med en fidibus op på ryggen af den anden for at tænde den ved gasblusset,²¹ hen og antænde krammerhuset på næsen af den sovende, der blev vækket og troede, at huset brændte, men i stedet for at flygte kun blev hængende i buksebenene.

At den ene af de sammensvorne stod på vagt henne ved døren, var en nødvendighed, for den »spøg« blev brugt mange gange uden at blive opdaget, lykkeligvis.

En anden spøg, som »aktivisterne« også fandt på, blev som regel meget hurtigere opdaget. Legestuen var rammen om alle drengenes interesser, og én af dem var at samle på frimærker, en hobby der greb så stærkt, at alt hvad der skete uden for den lille cirkel på gulvet, hvor de lå med deres mærker foran sig, var dem ganske uvedkommende. Nu startede »aktivisterne« en »tag fat«, men først havde de smurt dekstrin under »sotteskoene«, og mens nogen skubbede et par drenge over på samlerne, sprang andre ind på frimærkerne og forsvandt skyndsomt. Når samlerne endelig fik rede på sig selv efter et sådant angreb, opdagede de straks lumskerierne, og nu begyndte dem vilde jagt, der dog sikkert aldrig skaffede de mærker tilbage, der sad under »sotteskoene«.

Alle stridigheder drengene imellem blev altid afgjort ved regulær kamp på næverne under ivrigt opsyn af de andre drenge, men da der var et strengt forbud mod al slagsmål, blev afgørelsen helst foretaget om aftenen nede i gården, når der var mørkt og ensomt. Ingen dreng med respekt for

sig selv undslod sig for at kæmpe, selv om han på forhånd vidste, at han ville hente sig et nederlag. Man kunne også være »fjender«, og det betød, at man fuldstændig afbrød al forbindelse og samtale, ja altid fjernede sig så langt mulig fra hinanden, hvad der ikke altid var lige let, hvis man samtidig kom til at stå foran en lærer, men kunne to hold drenge med magt få »fjenderne« slæbt sammen, så de kom til at berøre hinanden og helst med hånden, så var forbandelsen brudt og forsoningen atter tilvejebragt.

Det er utroligt, hvad drenge i 10-14 års alderen kan finde på af spilopper og gale streger, og det var kun den knapt tilmålte fritid, der begrænsede deres udførelse. Der var altid nogen, der var ferme til at støbe kugler, og atter andre der blev brugt til at skyde dem ud, og jeg hørte så udpræget til de sidste, der hoppede på limpinden uden at tænke på følgerne, så helt uden skyld var jeg jo ikke i, at Vægteren altid havde en »knag« til at hænge sin »hat« på; dog man kan også gøre et skarn uret.

Vægterens blommetræ

Vægteren var meget interesseret og stolt af sine frugttræer og særlig et blommetræ, der var så tungt belæsset med store blå blomster, at det havde været nødvendigt at understøtte grenene med flere stivere. Så sker det en mørk, regnfuld aften, at træet var fuldstændig raseret, grene brækket af, og fuldt af nedtrampede fødder omkring på et stort stykke af haven. At Vægteren fnyste og rasede over at se den vandalisme, forstår jeg så udmærket, og værre blev det, da alle munde var lukket, ingen vidste noget, og ingen meldte sig. At sladre om hinanden var den største og nedrigste forbrydelse blandt os drenge, koste hvad det ville, og for den dreng, der i dette særlige alvorlige tilfælde havde sladret af skole, da havde opholdet på skolen for al fremtid været et helvede.

Nu begyndte den kollektive afstraffelse efter »herrefolkets« kendte metode, og jeg var selvskreven til at lægge for, for det var jo givet, at jeg måtte have været med og kendte mine medskyldige. Vægteren lagde ikke fingrene imellem, mens han kynisk svang den lange, tykke »Konfirmand-Erik« først over min bagdel, men det var sikkert for lidt for mig, for derefter gennempryglede han mig over ryggen, så jeg til sidst lå ned på gulvet og var for udmattet til at holde mig oprejst. Jeg havde ikke anelse om, hvem der havde været med, så hvem skulle jeg have angivet?

Det minder mig i dag om heksejagten under Christian den fjerde. Jeg kunne nævne numrene på flere af kammeraterne, der blev torteret efter mig, men ikke én fik Vægteren held med sig, nej, jeg tror, at han begyndte at indse, at han var kørt træet i en blindgyde, og derfor blev der

givet ordre til, at hele skolen skulle holdes indespærret alle søndage, indtil de skyldige havde meldt sig. Det skete også tre søndage i træk, og man kan jo tænke sig, hvordan ånden har været i de tre uger; men her havde Vægteren alligevel forregnet sig, for nu kom forældrene ind i billedet med voldsomme protester, og her over for måtte han blankt kapitulere, og nu var der ingen, der sørgede med ham over hans blommetræ. Men hadet var han, så længe vi var på skolen, og regnet for en hykler, når han stod og prædikede til gudstjenesterne med sin tykke mave frem i kjolesættet.

Vægteren og »Rasmus« havde hver deres haver, der tillige med skolebygningen og gymnastiksalen omkredsede den store legegård med »Rundbænktræet« i midten. Disse haver stødte op til store gartnerier og frugtplantager, da der på den tid slet ikke var bygget helt ned til havnen eller rettere sagt de mægtige sten, der lå i vandet, hvor nu Frihavnen ligger. Nogle drenge i min klasse havde fundet ud af at løsne nogle tremmer ind til disse herligheder af store, men umodne pærer, og i ly af mørket om efteråret var det mange, efterhånden som det blev kendt, der forsynede sig med al den frugt, der kunne puttes inden for skjorten og anbringes i deres »skrin« i legestuen.

Nu skulle uheldet indtræffe, at der en af dagene skulle være eftersyn, og frugten var ikke nær spist op, så det var ikke småting, den vagthavende lærer blev præsenteret for, men til alt held var det »Pinden«. Her var gode råd dyre og alt kunne nemt have været rullet op, da et lyst hoved kom med den forløsende sætning, at det var frugt, han havde fået tilsendt fra sin moster i Kalundborg. Den var klaret, men jeg var ærlig talt bange og lovede mig selv, at jeg ville ikke mere med til »Kalundborg«.

Seks uger på landet

I sommerferiens 6 uger var alle 100 drenge på landet over hele Danmark, og der var dengang efterspørgsel efter at få en dreng fra skolen, da de var velopdragne og ikke kræsne. Det havde heller ikke været godt for den dreng, hvis der fra bønderne var kommet klager. Jeg var alle de 4 år, jeg var på skolen, på en stor proprietærgård, *Lønningegården*, mellem Ringsted og Gyrstinge, nærmest det sidste, hos to elskelige, gamle mennesker og en voksen søn på 35 år. Jeg husker tydelig den første gang, jeg steg ud på Ringsted banegård og så mig om med min lille tøjsæk under armen, at en meget stor mand med et langt hvidt skæg og en hvid panamahat kom hen og sagde til mig »Hov, min lille ven, du skal vist tilhøre os, skal du ikke?«

Da jeg havde bukket og hilst, fulgte jeg med ud til en lille enspændervogn forspændt en lyserød følhoppe, og i luntetrav kørte vi først

til købmand Rørby i Ringsted, alt mens »Manden« ustandseligt spurgte mig ud om skolen, som han var meget stolt af. Jeg havde endnu ikke fået uniform, men havde mit civile tøj på, og som kravebryst havde jeg Christian den fjerdes navnetræk med en krone broderet oven over med blåt garn på hvid bund. Dette navnetræk var han meget stolt over og hvor vi end kom hen, pegede han altid på det og sagde »Kan I selv se, han tilhører Det kongelige Opfostringshus«, og det gav jo igen anledning til en længere forklaring, da ingen havde nogen anelse om, hvad det var for noget.

Når jeg her skriver om mine oplevelser, kan jeg ikke lade være med at sammenligne situationen, da jeg som syvårig stod midt om natten på Ulfborg station.²² Man skal have oplevet atmosfæren og duften i sådan en gammel storkøbmands forretning, for da »Manden« var kørt ind gennem en stor port og holdt i gården, kom endnu en ældre mand »springende« på store træsko over de toppede brosten, hilste og sludrede som en gammel bekendt, tog linerne [tømmen] og satte en trappestige til, for at »Manden« kunne komme lempelig ned fra vognen. Jeg var selvfølgelig straks det stående samtaleemne, og det gentog sig ligeledes, da jeg blev præsenteret for selve købmanden, og da hentydningen til det kongelige på kraven atter var repeteret af »Manden«, syntes jeg, at jeg lige som var løftet op på et lidt højere plan, og det blev ikke mindre, da jeg blev bænket inde i den »private«, hvor der var et hav af »basser«, kaffe og mange søde sager, noget som jeg aldrig før i mit liv havde oplevet.

Mens der blev handlet og skrevet op (det var jo ikke lidt, »Manden« skulle have med hjem), kom den gratis tobakskasse frem, og det var heller ikke småting, der forsvandt ned i det store pibehoved med hjortene på. Det var en god indledning, men da Andersens på *Lønningegården* og købmand Rørby i Ringsted var særlig gode bekendte, kom jeg med på mange dejlige skovture, der dengang foregik med de bedste fyrige plage, som sønnen her på gården havde stort besvær med at tøjle, når en af dem stod lige på bagbenene. Jeg syntes, det var vældig sjovt, men fruene skreg og var bange.

Det var et lille sidespring, så jeg fortsætter med turen fra købmand Rørby den ca. 10 km lange vej hjem til det ukendte, hvor jeg skulle tilbringe så mange uforlignelige lykkelige dage til gensidig glæde. »Manden« var utrættelig med spørgsmål, men jeg hørte med særlig lydhørhed, når vi kom forbi herregårde og andre interessante steder, indtil endelig den store firlængede hvide gård med den store haves høje træer kunne ses på lang afstand.

Fra hovedvejen førte en lang allé op til gården, og hovedet måtte jeg dreje i alle retninger, mens jeg beundrede de mægtige afstande, som »Manden« med pisken forklarede hørte til gården. Det var middag, da vi holdt der, og solen strålede, som ville den være med til at gøre mit første møde med alle de rare mennesker og al den herlighed til en stor festdag. Fruen, en lille, sirlig, mild og venlig dame med en sort og hvid blondekappe, trykkede mig kærligt ind til sit bryst, strøg mig over håret og bød mig velkommen. Jeg var så glad, så jeg havde tårer i øjnene, og tog mig først rigtigt sammen, da fru sagde noget om, at der var da ikke noget at være ked af; nu kunne jeg gå over i kammeret, som jeg skulle dele sammen med sønnen, vaske mine hænder, for så skulle vi spise til middag.

Her sad jeg nu og spiste sammen med herskabet, mens folkene havde deres egen spisestue på den anden side af det store køkken, og da jeg var vant til fra skolen, at der blev bedt borbøn, ventede jeg lidt, men det blev der altså ikke her som i Jylland. Så megen venlighed var ikke det, jeg var vant til, og de rare mennesker har sikkert ikke anet, hvilke værdier og minder de gav mig, som skulle blive en kostelig skat for hele livet.

Det var en herlig tid før mejemaskine og al anden mekanisering, og jeg kunne færdes over alt, spise alle de bær, jeg ville, særlig et stort spansk morelkirsebærtræ holdt jeg meget af at færdes i. Kun skulle jeg holde mig langt væk fra alt, hvad der hed ler- og mergelgrave. Den eneste, der ikke tog vel imod mig, mødte jeg straks, da jeg kom ud i den mægtige have, og jeg styrtede ud der fra og ind til fru, som gav sig til at le hjerteligt, da jeg fortalte, at en stor sort fugl var faret på mig.

»Nå, ikke andet« sagde fru, »så skal jeg følge med derud og gøre dig gode venner med min dejlige kalkunske præmiehane«, hvad vi nu aldrig blev, før end jeg fandt ud ad at sætte mig i respekt ved at gå lige løs på den med hævet hånd og en kæp. Der blev opdrættet mange kalkunske høner, og dem havde jeg rigtigt ondt af, for de var så blide, klukkede så ynkeligt, og deres forkuede udtryk antog jeg stammede fra den væmmelige klodsede hane, der stod længe og stampede oppe på ryggen af de rare høns. Jeg syntes, den var en rigtig tyrann, og jeg måtte mange gange tage mod til mig for at befri den stakkels høne. Denne min misforståede humanistiske indstilling kan jeg straks berolige mine læsere med, fortog sig hurtigt eftersom jeg kom mere i kontakt med livet på landet, som jeg uden forudgående forudsætninger for at forstå, så pludselig var dumpet ud i. Men jeg må dog i sandhedens navn tilstå, at denne hane – alle dens nødvendige funktioner til trods – altid havde »skindet« imod sig.

Det var måske min lidt stolte drengesjæl, der var blevet ydmyget, da jeg løb fra den, fordi jeg var blevet bange, der var den egentlige årsag til, at jeg gjorde den til et studium for at finde ud af, hvor mange fejl jeg kunne finde hos den, den skulle latterliggøres. Det ville føre for vidt at komme ind på alle disse, og derfor skal jeg blot lige nævne et par af de mest iøjnefaldende: Uhyggelig umusikalsk, idet den for en hvilken som helst lyd – selv et vognhjul der skurede i gruset – blev helt hysterisk og udstødte nogen uarticulerede halslyde, der kunne minde om en diabolisk latter af Mefistofeles, men karrig var den ikke, for det kunne jeg få den til så tit, det skulle være. En skønhedsåbenbaring var den heller ikke, dertil var det nøgne hoved og halsen med de blege, rød-blå vortede hudfolder og den dinglende hudlap over næbbet nærmest af udseende som en grib, og dertil var den en stor kujon, hvilket jeg også fik afturet den.

Den mest ophøjede værdighed følte den sikkert, når den havde slået halen op som et hjul, mens hoved og hals lå bagover lænet i de rejste rygfer for at gøre indtryk på alle os dødelige; da kunne der pludselig komme nogle sprunstige ryk i kalorius, så svingferene i vingerne skrabede i gruset, når han tog nogle små chassétrin; dog skulle der ikke mere til, end at en af gårdens hunde kom forbi, så faldt straks hele herligheden, mens han udstødte nogle lyde, som råbte han om hjælp. Min antipati mod den har dog aldrig medført, at jeg har været ond ved den; jeg undgik den bare, for der var meget andet, som fangede min interesse.

Børnebørn var der jo ingen af, for sønnen var ikke engang forlovet. Det blev han først det tredje år, jeg var der, så jeg måtte underholde mig selv, når jeg ikke var med karlene, pigerne og især den gamle røgter rundt omkring på de udstrakte marker. Røgteren fortjener et helt kapitel for sig selv, og det har Charlottenborg-udstilleren, maleren Kornerup, også foreviget, da jeg på udstillingen så det billede, som han malede, da han ferierede der den sommer.

Som en skygge fulgte jeg Anders, og jeg var ham også til lidt hjælp, når han skulle trække ca. 40 køer til mergelgravene for at vande dem. Han tog altid fire ad gangen, og jeg kunne trække tre, når de da ikke var alt for kontrære, så det sparede jo den gamle for mange trin. Atter her mødte mig en hændelse, som kom bogstavelig »bag på mig«, men som jeg senere nok skulle tage mig i agt for. Jeg havde jo nok lagt mærke til, at en ko sprang op på ryggen af dem, jeg trak med, men det skete der ikke noget mærkeligt ved, for når den ko, det gik ud over, så begyndte at spæne, så kunne den anden på de to ben ikke følge med i »racet«, men faldt af. Da jeg efter vandingen så står og skal slå tøjrpælen i, springer den minsandten op på

ryggen af mig, så jeg trillede rundt, men kom klar af uhyret. Siden skulle jeg nok passe på ikke at have dyrene bag, men foran mig.

På fløjene stod altid to mægtige tyre; dem kom jeg ikke i nærheden af, men jeg kan endnu se disse imponerende stærke kolosser troligt vandre i hælene på denne lille krogede mand uden at ane, hvilken magt de besad. Der var også flere kobbøl får, der var så sky, når jeg var i nærheden, at den gamle mand havde sit hyr med at holde dem. Her havde jeg også en af disse uundgåelige hændelser, man lærer af, men som ikke er morsomme, mens de står på.

Jeg slentrede en dag ude i marken for at følges med karlene, når de skulle spænde fra redskaberne og ride hestene hjem for at vandes; det elskede jeg, og jeg havde min yndlingshest, en dejlig, rund, sort hoppe, som altid beredvilligt blev overladt mig. Pludselig ser jeg den store vædder med de smukke horn komme mig lidt rask i møde. Jeg troede, den var til at tale med og ville kløse bag øret, men før jeg fik tænkt mig om, gav den mig et puf, så jeg trillede rundt. Den var heller ikke sportsman-like, der tog hensyn til en modstander, der lå ned, og ikke at optage kampen før modstanderen er på benene igen, for aldrig så snart den så mig dreje mig, fór den på mig igen, og den lagde skam ikke »fingrene« imellem. Heldigvis løb der en lille grøft ikke ret langt derfra, hvor jeg lå, og mellem de to angreb skyndte jeg mig at vælte mig derned, og da jeg først var klar over, at bæstet havde tabt lysten, lå jeg faktisk og drillede den.

Den lod til at have god tid, for den blev stående eller gik nogle få skridt frem og tilbage, alt imens den stirrede på mig med sine udfordrende hvasse øjne med de lodrette pupiller; men jeg lod mig ikke provokere, jeg holdt mig på måtten, for jeg vidste, at karlene havde set, hvad der foregik, og snart ville komme mig til hjælp. Ak, den ene tort følger på den anden; nok var jeg befriet, men nu var tiden forpasset på grund af mit »møde« med vædderen, for karlen sad på »min« hest, den sorte, og så måtte jeg tage til takke med den hvide, der hed *Grane*. Ved fælles hjælp kom jeg op at sidde og fik tøjret, og vi red til mergelgraven.

Det var middagstid. Solen kunne uhindret gløde fra en skyfri himmel, så luften var fuld af myriader af insekter, der gjorde fluer og bremses særlig blodtørstige. Min hest drak længe og nød mergelgravens kølige vand, så jeg syntes, det var ganske i sin orden, at den ville sparke lidt med forbenene i vandet, så jeg forstod ikke karlens advarende tilråb om at dreje hesten hurtigt op ad vandet, med det resultat, at den ganske roligt lagde sig ned på siden for at bade uden at tage hensyn til, hvordan jeg kunne undgå at komme ind under den. Min sunde sans sagde mig ikke at springe af til

den side, hvor dyret lå og sprællede med benene, men på den anden side måtte jeg skynde mig at komme væk, inden den væltede sig ned over mig. dog var karlen allerede styrtet til og (havde) fået fat i tøjret og begyndt at trække hesten i land, men jeg havde besvær nok med at vade gennem dybt mudder for at komme i land og få rent tøj på.

Det siger sig selv, at jeg aldrig red på *Grane* mere, og den uvidende »københavnner« lærte efterhånden fiduserne ved landmandslivet af de mange fejltagelser, jeg måtte igennem.

Når jeg nu så mange år efter bliver mindet om den vidunderlige, lykkelige barndomstid på landet, især ved at skrive om den, så forstår jeg først til fulde at vurdere og værdsætte, hvilke værdier og hvilken lykke det var for mig at opleve, og så forstår jeg også hvilken skuffelse, det må være for de mange små drengesjæle, når de sidste ferietog er rullet bort, og de står tilbage uden kammeraterne og de herlige oplevelser. Tænk hvilket liv for en dreng i alderen 10 til 14 år i seks af sommerens bedste uger ikke at skulle tænke på skole eller lektielæsning, væk fra de strenge lærere, uden pligter, lege dagen lang med alt det nye i omgivelser, som en dreng fra storbyens stenbro intet aner om.

Billederne på væggen i klasseværelserne til brug for anskuelsesundervisningen om bondens liv og virke blev meget mere levende, fordi man selv havde oplevet det og set det og meget mere med egne øjne. Dagen kunne ikke blive lang nok, og jeg var meget ked af, at sønnen, som jeg delte værelse med, stadig »glemte« at vække mig om morgenen, så jeg skammede mig, når jeg sommetider først kom ind til morgenmaden kl. 10 om formiddagen.

Store hjemmebagte sigtebrødsskiver med rigtig smør og al den søde mælk, jeg kunne hælde i mig, skulle nok sætte runde og røde kinder, og det skete mange gange, at Anders af fruén fik besked på at kontrollere min vægt.

Min fortrolige ven var røgteren Anders, som jeg hurtig fandt, og for mine tjenester fik jeg af og til en stump af hans smalskrå, hvilket ingen måtte se, men som jeg kunne bruge i flere dage, og derfor har vel ingen kunnet lugte noget, når kraften efterhånden var opbrugt. Anders røg ikke, men til gengæld fik jeg af karlene om aftenen, når jeg havde sunget for dem i karlekammeret, lov til at smage deres halvlange piber med den grove tobak i de store hoveder. Ved ni-tiden kaldte fruén gerne på mig, at jeg skulle gå i seng, og derfor har dette måske nok været årsagen til at bevare hemmeligheden om min tobakshungers tilfredsstillelse. Eller var det bevidstheden om at være en rask dreng blandt voksne karle, der havde lært mig at spytte langspyt og ryge stor pipe uden at »brække« sig?

Selvfølgelig var det kun lejlighedsvis, at jeg kunne slå mig ned hos folkene, for der kom mange fremmede til proprietæren, ligesom vi også blev inviteret meget ud, og jeg var mange gange lidt benøvet og flov, når »Manden« roste den fortræffelige skole og de velopdragne, dygtige drenge den fostrede, og så måtte jeg tage fat og fortælle om skolens historie og om dens indstiftelse, mens alle øjne og opmærksomhed samlede sig om min ringe personlighed.

Som jeg før lige har nævnt, var skovturene med købmand Rørby fra Ringsted noget af det herligste, man kunne tænke sig. Der var mange forberedelser, som gik forud, for de forstod at gøre det festligt for deres gæster.

Krebsegilde og drengeløjer

Et par nætter forinden var Anders og jeg ude at fange krebs i mergelgravene, og det var noget, der kunne holde mig vågen. Fangstredskaberne var meget primitive: Et jerntøndebånd, ca. 30 cm, overspændt med en sækkelas, ophængt i en »hanefod« og fastgjort til en lang stang. Nogle flækkede karusser var bundet på sækkelærredet, og så skulle det blot sænkes ned på bunden et kort stykke tid, mens krebsene fik tid til at sætte sig godt til rette. Ved hjælp af stangen løftede man forsigtig, men ikke for langsomt, op af vandet, og selv om det var bælgravende mørkt, kunne jeg straks se de sorte dyr sidde tykt ved siden af hinanden og holde fast i de endnu ikke fortærede karusser. Ret længe skulle man nu ikke stå og glæde sig over fangsten, men skynde sig med at lande det inde på græsset, hvor der straks begyndte at blive et voldsomt røre, når dyrene for baglæns alle kompassets streger rundt. Jeg sprang rundt med en mulepose til at stoppe dem i, inden de gemte sig for langt væk, men det var Anders, der med sine tykke barkede fingre ubekymret tog dem og puttede dem ned i posen. Han viste mig, at jeg bare skulle tage dem fast om kroppen lige bagved de oprakte kløer, men det var kun de meget små, jeg dristede mig til at tage og stritte ud i vandet igen; de store havde jeg alt for meget respekt for, når jeg så dem bide en pind over i stedet for min finger.

Jeg undrede mig altid over, at Anders kunne rode rundt imellem dem, når posen var fuld, uden at blive bidt, og ser ham endnu for mig, når han rigtig kluklo og viste et par sorte tandstumper, mens han opfordrede mig til at prøve lykken uden held.

Det var et festligt syn at se disse bunker af røde dyr ude i de grønne omgivelser, og så kunne man spise lige så mange, man kunne orke. Lystigheden steg, mens der blev spist og drukket, og der sluttedes altid af med

champagne, hvor også jeg fik et glas, skønt fruén uden held pro-testerede af angst for, at jeg skulle blive beruset. Det kunne hun nu godt have sparet sig, for jeg syntes bare, det smagte som en god sodavand med brus på; men jeg holdt af det.

Enten var det herrens eller fruéns søster, der var gift med ejeren af Hvalsø Hotel, og dem besøgte vi også sammen med købmand Rørbys. Da vi kom igennem Haraldsted skov, benyttede de straks lejligheden til at prøve mig i danmarkshistorien om drabet på Knud Lavard, som jeg sagtens kunne klare dengang. I dag kunne jeg ikke gøre rede for enkelthederne; der kom andet og mere vigtige ting til, der skulle huskes.

Lige op til gården lå et yndigt gadekær, hvor masser af ænder og gæs sejlede rundt, men de måtte skam dele med mig, for det varede ikke længe, så jeg havde mange skibe og havne forskellige steder, som jeg syntes var mit bedste legetøj, når jeg både gav skibene navne og inddelte lande og have. Jeg husker engang, vi havde kørt hø ind, hvorledes gårdens to hunde fór rundt efter mus, der hvor stakkene havde stået, at også jeg fangede en lille markmus, som jeg satte ud at sejle med et af mine største skibe. Det var morsomt at se for mig, måske ikke for musen, at se den klatre helt op i masten, mens den sejlede fra den ene verdensdel over til den anden, og hver gang den skulle lande, vendte jeg med en lang pind skuden rundt.

Jeg blev kaldt ind til middag, og for at fortsætte sejladsen efter midt-dagen bandt jeg en snor om det ene bagben på musen og gjorde den fast på en lille udkigshøj ude i haven, for jeg turde jo ikke vise den frem inde i gården. Min forbavselse var grænseløs, da jeg kommer ud og ser snoren uden musen, men så blev jeg så meget klogere, og det blev jeg såmænd med det samme ligesom de, der sad og gloede på Columbus, der viste, hvorledes et æg kan stå.

Et andet yndet legetøj var et ringspil, som bestod af tre stk. fire cm's jernringe ophængt i en lang snor. På en af de store popler var anbragt en krog, og nu gjaldt det om at svinge ringene i snoren således, at de svippede op på krogen i træet. Tre slag kunne altså give ni points. Der stod jeg mange timer og øvede mig, så jeg til sidst kunne score flere points end de fleste andre.

Der var dengang i begyndelsen af halvfemserne ikke mange adspredelser for ungdommen, for arbejdstiden var lang og fritiden kort, men det hændte dog, at karle og piger fra nabogårdene samledes hos os, og så gik dansen lystigt på hosesokker på grønjorden til tonerne fra trækharmonikaerne. Herren og fruén overværede aldrig disse sammenkomster; de lindede bare lidt på vinduerne ud til haven for at høre

musikken, men jeg tog ivrig del i dansens glæder og klarede mig godt, syntes jeg da, med at svinge de buttede bondepiger. Der var jo bare det, at jeg kendte ikke de særprægede danse: sekstur, toppede høne osv., men det varede ikke længe, før jeg havde lært dem, og det var altid på det mest spændende tidspunkt, når klokken var blevet så mange, at jeg blev kaldt ind og skulle i seng.

Et andet træk, jeg mindes fra den lykkelige tid, var om aftenen, når pigerne ved nitiden havde fyraften, var vaskede og havde redt deres lange hår, at de inviterede mig ind på deres kammer, hvor jeg måtte synge mine københavnerviser for dem, og til gengæld lærte deres vemodige og sørgelige kærlighedssange, f.eks.: »Det var i året 1839, jeg drog til København ind til kongens tjeneste...« eller »En vise vil jeg skrive alt fra min ungdomstid...« og mange andre, som jeg ikke husker mere, men fælles for dem alle var, at de var rystende sentimentale, og at alle endte med den ulykkeligste kærlighedstragedie; man behøver bare at tænke på Jensigne, Jørgen og Samsø!

Ja, vi sang og havde mange gange tårer i øjnene, når de ulykkelige piger var ofre (det var aldrig mænd, der blev bedraget) for kyniske forføreriske og bedrageriske mænd, og jeg husker, hvorledes det netop ramte »Storpigen«, at hendes kæreste slog op med hende, og at hun tog det sig så nær, at hun lå til sengs i to dage, mens fru en lod hende ligge af frygt for, at hun skulle drukne sig.

De lykkelige dage fik jo en ende, og afskeden var altid fugtig, selv om fru en og jeg blev trøstet med, at jeg jo kom igen til næste sommer, og derfor tror jeg, det vil være rigtigst at fortsætte med feriebesøgene.

Det andet år, jeg holdt sommerferie der, var jeg jo bedre kendt, og da var der antaget en 14-årig tjenestedreng, Jens, som jeg hurtigt blev gode venner med. Min gode ven, Anders, måtte nu dele mig med Jens, og da Jens engang skulle røjle tørv nede i mosen, fik jeg lov til at være med på den betingelse, at jeg holdt mig væk fra alle vandhuller, selv om jeg så gedder og andre fisk »slå« i vandet.

Løftet om 1 øre for hver røjle, jeg lavede, lokkede nok i førstningen, men interessen svækkedes hurtigt, da jeg så, hvor lidt det blev til i forhold til den tid, det tog, og da Jens og jeg havde så meget at snakke om, lå vi så dejligt der i solskinnet på græsset, mens vi af og til så efter »Manden«, at han ikke skulle overraske os. Vi må have været langt inde i vore samtaler, da »Manden« overraskede os i at ligge på ryggen, en stilling som ikke egner sig særlig til at røjle tørv i, og han ville da bare meddele os, at nu var det middag, så vi kunne gå hjem og spise. Slukøret gik vi hjem, og der

skete ikke andet, end at jeg fik besked om ikke at gå ned i mosen efter middagen.

Det var den eneste pinlige situation i alle de fire år, jeg var der. Havde han så endda bare skældt ud, men det, at han ingenting sagde, det brændte desto mere i min samvittighed. Det efterlod heller ikke noget skår i det hjertelige forhold, der var mellem fruene og mig, og det var ikke så få gange, jeg løb den lange vej – fem kilometer – op til købmanden i Gyrstinge efter en eller anden ting, som fruene netop stod og manglede, ligesom det også var mit »job« daglig for- og eftermiddag at bringe mad, øl og brændevin ud til folkene i marken. Jeg var altid velkommen, for det var lutter gode sager, jeg bragte med: Fedtemad med røget lammelår, hjemmelavet rullepølse og ditto ost, et anker øl og et mindre med brændevin, som de alle satte munden til og drak af.

Karlene drillede pigerne, når disse med forklædet tørrede »tuden« godt af, efter at en karl havde drukket. »Lad dog være med det, det er li'e så godt som et kys, og det går du jo heller ikke ellers af vejen for Marie«. Jeg forstod nu godt nok, at de gjorde det, for der var blandt andet fem gamle husmænd med stort skæg, som brugte skrå, og når de lo, så man kun nogle sorte tandstumper, alt andet end hygiejnisk selv på den tid. Mig havde de en særlig forkærlighed for at drille, om ikke andet så med den kalkunske hane, der kom i så mange varianter, at vittighederne til sidst blev så fladtrykte, at ingen mere lo ad dem. Selv har jeg altid haft nemt til at replicere og finde den komiske side hos folk, og det satte altid humøret et par streger op, når det lykkedes mig at føre krigen over i min modstanders lejr.

Det var store arealer med svær rug, der skulle høstes, og maskinerne var endnu ikke rigtig kommet frem, i hvert fald ville manden ikke have det »skidt«. Det var nu det sidste år, han sagde det, for året efter havde han købt en slåmaskine, og det sidste år, 1894, jeg var der, fik han mejemaskine. Enten han nu havde måttet bøje sig for fremskridtet, syntes han bedst om den gammeldags metode med håndkraft, og det var nu også kønt at se høstfolkene, lige mange mænd og kvinder, komme vandrende med deres leer og river over skuldrene, mens de spøjte og lo.

Manden med det store, hvide skæg, høj og bred, hvid hat, skjortærmer (også hvide), franske træsko og en tyk stok med buet håndtag førte sin »hær« an som en jovial general. Forrest gik sønnen og gårdens to karle, dernæst tre faste husmænd, der boede i huse med 8 skæpper jord til tilhørende gården. Som regel to eller tre lejede mænd foruden alle pigerne, én til at tage »fra« for hver karl, der mejede. Gårdens to hunde og så mig

fulgte med som det »tynde øk« til lidt underholdning, hver gang styrken kom til enden af stykket, hvor de hvæssede leerne og derpå travede tilbage til stedet, hvor de begyndte at meje.

Det var et hårdt arbejde den lange dag fra kl. 6 om morgenen til kl. 9 om aftenen, og det var en stor koncert, de opførte inde i laden, når de lå på rad i halmen og hvilede de trætte lemmer 1 time. Også jeg forsøgte et par gange at ligge og slappe af, men når så koncerten begyndte med dertil prusten som en blæsebælg, der taber luften, så skyndte jeg mig ud i haven og fyldte min hue med ribs eller stikkelsbær, som jeg delte med Jens.

Det var meget morsomt disse høstdage, men der er altid en slange i paradiset, og hos mig viste den sig, når vi kom hjem fra marken, så måtte jeg stå og trække slibestenen for husmændene, til jeg var hamrende træt i armene. De kunne også finde på at drille mig ved at trykke unødigt hårdt på deres gamle tyndslidte leer, men det modvirkede jeg bare med at dreje ganske langsomt, så holdt det op af sig selv.

I 1892, det andet år jeg var på *Lønningegården*, kom kunstmaler og Charlottenborg-udstillers Kornerup for at feriere, og nu var det ham, der fangede min interesse, særlig fordi jeg sammen med ham måtte få lov til at bade i mergelgraven. Han var en høj, flot, yngre mand, der på sine lange ben ikke havde meget besvær med at fange mig for at dukke mig, hvad han syntes var vældig sjovt. At jeg sprang for livet, var ikke så underligt, for han holdt mig temmelig længe nede under vandet, og hjemme ved bordet morede de sig og lo ad mig.

Ved gården var der en »huggeplads«, hvor Anders i sin »fritid« altid stod og huggede tøjrpæle til ud af bøgetræs-favnestykker, og det var ikke få, der skulle bruges til alle de kreaturer. Også tøjrkøller lavede han, for jernkæder til tøj og jernpløkker kendtes ikke dengang. Her var det, at Kornerup malede Anders i arbejde og ligeledes et dejligt billede fra udkigshøjen i haven ud over de skønne kornmarker, som jeg så om efteråret, når vi var på udstillingen på Charlottenborg.

Det tredje år, jeg var der, kom en dreng, Péré de Gentil, søn af skovfogeden i St. Bøgeskov ved Gyrstinge sø, ind i min tilværelse. Han var to år yngre end jeg og gik som sådan to klasser under mig på skolen, men da jeg gik i næstældste klasse, kunne jeg protegere på mange måder, og da vi kom på landet sammen, og »kun« var en mils vej fra hinanden, er det indlysende, at vi ofte besøgte hinanden. Det skal dog straks indrømmes, at vi oppe hos ham havde de største muligheder for spændende oplevelser, især når skovfogeden, der var en meget erfaren og morsom mand, tog bøssen og gik i skoven med os, ja så løb timerne alt for hurtigt, thi jeg skulle altid være hjemme inden kl. 6.

Pére havde to søstre, og præsten i Gyrstinge tre døtre, som jævnlig kom sammen for at bade i den dejlige store Gyrstinge sø. Jeg ved ikke, hvad der gik af ham, men så snart han så alle disse piger samlede, så blev denne sorthårede halve franskmænd helt balstyrig, gned sig i hænderne, skar ansigter og grinede så smørret, hvilket også smittede af på mig.

Det er nok muligt, at det ikke var første gang, at han havde lavet dette nummer, og at det var udsigterne til at have en medsammensvoren der gjorde, at han i ånden så det hele for sit indre øje.

»Nu skal du se«, sagde han, »nu går du bare efter mig, så går vi en stor omvej gennem skoven, så aner pigerne ikke uråd, og så skal vi lave noget sjov med dem«.

Skoven kendte han som sin egen bukselomme, og snart så vi fra en skrænt de fem nymfer hoppe og le ude i den store blå sø. Han har nok ikke været helt sikker på, om jeg uerfarne i sidste øjeblik skulle forpurre det hele, for han dirigerede mig med fingeren på munden ned bag nogle buske, mens han som den listige indianer mavede sig frem til det sted, hvor de luftige klædningsstykker lå, uden at blive opdaget. Tilbage toget foregik på samme lydløse måde, og vi sprækkede af grin, da vi krøb højere op i skoven og lagde tøjet. Vi havde lige fået tid til at lægge os i skjul, da en af pigerne råbte op, at tøjet var borte. Nu begyndte de at løbe rundt for at lede efter tøjet, indtil de fik øje på os oppe i skoven og først da de havde hentet det og var krøbet i skjul for at klæde sig på, før vi usete hjem.

De kløede os godt, da de kom hjem, skønt vi bedyrede på det kraftigste, at vi var ganske uskyldige og ikke anede, hvad de talte om. Péres mor skammede os ud, men jeg gik så godt, at skovfogeden vendte sig om og smilede, da han gik. Senere, da vi var alene med ham, betroede han os, hvor alvorligt det ville være for ham, hvis præsten ville klage, og folk fik det at vide, så vi lovede højtideligt ikke at gøre det mere.

Pére var dygtig til at lave hyrdefløjter, det lærte jeg, og jeg var specialist i at lave lange piske, der kunne frembringe høje skrald, når man forstod at håndtere dem rigtigt, så vi var altid omgærdet af en masse støj, der så vidt jeg ved, aldrig generede nogen.

Der var mange dyr hos skovfogeden. Et lille rålam, en stor glente, der lavede et farligt griseri inde i et brænderum, de yndigste små dværghøns, der spiste af vore hænder, og vi spillede vel nok øjnene op engang, da skovfogeden efter at have hugget hovedet af en stor hane, smed den op i luften, så den fløj omkring, og jeg havde nær sagt stod på hovedet ustandselig til stor morskab for os knægte.

Det var lykkelige og lærerige år, jeg tilbragte på landet, og det fjerde og sidste år, jeg var der, gik jeg i mit fjortende år, så det var med ekstra sorg, jeg denne gang sagde farvel og tak for uforglemmelige fire år, der aldrig ville komme igen. Jeg fik til min konfirmation et merskums-cigaretrør med ravspids, de var jo gængse dengang, til stor forargelse for Vægteren, der åbnede pakken, blev blussende rød i »bolden«, fordi han netop havde tordnet mod denne »infame uskik« det var, når ufornuftige mennesker sendte den slags til børn.

Jeg genså mit feriehjem ved et besøg året efter i julen og til nytår. Det var vældig morsomt, for der var mange løjer, som jeg aldrig siden har set, men siden opløste forbindelsen sig aldeles, da jeg kom ud at sejle, og de to gamle mennesker var døde.

Deres kærlighed og godhed for en lille dreng fra storbyens stenbro har jeg altid bevaret som et kært og lysende minde fra min barndoms kun alt for få lykkelige dage.

Vægterens hævn

I 1892-93 gik jeg i 2. klasse, dvs. næstældste klasse, og hele vinteren var vi fuldt optaget af forberedelserne til ballet i marts. De to ældste klasser sled med øvelserne til skjolddansen, og i fritiden skulle der laves skjolde af tykt pap, som kunne tåle at slås på med kårder af spanskrør, ligesom vi lavede brynjer og hjelme med visir til at slå op.

Det havde i de to første klasser altid været et festligt syn at se for os drenge, og nu var det altså første gang, at vi skulle være aktivt med; nu skulle drømmen endelig blive til virkelighed. Hver dreng havde selv valgt sit motiv til skjoldmærke, og jeg havde valgt Københavns byvåben, der var malet i farver over en dør på 1. sal. Det havde jeg god lejlighed til at tegne af og ligeledes, som jeg tidligere har fortalt, at hjælpe dem, der ikke havde så let ved at tegne. Alt var lutter idyl, da der skete noget ganske uforudset, der pludselig kuldkastede alle mine skønne drømme.

En dreng, nr. 23, havde af »Rasmus« fået et stilehefte til at føre dagbog i, men på den betingelse, at læreren af og til skulle have lejlighed til at se, hvorledes den blev ført, egentligt et sjofelt bondefangertrick for en lærer at benytte over for et barn. Så en aften, mens jeg var fuldt optaget af at tegne, kommer nr. 23, der var anføreren (jeg havde nr. 19) hen til mig og spørger, om jeg ikke ville en tur med op i gaderne, bare et øjeblik, vi skulle snart være hjemme igen. Vi plejede at lege sammen, nr. 23, 21, 39 og jeg, så det var ganske naturligt, at de ville have mig med, og som en

god kammerat kunne jeg ikke lide at sige nej, så jeg fik pakket mit papir og tegninger sammen, skønt det kom mig meget ubelejligt.

Det var en regnfuld og mørk aften, så vi kom nemt igennem haverne, over stakittet og op ad Kalkbrænderivej, som den hed dengang, men det var skrupkedeligt og ikke spor spændende. Først henne i gaden så vi en lille dreng, der stod og græd, fordi en stor dreng havde kastet hans hue op på et bagerkringleskilt, men med fælles hjælp og vore træsko havde den lille snart igen sin hue og stak af. Der var skrupkedeligt på gaden, ikke nogen vellykket ide eller tur, så jeg var i hvert fald glad, da vi ubemærket igen var hjemme i den varme legestue.

En dag i »Rasmus'« time kommer han i tanker om dagbogen og ønsker at få den at se, og da revnede ballonen med et ordentligt knald, for der stod det jo tydeligt sort på hvidt, at vi fire havde overtrådt et bud, der efter datidens syn på tingene kun kunne sones med døden. Nu blev der røre i andedammen. Forhør var der ingen grund til, der var jo heller ingen mulighed for at komme uden om kendsgerningerne, så straffen skulle eksekveres omgående.

Vægteren svang »Konfirmand-Erik« over ryggen på os alle fire efter tur, og jeg tror, at denne modbydelige slavepisker godtede sig for hvert slag, han slog. Det var jo en »forbrydelse«, der skulle straffes så hårdt, at det kunne virke afskrækkende på hele skolen. Det var den samme opfattelse man havde, når man troede, at forbrydelser ville ophøre, når straffen var hjul og stejle.

Efter denne afstraffelse var vi ikke så lidt deprimerede, ondt som vi havde det, når bare vi rørte et lem, så vi sad stille, forkuede og legede ikke. Nu skulle man tro, at Vægterens blodtørst havde afreageret, men nej, et par dage efter skulle »Rasmus« også straffe, og han slog ikke mindre hårdt end Vægteren. Det sved som ild, de første slag han slog (mærkerne fra første omgang var jo ikke lægt på et par dage), men derefter virkede det på mig, som han slog på noget dødt kød.

Her kan jo enhver tænke frit, hvis man har den mindste følelse over for en forsvarsløs dreng, der ikke engang har en forsvarer, som andre forbrydere i det mindste får tilskikket, men noget sådant havde Vægteren ikke spor af, for nu fulgte det psykiske pres, hvormed han forfulgte os i to år, den sidste tid vi gik på skolen.

Først var det en stadig nedsættelse af os i de andre elevers omdømme, dernæst blev vi nægtet udgangstilladelse i flere søndage i træk, og alle ubehagelige jobs, som at tømme urinspandene fra sovesalene m.m. blev tildelt os, stadig for at minde os om, hvad vi var og vedblev at være.

November 93.
 Måged. 22. 73 paa Hospitalet.
 62 og 64 urolige i Læsetiden
 Lørd. 23.
 U. og R. 24. Kvota: 39.
 15 paa Sygehuset.
 Måged. 25. 20 børn fra Hospitalet.
 Alle drengene forbrød.
 H. 26.
 Lørd. 27. 2, 9, 11, 21, 23, 25 og 43 vedvarende
 Uorden med Rødske.
 45 slukkede for Ljos Skjult begge
 Blivende i Søjlegælden under
 Opstillingen, saa de blev et
 øgypisk Mørke.
 86 fik hele Skolen til at onse
 sig, da hun var Faderen -
 7 og 126 glemte i Jær at strøe Omkelt (Forst.)
 U. og R. 28. 50 Kvota.
 Måged. 29. 19 anbefales til Forstanderens særlige Tilsigt
 p. g. af Uhygighed, Spektakel og daarlig Opførsel
 i det hele.
 33 (Forsangeren) vakle stor Tjebel blandt
 Drengene ved at forvrænge sin Stemme.
 Lørd. 30.

Større og mindre forseelser blev siden 1845 noteret i inspektionsbogen, også kaldt den sorte bog. Straffeanstaltningerne blev dog sjældent noteret. Men der kan ikke herske tvivl om, at Carl Vilhelm (nr. 19) stod til prygl, da han den 29. november 1893 af de tilsynsførende »anbefales til Forstanderens særlige Velvilje p.g. af Uhygighed, Spektakel og daarlig Opførsel i det hele.« (Opfostringshuset arkiv, KSA)

Til sidst blev bægeret fyldt til randen, da vi fik den sørgelige meddelelse, at vi ikke kom med til ballet, og dermed al vor møje og arbejde med skjoldene var spildt!

Da græd jeg af arrigskab og lovede mig selv aldrig at glemme dette, så længe jeg levede, for nok var det hårdt, hvad jeg måtte gennemgå inden for dørene, men at jeg også skulle brændemærkes uden for, det kunne jeg ikke bære.

Jeg havde inviteret min baldame, vor husværts datter, som dansede så nydeligt og kunne turdansene, for tredje gang og havde særlig glædet mig til, at hun skulle se mig danse skjolddansen. Over for den familie stod jeg nu som en meget slem dreng. Min ven, Pére, havde min søster Ellen som baldame, som mor kom og hentede kl. 11, når ballet sluttede, men vi fire måtte gå op i seng kl. 6, hvor vi kunne ligge og høre musikken spille op til dans og hele det glade børnekor. Et par af kammeraterne lå og tudede, men jeg har altid haft meget svært ved og reageret voldsomt for store glæder som store sorger, så jeg var så rasende, at jeg ikke engang kunne give mig til at tude. Dette var selv »Rasmus« for meget af det »onde«, for mens drengene og pigerne var til bords i pausen, hvor der blev serveret flækkede surbrød med pålæg, the og senere punch, mens vi måtte undvære alting, så kom han dog og stak en »Fælledvej-granat« i munden på hver af os til at trøste os på.

Vi var spilvågne, da drengene kom op for at gå i seng, men det blev sent, inden der blev hvisket færdigt om alt det, de havde oplevet, skønt lyset var slukket for længst. En trøst i alt det sørgelige var dog kammeraternes medfølelse, og det var ikke sproglblomster, der lød om Vægteren, den sadist. De mest raffinerede straffemetoder fandt han på, da han ikke kunne blive ved med at høvle os, ja, man må jo stadig huske, at for hver gang han skulle skifte fra en klasse til en anden, blev hans bøger (religionsbøger, bibel og salmebog) og oven på det hans uundværlige spanskrør, det med sejlgarnsknuderne og størknet dekstrin, af duksen båret ind, før han selv indfandt sig og begyndte med sit »Nissebukke«.

Nu fandt han på, at vi fire hver fulde time skulle melde os til den vagthavende lærer, og den »juleleg« varede i to år, resten af vor skoletid, så nu forstår man måske bedre, at jeg sagde nej til tilbuddet om at gå i murerlære. Dette påbud betød, at vi aldrig mere uforstyrret kunne hengive os til leg og særlig cricket, fordi de medspillende ikke kunne være tjent med pludselig at stå og mangle os, når vi skulle passe på at holde op så betids, at vi kunne finde hinanden og dernæst opsøge læreren et eller andet sted på skolen, måske oppe i det »private«.

Jo, han var fuld af »initiativ«, som der står så smukt om ham i talen ved hans 25 års jubilæum, og i en sang i samme anledning i 1899 synges der nok så kækt: »Tumlet med en mægtig flok/snart med klap og snart med stok«, men jeg kunne uden overdrivelse omskrive den til »mest med stok«, thi klap har han aldrig ødslet på mig, med mindre hans »Nissebukke« skal forstås som klap?

Efter eksamen og den automatiske oprykning til en højere klasse blev skolens stiftelsesdag, den 29. juli 1753, fejret med fest og præmieuddeling til de dygtigste elever, der var indstillet af lærerne. Skønt mine opførselskarakterer trak meget fra, var dog mine årskarakterer og placering blandt de øverste i klassen, samt – trods alt – indstilling fra flere lærere, således, at jeg var berettiget til præmie; men også det fik Vægteren forpurret. Klasselotteriets trækning besørgedes det første halve år af de seks øverste drenge i ældste klasse. Også den indtægt mistede jeg, så jeg må vel stå som en meget dårlig dreng, der intet var værd, når man læser om alt det, der overgik mig? Kendsgerningen er dog den, at proprietær Andersen og frue fra *Lønningegården* forlangte mig til sig alle de fire år og gav mig den bedste anbefaling. Mine lærere, undtagen Vægteren, havde jeg aldrig noget udestående med, og blandt mine kammerater var jeg meget afholdt.

Nu har jeg vist nok tegnet nok på billedet af den person, jeg foragter og helst vil undgå at mindes, og derfor vil jeg skynde mig med at gøre mit ophold på skolen færdig og så kortfattet som muligt, kun må jeg have en tildragelse med fra sidste klasse, hvor jeg var så uheldig også at blive »sorteper«. Det var i vinteren 1894, men da var der heldigvis kun nogle få måneder til, at dørene åbnede sig ud til friheden.

Tilfældet lignede det foregående derved, at jeg netop sad og var optaget af at lave mit skjold til skjolddansen (det danske våben med hermelinskåben), da jeg blev inviteret på noget så spændende som at sidde med lys inde i en snehytte i gården, og der blev jeg budt på en cigar. Det var vældigt sjovt, og vi har sikkert talt højt, indtil den vagthavende lærer nævnte navnene på de stemmer, han kendte, deriblandt mit navn, og bød os at komme ud straks. Her var gode råd dyre, og jeg begyndte straks at fylde munden flere gange med sne for at fjerne tobakslugten. Nu var udgangen lavet så snedigt, at den formede sig som en kanal, der på midten bøjede af til en vinkel på 90 grader, der forhindrede nogen i at se lige ind i hulen, og alt mens vi krøb ud, fyldte vi ny sne i munden. »Pinden«, der som de andre lærere røg lang pibe, var ganske i vildrede, om vi havde røget, men uanset det, at han ikke kunne fange os på det punkt, så var vi alligevel skyldige, da vi havde overtrådt forbuddet mod at være i snehulerne om aftenen, for at vi ikke skulle blive forkølede.

Jeg troede ikke, at der skulle komme noget stort nummer ud af det, men Vægteren, som havde sin snude alle vegne og som så, at jeg var med på »holdet«, skulle også lugte os i halsen uden held til at hænge os ud, da vi selvfølgelig holdt vejret så meget som muligt. Naturligvis nægtede vi alle samstemmende, at vi havde røget, men så hentede den snu vægter to af sine døtre, jeg tror hun hed Inger, den voksne, og så den søde, lille »tingest«, der var 13 år ligesom jeg. Der stod man og vidste ikke, om man var købt eller solgt, men mon de ikke har set ind i mine bedende, angste øjne og fattet medlidenhed med os, for de sagde samstemmigt: »Nej, papa, det tror jeg ikke«, og jeg kunne have sagt: »Åh Gud, velsigne jer begge to, der reddede I mig for den »trippevals«.

Den lykke varede ikke ret længe, for hovedmanden, skønt han slet ikke havde været med i snehulen, kom netop hjem fra skomager Wohr på Fælledvejen med drengenes reparerede sko, og hvem andre end Vægteren var på tærne og bad ham være så venlig at komme ind på kontoret, førend vi havde haft lejlighed til at informere kammeraten. Efter drengens senere udtalelser havde vægteren frækt stukket den løgn, at vi andre havde bekendt, så manglede bare ham, og så bekendte han, at cigarerne stammede fra vægterens bogskab, og det var jo næsten det værste af det hele.

Den legemlige afstraffelse syntes jeg var ikke nær så grusom som den forrige gang; nu havde vægteren lagt an på at lave et skuespil, idet vi skulle stå »skoleret«, og det var jo ikke noget, der gjorde ondt. Alle fire klasser var stillet op som til morgensang i en firkant, og inde i midten stod vægteren bevæbnet med den lange »Konfirmand Erik« over for os »for-brydere«, hvor han begyndte på en tale, der skulle demonstrere for hele skolen, hvilken skam det var at stå »skoleret«. Det udviklede sig for os drenge til en ren farce af den simple grund, at vægteren var fuldstændig inkompetent til at tale som dydens vogter. Kynisk, kold og usympatisk i hele sin væremåde som han var daglig, kunne han ikke begejstre og vække viljen til selvdisciplin hos drenge, han havde pint.

Efter talen hamrede han nu kun de reglementerede fem slag, her havde han jo hele skolens øjne på sig, ned over vore syndige kroppe, men ikke en tåre i øjnene på os, hverken af smerte eller anger, kunne han glæde sig over; kun en kold skulder og endnu stærkere trods brændte i os, og at vi havde drengenes sympati, fik vi mange beviser på. At vi flere søndage ikke fik udgangstilladelse og heller ikke kom med til ballet var jo en selvfølge, men denne gang blev vi ikke beordret i seng, da ballet begyndte.

Oppe på loftet under taget var der indrettet nogle arrester med et højtstående, skråt tagvindue, så ingen kunne se andet end den blå him-

mel. Et skolebord med bæk, en gulvspand til nødtørft var alt bohave, mens kakkelovnen, der stod ude i gangen, sendte en sparsom varme gennem en lem i væggen ind i lokalet. Her i den knugende ensomhed måtte vi sidde i flere dage, indtil det blev mørkt, og vi skulle i seng, således også balafteften.

Aldrig så snart var denne parodi på en rettergang med savlende sentimentalitet forbi, før det hele var glemt, og legen gik som før, og nu kom forberedelserne med at prøve det nye konfirmationstøj, sko og kasketten med den blanke skygge.

Farvel til Pesthuset

Konfirmationsdagen var palmesøndag den 23. april 1895 og blev forretet af pastor Hvid-Nielsen i St. Jacobs kirke, hvor vi 25 drenge fra skolen i en bue forbandt de to lange rækker af konfirmander nede ved indgangsdørene.

Der var vel ca. 200 børn, og præsten, en høj mand med stort sort fuldskæg og vældig afholdt, havde undervist os og overhørte os alle samtidig. Der havde været stille så længe, mens han var gået de to lange rækker igennem, for konfirmanderne nærmest hviskede, og da vi havde fået ordre til at tale højt, var det lige som folk i kirken blev levende, og flere rejste sig op for bedre at lytte, thi svarene kom omgående.

Den dag, der i kirken, mindes jeg så tydelig.

Det var ikke alene det nye tøj, følelsen af at være midtpunkt for kameraternes beundring, selv vægterens tilsyneladende kovending til lidt venlighed under højtidens alvor, nej, der var en helt anden ånd og varme tilstede, som fandt sit højdepunkt, da præsten lagde sine hænder på min sidemands og mit hoved og velsignede os, hvorefter han citerede et vers af nr. 545 i den gamle salmebog: »Kast anker, her er liden grund/det er godt på Gud at bygge/har du trang en liden stund?/O, det er jo kun en skygge/korset er en overgang/glæden bliver evig lang.

Det var som talt til mig, for det passede netop til min situation nu, da den stund nærmede sig, da jeg for bestandig skulle skilles fra min plageånd, der havde snydt mig for lidt forståelse, endsige kærlighed i de fire år, jeg var under hans formynderskab. Når jeg tænker på mine egne børns konfirmationer, for slet ikke at tale om, hvorledes der koster flere tusinde kroner på en enkelt konfirmationsdag og derpå dyre udenlandsrejser, ja, så var min højtidstag den mest beskedne konfirmation, jeg har kendt.

Min største glæde var, at jeg var hjemme igen i mit fattige hjem sammen med mine kære, og den eneste gæst var min gode ven Péré. Mor

havde glædet mig med at lave min yndlingsret, hakkebøf og mannagrød, men ellers var der ingen festligheder af nogen art. Af far og mor havde jeg fået et lommeur af sølv, moderne uden nøgle, som jeg var meget stolt og glad for, og om eftermiddagen fik Pére og jeg lov at gå en tur på gaden, som konfirmander plejede at gøre, rygende på mit nye ravrør, gaven fra landet.

Da jeg kom hjem, brummede far noget om, at han helst så, jeg ventede lidt med at ryge – dengang kunne man ikke tænke sig, at lærlinge røg, når svendene så det; det var mig lidt af en skuffelse, man havde jo lov til at ryge legalt, når man var konfirmeret, men da jeg snart skulle bo hjemme, når jeg skulle i smedelære, så kom jeg ikke med nogen kommentarer. Jeg kunne jo altid ryge, når far ikke så det.

Kl. 9 aften skulle vi møde igen på skolen, så var konfirmationsdagen forbi og tilbage kun eksamensdagene, hvor jeg gjorde mig umage for at få et så godt resultat som mulig, og jeg tror, jeg blev nr. 4, hvad der ikke var så ringe, når man tager opførselskaraktererne med i beregningen.

Jeg fældede ingen tårer den dag, da jeg havde sagt det sidste farvel, og flyttede igen ind i mit barndomshjem, og jeg lovede mig selv, at jeg aldrig skulle sætte mine ben inden for »Pesthusets« døre mere.

Det holdt jeg nu ikke helt; tiden læger alle sår, og mange år efter, da jeg var blevet gift og selv havde to drenge, var jeg der ude sammen med min kone for at vise dem lokaliteterne. Ingen anede, hvad der rørte sig i mig, da jeg i tankerne mindedes de steder, hvor jeg havde fældet så mange tårer og udholdt så mange smerter.

Når jeg så tænker på hvilke kolossale fremskridt og forbedringer, der er sket med den gamle skole i de nye, herlige omgivelser og den humane og kammeratlige indstilling, lærerne har til deres elever i dag, så undrer man sig over, at det blot er 65 år siden, at der herskede helt andre forhold.

Jeg læste en gang et interview med skuespilleren Poul Reumert, hvor han siger noget træffende, som jeg fuldstændig kan slutte mig til: »Når man bliver ældre, er der meget der svækkes, også udtryksformen, men der er også noget, som forfines Ja, i allerhøjeste grad, og det er evnen til at forstå, og lad os bare også sige, at tilgive, jo-h...«

Henvisninger

- 1 Opfostringshusets Arkiv nr. 137: Elevprotokol 1880-1914 (nr. 19); Opfostringshusets Arkiv nr. 222: Elevsager 1858-1949 (nr. 19), Københavns Stadsarkiv (KSA).
- 2 Tidligere havde skolen ligget på Christianshavn (i det senere kvæsthus) og i Store Kongensgade. Senere igen flyttedes den til Hellebæk i Nordsjælland. Skolen er nu nedlagt.
- 3 Otto Jensen (udg.): Efterretninger om det kongelige Opfostringshus for Skoleaaret 1. Maj 1890 til 30. April 1891, 1891, s. 10.
- 4 Der blev sluttet kontrakt med maskinfabrikant Jonassen i København i påsken 1895. Af elevprotokollen ses det, at han stod læretiden igennem og blev udlært som smedsvend. Herefter stod han til søs, Opfostringshusets Arkiv nr. 137: Elevprotokol 1880-1914 (nr. 19), KSA.
- 5 Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det Kongelige Opfostringshus 1784-1920, 1920, s. 63f.
- 6 Jens Marton: Personligheder fra svundne Dage ved Det Kongelige Opfostringshus 1784-1920, 1920, s. 71.
- 7 Kjeld Simon Villadsen & Hans-Henrik Siig: Skorpeskolen - på den yderste pynt, 2004, s. 69.
- 8 Opfostringshusets Arkiv nr. 257: Vidnesbyrdsprotokol 1874-1914 (nr. 19), KSA.
- 9 Pensionisterindringer 1969, nr. 1909, KSA.
- 10 Forstanderen hed Otto Jensen. Han var uddannet teolog og fungerede i embedet fra 1874 til 1914. Dengang da Opfostringshuset stadig lå i Store Kongensgade, lå sovesalen oven på et petroleumslager »i et fængtørt bindingsværkshus«, længst muligt borte fra lærernes boliger. Derfor gik Otto Jensen, som nytiltrådt forstander, hver aften en runde med sin lygte, for at efterse, at alt var i orden. »Dermed fik [han] det vægternavn, som han satte så megen pris på«, fortæller Jens Marton. Se Jens Marton som ovenfor anført, s. 9f.
- 11 Hans Rolsted. Se omtalen hos Jens Marton som ovenfor anført, s. 15-18.
- 12 Ifølge de efterretninger om Opfostringshuset, som årligt blev udgivet af forstander Otto Jensen, må der være tale om A. T. Høy, der fungerede som andenlærer i de år, hvor Carl Vilhelm gik på skolen. A. T. Høy underviste da også i historie og forfattede senere en stadig benyttet bog om Opfostringshusets historie. Se listerne over lærere i Otto Jensen (udg.): Efterretninger om det kongelige Opfostringshus, 1886-1897. Det er ikke nogen smigrende karakteristik, Carl Vilhelm Petersen her giver af Høy. Jens Marton beskriver ham således: »Han måtte fra først af genoprette en svag disciplin, og han gjorde det kraftigt (...) blot han antog en vis mine eller fik et vist tonefald, blev der øjeblikkelig ro og orden«, Jens Marton som ovenfor anført, s. 37.
- 13 Det er uvist, hvem »Pinden« er. I den tid, Carl Vilhelm gik på skolen, fungerede tre forskellige lærer som lærere i botanik, nemlig seminarist P. Andersen, seminarist A. Stampe og cand. theol. Wissenberg.
- 14 Skolelæreren Gunnar Jørgensens 11 bøger om drengen Flemming var meget populære i 1950'erne og 1960'erne. Der kom 11 i alt.
- 15 Oldfruen, frk. Hartwich, er omtalt hos Jens Marton som ovenfor anført, s. 41f.
- 16 Overgymnastiklærer i Marinen C. Thorstensen. Han er levende beskrevet hos Jens Marton, som ovenfor anført, s. 30-36.

- 17 Skibskonstruktør F. Alstrup, ansat på skolen i 1845. Omtalt hos Jens Marton som ovenfor anført, s. 19f.
- 18 Der er tale om skræddermester O. Kristensen, kaldet »Mester«. Jens Marton har givet en fyldig og levende beskrivelse af dette nærmest enestående menneske i sin ovenfor nævnte beskrivelse, s. 20-30.
- 19 Ifølge Jens Marton var »Pjarder« eller Peder Christensen, som han hed, nu fra Stevns: »Han var stor af krop og stor af væsen, en svær, tung bondetype med stort udstående kuskeskæg og et forfærdeligt Stevnsmaal, som årene i København ikke afsleb en nuance (...) Med drengene levede han i stående krig. De kaldte ham Pjutti, oprindelig Pjater, som igen var en fordrejelse af det sjællandske Pejter«, Jens Marton ovenfor anført, s.51, 53.
- 20 Spanske vægge: Lette adskilningsvægge.
- 21 En fidibus er et sammenfoldet stykke papir. Man brugte det tidligere til at tænde sin pipe med.
- 22 Som otteårig var Carl Vilhelm på en sommerferie i Vestjylland, betalt af hans skole i Sjællandsgade.

Der var engang et hus

Fra Stadsarkivets Kulturnat 2009

Nete Balslev Wingender

I efteråret 1874 stod en nyopført ejendom klar til indflytning i Saxogade på Vesterbro. Bygherren var den 34-årige murermester Johannes Theodor Hansen, der selv var en af de første til at flytte ind i ejendommen.

Murermester Hansens ejendom var blot en blandt mange københavnske spekulationsejendomme fra 1800-tallets sidste årtier. De blev opført med eksplosionsagtig fart i de nye brokvarterer, Nørrebro og Vesterbro, for at imødekomme boligbehovet hos det voksende antal arbejdere og håndværkere, der søgte lykken i hovedstaden.

Mange nåede at leve deres liv under ganske snævre forhold i ejendommen i Saxogade, inden den i 1950'erne blev erklæret for uegnet som menneskebolig. Sammen med naboejendommene blev den fjernet fra jordens overflade for at give plads til et nyt moderne boligbyggeri og et grønt område – til lys og luft for stedets beboere.

Murermester Hansens ejendom i Saxogade med Apostelkirken som nabo. Billedet er fra 1953 og taget o. 80 år efter ejendommens opførelse.

Samme historie kan fortælles om mange andre københavnske ejendomme. Murermester Hansens ejendom delte dermed skæbne med en stor del af de ejendomme, der blev opført i de københavnske brokvarterer under byggeboom'et sidst i 1800-tallet samt med endnu ældre huse i det indre København og på Christianshavn. Også de blev erklæret for det rene slum med sanering og byfornyelse til følge.

Murermester Hansen bygger i Saxogade

Murermester Johannes Theodor Hansen havde ikke spildt tiden efter han i oktober 1873 havde erhvervet sig den ubebyggede grund, matrikel 253, i Saxogade. Den ejendom, der stod færdig et års tid senere bestod af tre bygninger: forhus, mellemhus og baghus med tilsammen 68 lejligheder. Bygningerne var otte fag brede, seks etager høje og opført i mursten med pudset facade i forhusets stueetage. Vinduerne var af dannebrogstypen og på forhusets facade var der enkle murudsmykninger. Taget var forsynet med fire kviste.

De tre bygninger lå tæt sammen. Afstanden mellem dem var kun ca. 7 meter, mens den tredje baggård ind mod naboejendommen kun var på 1,5 meter. Dermed adskilte denne ejendom sig ikke fra de øvrige i området. Lys eller frisk luft har haft svært ved at trænge ned til de mange legende børn i de smalle skaktlignende baggårde for slet ikke at tale om ind i lejlighederne.

Murermester Hansens ejendom fik oprindelig gadenummeret 17 til trods for, at der var to opgange i hver bygning. Men i 1886 fik opgangene i

Der var ikke mange meter mellem bygningerne. Den nærmeste ejendom er Saxogade 17-19 og det er ejendommens første baggård mellem forhus og mellemhus, der ses på billedet fra 1953.

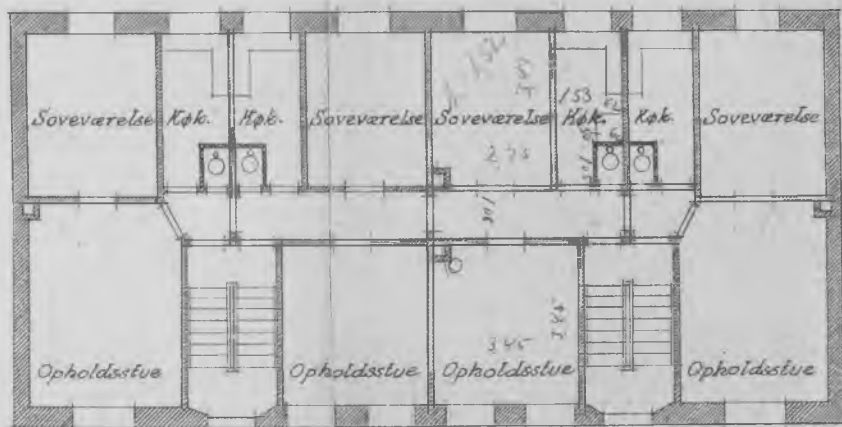
forhuset hver sit nummer. Opgangen i facaden fik nr. 17, mens opgangen i porten fik nr. 19. De tilsvarende opgange i mellem- og baghuset fik numrene 19A-D.

Da murermester Hansen opførte sin bygning, lå der i Saxogade kun omkring 10 ejendomme. Den ene var naboejendommen til højre for murermesterejendommen. 10 år senere – i 1884 – var antallet af ejendomme i gaden vokset til det tredobbelte og 20 år senere var Saxogade så godt som udbygget lige bortset fra den fjerneste ende ned mod Dybbølsgade. Apostelkirken, der blev murermesterejendommens nabo til venstre op mod Vesterbrogade, blev dog først opført i 1901.

Saxogade 17-19 – en korridorejendom

For at få så mange lejligheder proppet ind i sin ejendom og dermed så mange lejeindtægter som muligt havde murermester Hansen opført ejendommen efter korridor- eller fællesgangssystemet.

En korridorejendom var en ejendom, hvor der var to trappeopgange, der blev forbundet med en korridor eller gang, og hvor der på hver etage var et større eller mindre antal lejligheder. Kun de lejligheder, der lå ved trapperne, havde direkte udgang til dem. De øvrige havde udgang til den fælles korridor, der løb på tværs inde i bygningen. Bagtrapper var der ingen af.

Etageplan af For-Mellem- og Baghus 1:100.

Etageplanen viser, hvordan lejlighederne i Saxogade 17-19 var placeret med en lejlighed for hver af ende af korridoren og to lejligheder i selve korridoren. Tegningen er fra 1954, men den eneste ændring i forhold til den oprindelige bygning er, at der er installeret toiletter i lidt af køkkenarealet.

Murermester Hansens ejendom var en lille korridorejendom forstået på den måde, at der kun var fire lejligheder på hver etage. Det betød, at beboerne i de to endelejligheder havde trapperne lige uden for deres hoveddør, mens beboerne i de to midterlejligheder måtte gå ad korridoren for at nå trapperne.

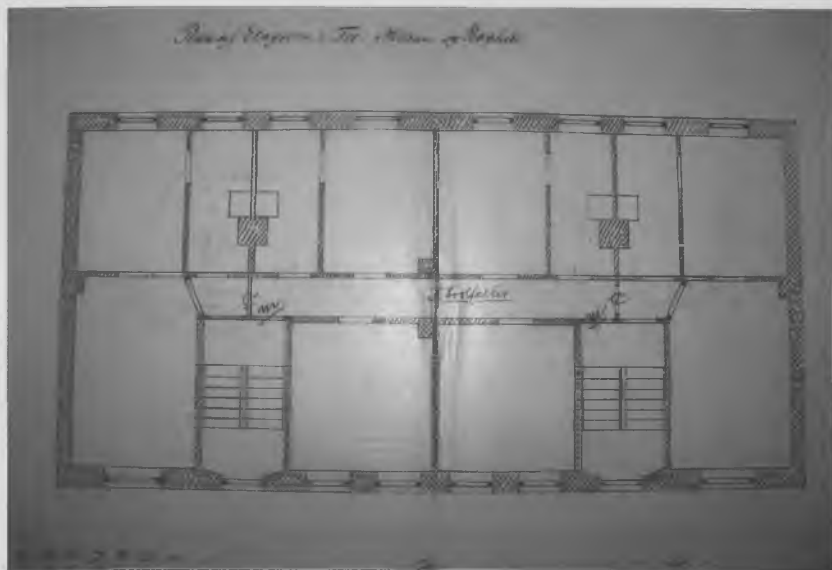
Som mange andre korridorejendomme var Saxogade 17-19 indrettet sådan, at de lejligheder, der havde udgang til den fælles korridor, havde et værelse på hver side af korridoren. Beboerne skulle således krydse korridoren for at komme fra det ene værelse til det andet. Det betød, at den fælles korridor reelt kom til at fungere som en del af de lejligheder, der lå langs korridoren. Når man gik i korridoren, kom man derfor til at gå gennem folks lejligheder.

En brandfælde

I tilfælde af brand var korridorejendommene rene fælder. Med bygge-loven for København, der blev vedtaget i 1889, blev det derfor bestemt, at der skulle være »fri og uhindret adgang til begge trapper fra hver beboelseslejlighed, uden at det er nødvendigt at passere en anden beboelseslejlighed eller en fælles gang for at komme til en af trapperne.« Dermed var der ved lov sat en stopper for opførelse af flere korridor-

Korridor som den oprindelig har set ud med fri passage til begge trapper. Billedet er fra 1953.

Plantegning fra 1898 med den forbudte blændvæg (x) på tværs af korridoren. Bogstaverne m og o angiver døre ved trapperne.

ejendomme. Men de ejendomme, der var bygget efter korridorsystemet, eksisterede fortsat.

For at kompensere for de uheldige forhold ved det åbne korridor-system havde ejeren af Saxogade 17-19 sat såkaldte blændvægge op midt i korridorene. Dermed blev de to lejligheder i korridorene adskilt. Det kunne lade sig gøre, fordi der på hver etage kun var to lejligheder i selve korridoren. Men det fik den konsekvens, at beboerne kun kunne bruge én trappe, da afspærringen af korridoren ikke længere gjorde det muligt at nå begge trapper.

I 1897 fik ejeren en bøde for at have sat blændvæggene op og spærre for den frie adgang til begge trapper. Desuden fik han bøde for at have sat smæklåse i de døre, der på hver etage var anbragt mellem korridor og trappe. Han lod blændvæggene fjerne, men bad Bygningskommissionen om tilladelse til at måtte lade smæklåsene blive, når blot de kunne åbnes fra korridorerne, uden at der skulle bruges nøgle. Begrundelsen var, at efter Frelsens Hær havde oprettet et natherberg for hjemløse i Saxogade, fandt beboerne ofte sovende vagabonder, der havde forvildet sig op i korridorerne. Ejeren fik den ønskede tilladelse på betingelse af, at gennemgangen i korridorerne blev holdt fri, dvs. ingen opsætning af blændvægge.

Poul Jørgensen, der var født i 1901, fortæller i sine erindringer om sin opvækst i baghuset Saxogade 19C-D. Om korridorsystemet skriver han: »mellem os og naboen var der kun adskilt med sækkelærred, der var tapetseret – en såkaldt blændvæg, der var jo kun én trappe«

Poul Jørgensens erindringer viser, at blændvæggene snart var blevet sat op igen. Af Boligkommissionens undersøgelser fra omkring 1950 ses, at de senere var blevet erstattet af løst haspede døre. Passagen gennem korridoren var ikke umulig, så længe man vel at mærke hurtigt i tilfælde af brand kunne bryde igennem spærringen. Men ifølge Boligkommissionen havde flere beboere stillet skabe eller andre tunge møbler foran de løst haspede døre for at forhindre adgang gennem deres lejligheder.

Passagen i korridoren er her blokeret af et skab foran den dør, der er anbragt på tværs af korridoren. Derved er korridoren inddraget som en del af lejligheden. Billedet er fra Saxogade 25 i 1953.

Modstående side: Familien, der boede i den lille to-værelses lejlighed i forhuset, brugte værelset mod gaden som spise- og dagligstue. Formodentlig blev det også brugt som soveværelse for en eller flere af familiens medlemmer. Billedet er fra 1953.

Et kig ind i lejlighederne

Samtlige lejligheder i Saxogade 17-19 bestod af to værelser på tilsammen 23-25 m² og et køkken på 5 m². Nogle af lejlighederne i forhuset havde desuden entré.

To lejligheder i forhuset adskilte sig fra de øvrige. Den ene var en dobbeltlejlighed på 1. sal, hvor murermester Hansen og hans kone selv flyttede ind. Den anden var en stuelejlighed på tre værelser, hvortil der desuden hørte et butikslokale. Den blev udlejet til en købmand.

Ejendommens øvrige lejligheder svarede i det store og hele til den beskrivelse af lejligheden over porten på 1. sal i forhuset, der i 1879 blev givet i ejendomsvurderingen. Lejligheden havde »entré med pudset loft og vægge. Værelse mod gaden med et trerammet fag vindue, pudset loft, pudsede og tapetserede vægge, vinduespanel og kakkelovn. Værelse mod gården med et fag vindue, pudset loft, pudsede og oliemalede vægge samt kakkelovn. Køkken et fag vindue, komfur, køkkenindretning og fast spisekammerskab.«

Endnu i 1953, hvor billedet er taget, var et køkken som dette fra mellembuset typisk i de københavnske arbejderkvarter. Der var indlagt gas, men ikke varmt vand.

Køkkenindretningen bestod af køkkenbord med vask. Der var indlagt vand i samtlige køkkener, men gas kun i køkkenerne i forhuset. I mellem- og baghuset var der lagt gas ind på trappegangen, så det var der madlavningen måtte foregå.

Fra gårdlatriner til toiletter

Da Saxogade 17-19 blev opført, var der endnu ikke kloakeret, så det var muligt at indrette toiletter i lejlighederne. Københavnerne måtte benytte gårdlatrinerne, hvis indhold renovationsfolkene kørte til opsamlingspladser uden for byen. Herfra blev det transporteret videre som gødning til landmændenes marker.

Saxogade 17-19 blev derfor opført med gårdlatriner eller retirader, som de også blev kaldt. I første baggård var der opført »en retiredebygning af tømmer og brædder opdelt i fire rum dækket med zinktag«. I anden baggård var der to tilsvarende skure. I alt var der 12 latriner til de ca. 220 beboere i ejendommen. Så der har været trængsel foran latrinskurene. Det har heller ikke været rart at skulle i gården i al slags vejr. Ubehaget

De høje træskure, der anes bag vasketøjet, har rummet gårdlatriner til ejendommen Saxogade 23. Fjernest i billedet ses Apostelkirkens lave bygning og foran den lidt af gavlens til mellembuset Saxogade 19A-B. Billedet er fra 1952.

blev ikke mindre af, at latrintønderne hurtigt blev overfyldte og et utal af rotter pilede omkring. En af konsekvenserne af rotteplagen skriver Poul Jørgensen om i sine erindringer: »Jeg havde forresten det job at gå ned med potter i potterummet, et lille rum med en »tønde« ved siden af retraderne. De små måtte ikke gå på »das«, der var jo mange rotter.«

I 1897 vedtog Københavns Borgerrepræsentation en ny kloakplan ud fra devisen: Alt i kloaken. Det betød, at det eksisterende kloaksystem, der kun var beregnet til spildevand, skulle udbygges. Dermed blev der åbnet for, at »træk og slip« kunne erstatte latrintøndesystemet.

I 1929 søgte ejendommens ejer om tilladelse til at oprette toiletter med et gulvareal på 0,63 m² i lejlighederne. De ville blive taget af de i forvejen ikke særlig store køkkener og måtte selvsagt blive meget små. Ejeren fik tilladelse til en sådan modernisering på betingelse af, at der foran hvert toiletsæde var en fri afstand til døren på mindst 43 cm. Men eventuelle irritationsmomenter omkring rummets størrelse er utvivlsomt blevet overskygget af det revolutionerende i at få eget toilet frem for at skulle bruge de fælles gårdklosetter også selv om de nogle år tidligere var blevet moderniseret.

Mens de øvrige beboere i ejendommen fik deres eget toilet, måtte de fire familier i kvistetagen, ligesom her i Saxogade 25, deles om to fællestoiletter. Billedet er fra 1953.

En summen af liv

Nogle måneder efter, at murermester Hansens ejendom stod klar til indflytning, var alle lejlighederne lejet ud. Folketællingen fra februar 1880 viser, at der boede 220 personer i ejendommen. Heraf var 87 børn i alderen 0 til 14 år og 15 i alderen 15 til 18 år.

På den tid var en større del af hovedstadens beboere født uden for København og indvandret til byen. Indvandringen aftegner sig også blandt beboerne i Saxogade 17-19, idet 108 af ejendommens 220 beboere var født uden for København. Af de 112, der var født i København, var 85 i alderen 0-18 år og de fleste af dem var født af indvandrede forældre. En stor del af ejendommens voksne beboere var således førstegenerations københavnere. De fleste af dem var indvandret fra andre dele af landet. Kun 26 kom fra udlandet primært fra Sverige og Tyskland. Den tids svenske indvandrerbølge synes således ikke at have sat sig markante spor i Saxogade 17-19.

De fleste af ejendommens 53 familier var yngre forældrepar med mellem et og tre børn. Der var dog også nogle få familier, hvor der var mellem fire og seks børn. Den mest børnerige familie var den ungarske indvandrer Carl Stephan Spatsak og hans kone Elisa Margrethe med seks børn i alderen 3-14 år. Familien boede i en af baghusets kvistlejligheder. På samme etage boede Johan Victor og Kirstine Isaksen med deres fem

De overfyldte lejligheder gjorde, at det var i baggårdene og på gaden, børnene legede. Da trafikken tog til, blev det baggårdene, der var børnenes foretrukne legeplads som her, hvor de leger i den første baggård ved skraldespandene, der ses til højre for porten. Foto: A. E. Andersen, 1952.

børn i alderen 1-15 år. Både Johan Victor og Kirstine kom fra Sverige og her var også deres to ældste børn født. Tilsammen havde de fire familier i baghusets kvistetage 13 børn i alderen 1-14 år. Så der har været trængsel i lejlighederne under taget.

Kun én familie i ejendommen havde tjenestepige. Det var politibetjent Ivar Olsson Faurschou og hans kone Marie Mathilde, der sammen med deres tre små børn boede på 1. sal i forhuset, sandsynligvis i den dobbeltlejlighed, som muremester Hansen oprindelig havde indrettet til sig selv. Sammen med familien boede deres 23-årige tjenestepige Laura Lützau. I maj 1880 blev pladsen overtaget af den 15-årige Kirstine Theresia Olsen.

De fleste af ejendommens beboere var faglærte og ufaglærte arbejdere. For at få en ekstra indtægt delte flere af dem deres sparsomme plads med lejere. Der boede i alt 19 til leje hos ejendommens beboere. F.eks. den 29-årige arbejdsmand Lars Olsen, der boede til leje hos sandgraver Jens Christiansen, hans kone Grethe og deres to børn på 9 og 11 i forhusets stueetage. På tredje etage også i forhuset havde det svenske ægtepar Johan og Elisabeth Larsen to mandlige lejere, Jens Olsen fra Sverige og Jens Petersen fra København. Begge var de 24 år og arbejdede som arbejdsmænd lige som Johan Larsen. Johan og Elisabeth Larsen havde desuden en plejesøn på 7 år.

Med alle de mennesker stuvet sammen i de små lejligheder har der været et vældigt leben i ejendommen. Dermed adskilte den sig ikke fra genboejendommen, der ved århundredeskiftet beskrives således: »Fra tidlig morgen til langt ud på aftenen genlød huset af klaprende træsko, der stumede op og ned ad de mange trapper. Gråd og latter, en fuld mands skælden ud blev blandet med glade børns fløjten og sang. Ikke blot dette hus, men hele Saxogade var indhyllet i en vedvarende summen af liv og larm.«

Lejlighederne i Saxogade 17-19 blev ikke mindre overfyldte med tiden. I sine erindringer nævner Poul Jørgensen, at han havde 14 søskende. De større børn flyttede antagelig hjemmefra, så snart de efter endt skolegang fik en læreplads eller kom ud at tjene, så børnene har ikke alle boet hjemme samtidig. Men der har alligevel været trængsel i det lille hjem. Forældrene måtte være kreative for at få plads til de mange børn. Poul Jørgensen husker da også, at hans små søskende lå »to i hver seng, i nogle tilfælde to i hovedenden og en i benenden.«

Af boligoptællinger fra 1950 fremgår, at der i knap halvdelen af de små to-værelses lejligheder i den gamle murermesterejendom boede fra 3 til 9 personer. Den mest overfyldte var den ene stuelejlighed i baghuset 19C, hvor den fraskilt bryggeriarbejderske B. Nielsen delte den sparsomme plads med sine 7 børn og en lejer. Også i den ene af stuelejlighederne i

Pladsen var trang i de små to-værelses lejligheder og for de børnerige familier var det svært at få den til at slå til. Billedet er fra en lejlighed i Saxogade 55 i 1953.

mellemløst har trængslen været stor. Her boede jord- og betonarbejder Andersen med sin kone og fem børn.

I hele ejendommen boede der på den tid 212 personer, hvor af de 69 var børn i alderen 14 år og derunder. Baghuset var det mest overfyldte af de tre bygninger. Her boede der mere end dobbelt så mange børn som i forhuset. Forskellen på antallet af voksne i for- og baghus var knap så stor.

Væggelus og mus, fugt og træk

Ud over rotter i gården var Saxogade 17-19 også hjem søgt af andet kryb. Poul Jørgensen fortæller i sine erindringer om »myriader af væggelus, som vi unger jagede og trykkede ihjel paa væggen, det så forfærdeligt ud.«

Rotterne og utøjet var åbenbart ikke sådan at få has på. I begyndelsen af 1940'erne sendte en 92-årig enke gentagne gange breve til ejendommens ejer og vicevært, til boligmyndighederne og pressen med klager over forholdene i hendes lejlighed på 2. sal i forhuset. En af klageskrivelserne til ejeren indledte hun sådan: »Jeg var for en tid siden hos Dem for at få denne prolelarlejlighed i orden, medens jeg er her, med væggetøj, rotter, mus, træk med skæve døre, papvægge. Endnu er her intet gjort.«

K. B. T. Jn. 378 1940

Jeg ser at her i Deres Brev at
 her Spørgsmål og Svær: Jeg var
 som indholdet at komme her i dette
 temmelige Kvarter. Da jeg ingen
 Lyglighed havde.

Skil går jeg, her Fortælle
 Lav et tidligt Lygligheder faldt
 af Vægge? Man bliver hokostand
 vedt hele Vatten: hele den havde
 Kvarter har jeg goact oppe om
 om Vatten 3/4 Gang, og Kvarter
 mindre at fra en Dørgelstendeb
 jeg er 89 Aar og ikke een Tind
 hele Vatten har 10.

Her i Lygligheden et Døre og Kvarter
 utøjet og skæve, som er her

Brev til B.T. i 1940 fra en stærkt utilfreds 92-årig kvindelig beboer.

I hvert fald tre gange var Boligtilsynet inde over sagen og noterede følgende i en af rapporterne: »Beboersken klager over, at der både i opholdsværelset (mod gaden) og soveværelset (mod gården) findes væggetøj. Der var intet at se ved eftersynet, men hun udtaler, at det er en slem plage. Hun har boet her i 4 år og i al den tid været plaget af væggetøj. Lejligheden er blevet svovlet 1 gang, men det hjalp ikke. Renligholdelsen er upåklagelig, og beboersken er ualmindelig åndsfrisk.«

I stedet for at finde spor af væggetøj kunne Boligtilsynet konstatere, at der var »musehuller i træværket under vasken og køkkenbordet; beboersken har stoppet dem til med kit og træpropper, men musene kommer stadig frem.« Boligtilsynet bemærkede også, at det trak fra døren, der dårligt kunne lukkes, og fra vinduerne, hvoraf flere var »lappede og tættede med papir«.

Det var ikke kun den ældre enke, der klagede over forholdene i ejendommen. Der var jævnligt klager fra beboere især over træk, fugt og utætte kakkellovne. I december 1947 modtog Københavns kommune en klage over en lejlighed på 5. sal i baghuset, hvor brotlæggerarbejder Frederik Christensen boede sammen med sin kone og deres treårige datter Lykke Laila. Denne gang kom klagen ikke fra beboerne, men fra Sundby Hospital, hvor Lykke Laila havde været indlagt.

Med klagen fulgte en rapport fra et husbesøg. I den blev det ene værelse beskrevet som »noget skummel og meget medtaget« med vægge fulde af fugtpletter. Her opholdt familien sig heller ikke, da Lykke Laila blev syg af det. Det ene af lejlighedens to værelser blev derfor kun brugt som pulterkammer, mens den lille familie boede i det andet. Men også her var der store fugtpletter på ydermuren, ligesom fugten bredte sig i køkkenet. Træværket var mere eller mindre råddent alle vegne.

En misligholdt ejendom

Et godt indtryk af, hvordan det må have været at bo i ejendommen, fås også af de beskrivelser, der findes i Boligtilsynets og Sundhedspolitiets rapporter.

I Boligtilsynets rapporter går rådne gulvbrædder, manglende kit i vinduerne, fugt, utætte kakkellovne, så beboerne blev generet af røgudslag, samt utætte cisterner igen i beskrivelserne af lejlighederne og trappeopgangene. At det kunne være direkte farligt at færdes i gårdene viser følgende citat i rapporten fra juli 1949: »Uden for køkkenvinduet til lejligheden på 5. sal sad flere tagsten fuldstændig løse, således at de vippede ved mindste berøring, hvilket medførte absolut livsfare for de personer,

Et misligholdt køkken i kvistetagen. Billedet er fra 1953.

der færdes i gård nr. 1, og navnlig de ca. 20 børn, der dagen lang leger i gården.«

Året efter foretog Sundhedspolitiet et eftersyn af ejendommen. I rapporten kunne bl.a. følgende læses: »Kælderrum meget snavsede og fyldt med brandfarlige ting såsom madrasser, halm i sække, gamle møbler samt nogle gamle cykeldele og jernsenge. Det skal oplyses, at der er uhindret adgang til kælderrummene, idet der ingen døre findes. Tørreloft meget beskidt, bl.a. en madras, 2 dørmåtter og 1 sæk med gamle klude. Et rum under trappen i mellemløst var fyldt med gamle aviser. Det skal bemærkes, at der var uhindret adgang til nævnte rum, idet det ikke var aflåst. Gården (baggården), som kun er ca. 1½ m bred, var tilsvinet med gammelt affald, som var god rotteføde.«

Sundhedspolitiets konklusion var, at ejendommen som helhed var meget dårlig vedligeholdt.

Vesterbro – et slumkvarter

I løbet af 1940'erne blev myndighederne i København i stigende grad opmærksom på de mange misligholdte og usunde lejligheder både i den ældre del af København, der tidligere havde ligget omkranset af voldene, og i brokvartererne.

Det kvarter, hvor Saxogade lå, var et af de mest overbefolkede i København. I en rapport fra 1947 med titlen »Betragtninger over Vesterbro som slumkvarter« karakteriserede Boligkommissionens arkitekter i følgende 10 punkter bydelen således:

- $\frac{3}{4}$ hundrede år gammelt
- befolkningstætheden er meget stor
- bebyggelsestætheden er stor
- der er mange overbefolkede lejligheder
- det sanitære udstyr er ofte dårligt
- bygningernes vedligeholdelsestilstand er ikke god
- kvarterets beboere er fattige
- gadebillederne – arkitekturen er ensformig og kvarteret meget stort
- det viser en udpræget tilbøjelighed til at trække forbryderiske elementer til sig
- og endelige bevirker den katastrofale mangel på legepladser (og børnehaver) at kvarterets børn i fuldt mål er udsat for kvarterets sløvende proletariserende indvirkninger.

Rapporten konkluderede, at »den indirekte betydning af boliger og bebyggelse for sundheden er langt større end den direkte. Utiltalende og overfyldte boliger frister til at søge bort til værtshuse og modarbejder familieliv, men begunstiger løse forbindelser.« Det var således ikke kun beboernes fysiske men også moralske sundhed, der stod på spil.

Den tætbebyggede Saxogadekarré. Det er Saxogade til højre i billedet og Apostelkirkens tårn, der rager op over ejendommene. Billedet fra 1953 er set fra Vesterbrogade.

Skarpe udfald fra Vesterbro

I april 1950 samlede 6000 beboere i Saxogade og det omliggende kvarter sig om en protestskrivelse til regeringen om de fortvivlende boligforhold.

Det var den nyoprettede komite Vesterbro Boligaktion, der stod bag protestskrivelsen, ligesom den stod bag to beboermøder, der blev afholdt i maj måned samme år. Her blev der talt med store bogstaver mod »den boligmæssige sump«. Det var især følgerne for børnene, der var fokus på. I en reportage fra mødet citerer den kommunistiske avis »Land og Folk« en af deltagerne, Niels Stampe, præst ved Apostelkirken, for følgende udtalelse: »Vi har baggårdslejligheder, skumle, små boliger med 2 elendige rum, hvor der bor 10 mennesker stuvet sammen. Det kan gå for de voksne – skønt jeg nødig vil leve som de husmødre, der bor under sådanne forhold, eller som den arbejder, der kommer træt hjem fra fabrikken til en sådan lejlighed. Men børnene –? Kan vi fortsat byde børnene disse vilkår? Nej og atter nej.«

Baghusbørn får sig et kig ud i ejendommens smalle og mørke baggård. Billedet er fra 1953.

En anden deltager var Thora Justesen, mangeårig leder af Saxoly, en kristen social institution med både vuggestue, børnehave, fritidshjem og klubaktiviteter for børn, unge og mødre. Hun blev citeret for følgende skarpe udfald: »Vesterbro er blevet en rede for kriminalitet, uhumskehed og usædelighed. Overbefolkede lejligheder, skilsmisser, dårlige nerver, strid og spektakel. Det er ikke forhold, der er værdige for et barn at leve under.«

Thora Justesen, også kendt som Saxogades engel, boede selv i en baggårdslejlighed i Saxogade 42, hvor også Saxoly lå. Så hun kendte om nogen til de trange forhold i de små lejligheder, der ifølge hende gjorde selv små dagligdags problemer uoverstigelige for utallige familier: »Hvor hænger man tøjet om natten? Hvor gemmes familiens vintertøj? Hvor stiller man sin barnevogn? Hvor bader man de små børn? Hvor sover den mand, der har natarbejde? Hvor ligger man, når man er syg? Hvor sender forslidte og dødtrætte mødre børnene hen for at lege? Det er blot nogle få af de problemer, der trænger sig på i disse fugtige, snævre mørke rum, der kaldes lejligheder og hjem på Vesterbro.«

Også et postbud øste ud af sine indtryk fra de daglige runder i kvarteret: »Under mit arbejde ser jeg de mest uhyrlige ting. I en enkelt opgang i Eskildsgade bor der f.eks. 72 familier i fugtige, uhumske lejligheder langs lange mørke gange. De skal deles om et ganske ringe antal toiletter i gården.«

De mange hårde og bitre ord, der med al tydelighed fortæller om de trøsteløse og usunde boligforhold, var rettet mod politikere på statsligt og kommunalt niveau. Formanden for Københavns Boligkommission, borgmester Julius Hansen, der selv var vokset op på Vesterbro, havde også deltaget i mødet. Han var skuffet over tonen og mente, at »det hele smagte af at være en vel iscenesat kommunistisk paradeforestilling, der som camouflage brugte en række utvivlsomt velmenende og godhjertede mennesker.«

Ifølge borgmesteren blev der brugt floskler og trusler, der skød langt over målet. Han gjorde det klart, at skylden for problemerne ikke burde pålægges kommunen, men de private bygherrer, der i sin tid overbebyggede brokvartererne. Kommunen var i gang med at udarbejde saneringsplaner, men den almindelige mangel på boliger og dermed genhusningsmuligheder var med til at lægge hindringer i vejen for en hurtig løsning af boligproblemerne på Vesterbro.

Et saneringseksperiment på Vesterbro

I november 1952 forelagde borgmester Julius Hansen spørgsmålet om sanering af boligkareen Saxogade, Matthæusgade, Westend og Vesterbrogade for Borgerrepræsentationen. Den karré var efter Boligkommissionens gennemgang af Vesterbro blev udpeget som den mest overbebyggede og overbefolkede og med flest saneringsmodne bag- og sidehuse. Den første saneringsplan, der blev tilsendt det statsligt nedsatte Boligtilsynsråd, anbefalede en sanering af hele kareen. Men Boligtilsynsrådet ville ikke strække sig længere end sanering af ejendommene fra Apostelkirken og ned mod Matthæusgade. Efter flere forhandlinger kunne en ny plan forelægges Borgerrepræsentationen i juni 1955.

Nedrivningen af baghuset er i fuld gang, mens mellembuset allerede er jævnet med jorden. Det er Apostelkirken, der ses i baggrunden. Billedet er fra 1958.

Det område, der stod for at skulle saneres, bestod af 11 ejendomme. Saneringsplanen gik i første omgang ud på kun at fjerne bag- og mellemløsthusene med tilsammen 327 lejligheder og anlægge et offentligt grønt område. Mens kommunen nogle år tidligere havde gennemført en totalsanering af Adelgade-Borgergade, skulle der på Vesterbro eksperimenteres med en ny form for sanering: en udhuling af karreeerne, så der kunne komme lys og luft til beboerne.

Saxogadekareen i 1961 efter den første saneringsbølge med nedrivning af bag- og mellemløsthusene.

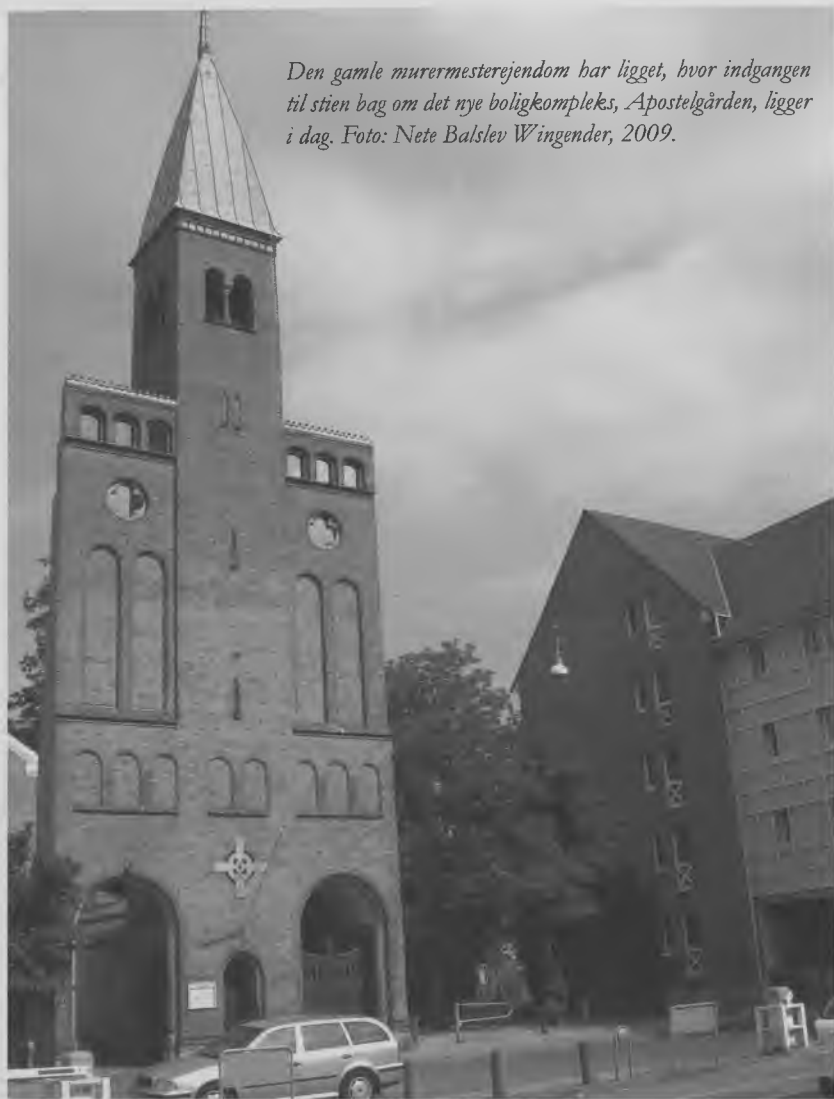

De skumle baghuse er blevet erstattet af et rekreativt gårdmiljø. Det er Apostelkirkens bygning, der anes bag muren i baggrunden. Billedet er fra 1961.

Der skulle gå nogle år, inden saneringsplanen kunne sættes i værk. Bygningerne skulle først opkøbes af kommunen og de omkring 900 beboere genhuses. I 1958 blev tilladelsen givet til nedrivning af karreens bag- og mellemhuse. Efter rydningen blev der her anlagt et grønt rekreativt område med bænke og legeplads for børnene.

Den totale fornyelse af området med nedrivning af forhusene blev skubbet ud i fremtiden. Så forhuset Saxogade 17-19 blev fortsat benyttet som bolig, bl.a. af kollektivet Saxo. Først i 1985 blev det og de øvrige forhuse ned mod Matthæusgade revet ned i overensstemmelse med lov om byfornyelse fra 1983.

Der, hvor Saxogade 17-19 lå, er der i dag indgang til det område, der under den første saneringsbølge blev udlagt som grønt område og hvor der nu er anlagt en sti mellem de to bebyggelser i Westend og Saxogade. De øvrige huse i Saxogade ned mod Matthæusgade er erstattet af den nye boligblok, Apostelgården. Den er navngivet efter kirken, hvis tårn i dag rager op i gadebilledet som en anden teaterkulisse.

Benyttet materiale

Artiklen er udarbejdet på baggrund af Stadsarkivets kulturudstilling 2009. Bortset fra folketællingerne findes de benyttede arkivalier og billeder på Københavns Stadsarkiv. De fleste billeder viser Saxogade 17-19. Det vil være nævnt i billedteksten, hvis billedet er fra en af de andre ejendomme i Saxogade.

Boligkommissionens arkiv:

- Avisudklip 1949-52
- Borgmester Julius Hansens materiale 1951-62
- Billedarkiv
- Ejendomsskemaer 1921-51
- Generel kvalitetsbedømmelse af byens huse 1949-60, UV1-UV9
- Journalsager 1939-99
- Årsberetning 1952, 1955

Ejendomsvurdering matrikelnr. 253, Udenbys Vester Kvarter

Folketælling 1880

Folke- og bolig-tællingsskemaer 1950

Lovtidende 1889

Magistratens 4. afdeling, byggesag matr. 253, Udenbys Vester

Pensionisterindring 142/1969

Vandskatteberegning

Ekvall, John F.: Saxogade ved århundredeskiftet. Trykt i Apostelkirkens 75 års jubilæumsskrift.

Bilag

Erindringer fra Saxogade 1933-43

Sammenskrevet af Annette Popp i november 2009 efter samtale med hendes morbror, moster og mor, der i perioden 1933-43 besøgte deres farmor i baghuset Saxogade 19C.

Vi er 3 søskende født hhv. i 1927, 1930 og 1932. Vi boede med vores mor i en lejlighed på Bavnehøj Allé i Enghave. Vores mor og far havde det ikke så godt sammen, så vores far var ikke meget hjemme og de blev officielt skilt i 1937. Vores farmor boede i Saxogade nr. 19C 3. th. og hende kom vi regelmæssigt på besøg hos i perioden fra 1933 til 1943, hvor hun døde.

Vi kom typisk gående fra Enghave efter skole. Når man kom fra Matthæusgade, kom man ud midt på Saxogade. Til højre var den lyse ende af gaden ned mod Istedgade og til venstre den mørke ende op mod Vesterbrogade. Det var i hvert fald den fornemmelse, man havde. Saxogade var en rigtig Vesterbro gade med mørke, beskidte og dårligt vedligeholdte huse uden nogen videre udsmykning. Beboerne var typiske arbejdere og lavere socialt stillede folk. Men som det nok var typisk for den tid, kendte alle hinanden. Der var et særligt sammenhold i gaden, selv om det er svært at sætte fingeren på, hvad dette sammenhold egentlig gik

ud på. Menneskene var også mørke i tøjet med grå, sorte og brune farver – man så sjældent et klædningsstykke med stærke farver.

Saxogade i starten af 1950'erne var ikke så forskellig fra det Saxogade, der eksisterede i 1930'erne, hvor Annemette Popps familie boede i gaden.

Trafikken i gaden bestod mest af cykler og gående - biler var der ikke mange af. Gadelyset bestod af gaslamper. Om aftenen kom en mand med en lang stang, hvor der sad en krog og med den trak han i en ring oppe på lampen, som fik gassen og lyset til at blusse op.

I huset ved siden af nr. 17-19 (modsat kirken) lå en købmand i kælderens. Man fik indtrykket af, at det var et mødested for gadens beboere. Kvinderne sludrede om dagen over deres indkøb, mændene mødtes der efter arbejde og fik en høkerbajer eller to. Ca. midt mellem Matthæusgade og Vesterbrogade lå en slagterforretning. Her var vi med farmor for at købe hestekød og svinekød til frikadeller. Men bortset fra, at vores farmor i en årrække arbejdede i en blomsterforretning på Saxogade helt nede ved Istedgade, husker vi ikke andre forretninger i gaden.

Når man skulle ind til farmor, skulle man fra gaden ind gennem den første port, som set med børneøjne var stor og venlig. På hver side af portens vægge var 3 relieffer, som vist var kopier af Thorvaldsen. Motiverne var noget med engle og de var hvide. Derefter kom man ind i første baggård, hvor skraldespandene stod. Det var spande af metal, firkantede og med krydsbånd på siden. Skraldemanden kunne tage fat i håndtaget og svinge spanden op, så den stod med bunden på skulderen og så bære den ud til vognen. Vores far var en overgang skraldemand, det var et hårdt fysisk job. Senere blev han koksopbærer, det var ikke mindre hårdt.

*Piger i porten
ind til anden
baggård.
Billedet er fra
1953.*

Den næste port var mørk og lille. Derfra kom man ind i anden baggård. Man gik diagonalt over gården hen mod kirkemuren, hvor farmors opgang lå som den sidste. Trappen var af træ, mørk og nedslidt, gelænderet var også af træ og havde tremmer. Der var to lejligheder på hver etage.

Når man kom ind i farmors lejlighed, kom man først ind i en lille entré. Lige overfor yderdøren lå toilettet. Det var lillebitte og vi havde opfattelsen af, at det ikke har været der fra starten, men var installeret senere, måske i et klædeskab. Der var træk og slip men ingen håndvask. Ved siden af toilettet var køkken og soveværelse. De vendte ud mod den bagerste baggård. I køkkenet var der et slidt trægulv, et gasbord med terrazzo, køkkenbord og vask foran vinduet. Når vi hjalp farmor med at gøre rent, måtte vi ikke ryste kluden ud af vinduerne fra køkken og soveværelse, for hvis man tabte den, røg den ned i en smal gang, som sammen med et plankeværk var adskillelsen mellem baghuset og huset i parallelgaden Westend. Og der var ikke umiddelbart adgang til dette område.

Stuen vendte ud mod anden baggård. Der så man lige ind i det midterste hus. Men så man til højre, så man muren ind mod kirken, og da den kun nåede op til ca. 2. sals højde, kom der et godt lys ind i hendes stue. Til gengæld virkede det, som om man så ned i en stor mørk skakt, når man så lige ned eller til venstre. Vi husker, at nogle havde hængt vasketøjssnore ud mellem husene med et hjultræk, så man kunne hænge tøjet op og trække det ind igen, når det var tørt.

I farmors stue stod et spisebord i midten. Derudover havde hun en skænk, en lænestol og en lille sofa med en hylde over, hvorpå der stod nips. Man kunne næsten ikke se væggene for billeder. Det var både familiebilleder og andre billeder, f.eks. et med H.C. Andersen, hvor der rundt om var små billeder med motiver fra hans eventyr. Hun havde også en høj kommode, som hun brugte som et slags alter, når hun holdt sine spiritistiske møder. Så lagde hun en hvid dug, som hun selv havde broderet, over kommoden og satte lys på, og så var hun klar til at tale med ånderne gennem bordbenet. Hvem der kom og hvor ofte hun holdt spiritistiske møder, ved vi ikke.

Vi overnattede nogle gange hos farmor i weekenden og vi husker tydeligt, hvordan man blev vækket søndag morgen af kirkeklokkerne fra Apostelkirken.

Bent Arnes dåb i Apostelkirken 1927. Han bæres af sin oldemor. På hendes højre side står hendes mand. På hendes anden side står deres svigersøn, barnets morfar, og barnets faster. Billedet tilhører familien.

Som et kuriosum kan vi også fortælle, at vores forældre faktisk mødte hinanden her. For fra ca. 1925 til begyndelsen af 30'erne boede vores mormor og morfar også i 19 C, men i stuelejligheden, og her boede vores mor så også. Så vores mor og far har mødt hinanden i gaden og den førstefødte, Bent Arne, er døbt i Apostelkirken, inden de blev gift og vi flyttede til Enghave. Vores mormor og morfar flyttede fra Saxogade, mens vi var helt små, så vi husker ikke noget fra den lejlighed.

Fra juni 1937 og et år frem boede vores far i forhuset i nr. 19 på 5. sal th. på kvisten, men vi husker ikke at have besøgt ham der.

Bidragydere

Nete Balslev Wingender

f. 1948, ph.d, arkivar og formidlingsmedarbejder ved Københavns Stadsarkiv.

Peter Henningsen

f. 1964, dr. phil., overinspektør og enhedsleder ved Frilandsmuseet & Brede Værk.

Sune Christian Pedersen

f. 1972, ph.d., museumsinspektør ved Post- og Telemuseum Danmark.